

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РОЇК ЮРІЙ ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 94(477.44):728.82:719:338.48(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПАМ'ЯТКИ ЗАМКОВОЇ І ПАЛАЦОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ
ТА ЇХНЄ ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИЗМІ

032 – «Історія та археологія»

03 – «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Роїк Ю. В.

Науковий керівник
Гончаров Олександр Петрович
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Роїк Ю. В. Пам'ятки замкової і палацової архітектури Вінниччини та їхнє використання в туризмі — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021.

На території Вінницької області сконцентрована значна кількість пам'яток замкової і палацової архітектури. Попри великі масштаби поширення та різноманітність об'єктів, у переважній більшості вони не залучені в соціально-культурну сферу й використовуються нераціонально. Активне замкове будівництво на досліджуваній території розпочалось з кін. XIV ст. та тривало до поч. XVIII ст. Оборонні укріплення займали важливе місце у процесі заселення території, розвитку міст і містечок. З втратою необхідності у їхньому існуванні замки занепадали або використовувались під громадські потреби. Тільки у XX ст. вони стали об'єктами уваги представників пам'яткоохоронної системи. Палацове будівництво почало розвиватись з кін. XVIII ст., було представлене різними стилями і масштабами. На розвиток та розмах палацового будівництва впливало становище дворян і шляхти, яке залежало як від їхніх економічних можливостей, так і від державної політики. З поч. XX ст. палаци втрачають першопочаткові функції, а більшість об'єктів до сьогодні знаходяться у незадовільному стані.

Враховуючи важливість висвітлення та популяризації історико-культурної спадщини, представленої пам'ятками замкової та палацової архітектури Вінниччини, дисертаційне дослідження присвячене вивченню особливостей функціонування та пошуку можливостей ефективного використання замків і палаців області. Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні пам'яток замкової і палацової архітектури, що включає їхнє будівництво, використання, охорону та перспективи інтеграції в туризм. Об'єктом дослідження є пам'ятки замкової та палацової спадщини Вінницької області. Предметом дослідження є особливості створення, використання і охорони

об'єктів замкової та палацової архітектури Вінниччини з подальшими можливостями їхнього включення в туристичну галузь.

В основі роботи — замки та палаци області, які розглядаються як потенційні туристичні об'єкти. Існування пам'яток пов'язане зі зміною історичного середовища, тому від створення до сьогодення вони розглядаються невідривно від історичного контексту. Пам'ятки досліджуються крізь призму поточного стану збереження, рівня включення у пам'яткоохоронну систему та можливостей раціонального використання, що робить можливим їхнє різнобічне дослідження.

У роботі було охарактеризовано стан наукової розробки теми, проаналізовано праці, які стосуються різних аспектів існування замкової та палацової архітектури Вінниччини. Мультидисциплінарність дослідження зумовлює використання широкого кола праць, які стосуються загальних аспектів історії області, становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи та туризму. Комплексних напрацювань, які стосувалися б безпосередньо об'єктів замкової і палацової архітектури Вінниччини, сьогодні недостатньо, тому необхідно проводити подальші досліджень у цьому напрямку.

Було визначено джерельну базу, яка представлена архівними матеріалами, даними археологічних досліджень, нормативно-правовими документами, картографічною і статистичною інформацією, працями мемуарного характеру, інформацією з газетних видань, путівників і туристичних підприємств. Джерельна база дала змогу у повній мірі виконати поставлені в дисертації завдання.

Міждисциплінарний характер дослідження зумовив підбір відповідних методологічних підходів, серед яких загальнонаукові та спеціально-історичні методи: аналіз, синтез, аналогія, історичний, хронологічний, порівняльно-історичний. Застосування різних методів дозволило всеохоплююче висвітлити тему дослідження та виконати поставлені завдання.

Проаналізовано історичні умови, які відігравали ключову роль у розвитку замкового та палацового будівництва на території Вінниччини. В цілому,

найпоширенішим матеріалом замків було дерево, а самі об'єкти далеко не завжди були добре укріпленими. Це відповідало їхньому основному призначенню, яке полягало не в утриманні довготривалого штурму чи облоги, а в захисті від раптових нападів. Замкове будівництво наслідувало тенденції та досягнення європейської оборонної справи, проте муроване будівництво не набуло значних розмахів, чим пояснюється невелика кількість і негативний стан збереженості пам'яток до сьогодні. Необхідність в замках краю зникає в кін. XVII ст. – на поч. XVIII ст., а з кін. XVIII ст. широкого розмаху набуває палацове будівництво, причиною активного розвитку якого стали особливості землеволодіння на досліджуваній території. Значні земельні наділи зосереджувались в руках окремих землевласників, що дозволило розбудовувати і розвивати маєтки та створювати цілі палацові комплекси. З кін. XVIII ст. до XX ст. національна структура власників палаців зазнала змін. Якщо спочатку палацами володіли виключно поляки, то в результаті імперської політики, спрямованої на русифікацію регіону у XIX ст., частка російських дворян значно зросла, проте так і не стала переважаючою. Характерним є те, що палацове будівництво розвивалось у руслі із загальноєвропейськими тенденціями, тому палацова спадщина сьогодні представлена значним різноманіттям архітектурних стилів.

Починаючи з XX ст. замки та палаци інтегруються у систему охорони пам'яток більшою мірою завдяки діяльності окремих пам'яткоохоронних організацій та об'єднань. До найважливіших можна віднести Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'ятників у м. Вінниця, Кабінет виучування Поділля, Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури. Серед досліджуваних об'єктів сьогодні більшість має пам'яткоохоронний статус: 7 замків та замкових руїн є пам'ятками архітектури національного значення, 1 — місцевого значення, 19 палаців є пам'ятками національного та 19 — місцевого значення. Проте незадовільний стан збереженості більшості об'єктів вказує на те, що заходи, спрямовані на охорону

пам'яток, на практиці виконуються недостатньою мірою, або ж не виконуються взагалі.

У дослідженні висвітлено історію та поточний рівень інтеграції досліджуваних об'єктів у туристичну галузь. Можна констатувати, що на сьогоднішній день палаци та замкові руїни Вінниччини недостатньо інтегровані в туристсько-екскурсійну галузь, а в результаті їхнього нераціонального використання навіть включені в маршрути пам'ятки не можуть у повній мірі розкритись як туристичні об'єкти.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертації вперше було комплексно висвітлено характерні риси та особливості функціонування об'єктів замкової та палацової архітектури Вінниччини від їхнього будівництва до сучасності та в узагальненому вигляді висвітлено раніше малодосліджений етап охорони і використання цих пам'яток за радянських часів. У дослідженні було доповнено особливості та історичний контекст розвитку замкового і палацового будівництва області. З огляду на основні проблеми, пов'язані із функціонуванням пам'яток, розроблено теоретичні принципи та рекомендації щодо популяризації замкових руїн і палаців, що дасть можливість у майбутньому інтегрувати їх у туристичну галузь. Було уточнено джерельну базу, представлену архівними документами та періодичними виданнями, які допомагають висвітлити історію охорони та використання пам'яток у ХХ ст. Подальшого розвитку набули дослідження історії оборонного будівництва на території Вінниччини та об'єктів палацового будівництва у всій стильовій різноманітності. Важливим аспектом подальших досліджень є виявлення і класифікація замкової та палацової спадщини регіону з активним використанням сучасних інформаційних технологій.

Результати дослідження можуть бути використані у шкільних та університетських освітніх програмах краєзнавчого спрямування, виступати джерелом інформації в процесі планування та розробки екскурсійних маршрутів і туристичних турів з метою популяризації історико-культурної спадщини регіону. Практичне значення має веб-ресурс www.vn-heritage.com.ua,

розроблений на основі отриманих під час дослідження даних, який значною мірою забезпечить систематизацію та візуалізацію інформації про замки та палаци Вінницької області.

Ключові слова: палаци, замки, туризм, Вінницька область, охорона пам'яток.

ANNOTATION

Yurii Roik. The monuments of castle and palace architecture in Vinnytsia region and their use in tourism — Qualifying scientific work on the rights of the manuscript. Thesis for a scientific degree of Doctor of Philosophy in field 03 «Humanities», specialty 032 «History and Archeology». — Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2021.

Numerous monuments of castle and palace architecture are concentrated in Vinnytsia region. Despite the significant scale and diversity of these objects, most of them are not involved in the socio-cultural sphere and are used irrationally. Active castle construction in this area began at the end of the 14th century and lasted until the beginning of the 18th century. Defensive fortifications played an important role in the settlement of the territory, development of cities and towns. When they were no longer needed, castles fell into disrepair or were used for public purposes. Only in the 20th century, the representatives of the monument protection system paid attention to these objects. Palace construction began to develop from the end of the 18th century, it was presented in different styles and scales. The development and scale of palace construction was influenced by the position of the nobility and gentry, which depended on both their economic capabilities and public policy. From the beginning of the 20th century, palaces are losing their original functions, and most of the buildings are still in poor condition.

Given the importance of highlighting and promoting the historical and cultural heritage of the castle and palace architecture of Vinnytsia region, the thesis is devoted to studying the features of functioning and finding opportunities for effective use of castles and palaces of the region. The study is aimed at a comprehensive explore of castle and palace architecture, including its construction, usage, protection and prospects for integration into tourism. The object of the research is the monuments of castle and palace heritage of Vinnytsia region. The subject of the research is the peculiarities of construction, usage and protection of castle and palace architecture of Vinnytsia region with further possibilities of their inclusion in the tourism industry.

The study is based on castles and palaces of the region that are considered as potential tourist attractions. The monuments are associated with a change in the historical environment, so from the moment of creation to the present days they are viewed inseparably from the historical context. The monuments are studied from the perspective of the current state of preservation, the level of inclusion in the monument protection system and the possibilities of rational use, which makes this research more comprehensive.

The paper describes the state of scientific development of the topic, analyses the works related to various aspects of castle and palace architecture in Vinnytsia region. The multidisciplinary nature of the research presupposes the use of a wide range of works related to general aspects of the history of the region, the formation and development of monument protection and tourism. Today, there are not enough complex works that would directly explore the castle and palace architecture of Vinnytsia region, so it is necessary to conduct further research in this direction.

The sources are represented by archival materials, data from archaeological research, legal documents, cartographic and statistical information, memoirs, information from newspapers, guides and tourism enterprises. The sources enabled the tasks of the thesis to be completed.

The interdisciplinarity of the study led to the selection of appropriate methodological approaches, including general and special historical methods: analysis, synthesis, analogy, historical, chronological, comparative-historical. The use of various methods allowed to cover the research topic comprehensively and perform the tasks.

The historical conditions that played a key role in castle and palace construction in Vinnytsia region are analysed. In general, the most common material for castles was wood, and the constructions were not always well fortified. This corresponded to their main function, which was not to withstand a long battle or siege, but to protect against sudden attacks. Castle construction followed the trends and achievements of European defence, but brick building did not become significant, which explains the small number and poor state of preservation of monuments to this day. The need for

castles disappears at the end of the 17th century – at the beginning of the 18th century. From the end of the 18th century, palace construction is becoming widespread, it was determined by the peculiarities of land tenure in this region. Significant land holdings were concentrated in the hands of selected landowners, which allowed to build and develop estates and create entire palace complexes. From the end of the 18th century to the 20th century, the national structure of palace owners has changed. At first the palaces were owned exclusively by Poles, but due to the imperial policy aimed at Russification of the region in the 19th century, the share of Russian nobles increased significantly. However, it never became predominant. It is notable that the palace construction developed in accordance with European trends, so the palace heritage today is represented by a significant variety of architectural styles.

Since the 20th century, castles and palaces are integrated into the system of monuments protection, largely due to the activities of particular monument protection organizations and associations. The most important are the Podilsk Society for the Protection of Cultural and Historical Monuments in Vinnytsia, the Office for the Study of Podillya, the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Today, most of the studied objects have a monument protection status: 7 castles and castle ruins are architectural monuments of national importance, 1 — of local importance, 19 palaces are monuments of national importance and 19 — of local importance. However, the unsatisfactory state of preservation of most sites indicates that measures for protection of monuments, in practice, are insufficiently implemented, or not implemented at all.

The study highlights the history and current level of integration of the objects in the tourism industry. It can be stated that today the palaces and castle ruins of Vinnytsia region are insufficiently integrated into the tourist and excursion industry. As a result of their irrational use, even the monuments included in the routes can not be fully disclosed as tourist attractions.

The scientific novelty of the results is that the thesis for the first time comprehensively covered the characteristics and features of the castle and palace

architecture in Vinnytsia region from the construction to the present. It also describes the previously little-studied period of protection and use of these monuments in Soviet times. The study supplements the information about features and historical context of castle and palace construction in the region. Given the main problems associated with the functioning of the monuments, theoretical principles and recommendations for the promotion of castle ruins and palaces were developed. It can help to integrate them into the tourism industry. The sources represented by archival documents and periodicals were refined. It will help cover the history of protection and use of monuments in the 20th century. Studies of the history of defence construction in Vinnytsia region and objects of palace construction in all their stylistic diversity were further developed. An important aspect of ongoing research is the identification and classification of castle and palace heritage of the region with the active use of modern information technologies.

The results of the study can be used in school and university educational programs in the field of local lore. They can be a source of information for planning and development of excursion routes and tourist tours to promote the historical and cultural heritage of the region. The web resource www.vn-heritage.com.ua, based on data obtained during the study, has practical importance. It will largely provide systematization and visualization of information about castles and palaces of Vinnytsia region.

Key words: palaces, castles, tourism, Vinnytsia region, monuments protection.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Роїк, Ю. (2019). Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан. *Краєзнавство*, (3), 108–118.
2. Роїк, Ю. (2019). Особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*, (59), 49–52.
3. Роїк, Ю. (2021). Палацові комплекси Східного Поділля на тлі історичних подій кінця XVIII – початку XX століття. *Часопис української історії*, (44), 37–44.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

4. Roik, Y. (2020). Palaces in Vinnytsia region: problems of preservation and involvement into modern cultural life. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, Częstochowa, 43(6), 132–137.
5. Roik, Y. (2020). The palaces of Vinnytsia region in the system of record and protection of cultural heritage from 1917 to nowadays. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 6(4), 6–13.

Матеріали наукових конференцій:

6. Роїк, Ю. (2018). Проблеми збереження історико-культурних пам'яток України (на основі досвіду європейських країн). *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 17 травня 2018. С. 92–94.
7. Роїк, Ю. (2019). Взаємозв'язок історико-краєзнавчих досліджень і туризму в контексті інтеграції об'єктів культурної спадщини в туристичну

галузь. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку. Збірник матеріалів конференції*, Переяслав-Хмельницький, 15 березня 2019. С. 78–80.

8. Роїк, Ю. (2019). Доля поміщицьких маєтків в контексті революційних подій 1917 – 1919 рр. за спогадами Софії Грохольської з роду Замоївських. *Матеріали XVII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2019: Історія»*, Київ, 15 березня 2019 р. С. 221–223.

9. Роїк, Ю. (2019). Культурний туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Дні науки історичного факультету: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 16–18 травня 2019. С. 71–73.

10. Роїк, Ю. (2019). Місце історичного туризмознавства в системі туризмознавчих досліджень. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід»*, Київ, 5 квітня 2019 р. С. 67–70.

11. Роїк, Ю. (2020). Використання замків у культурному туризмі. *Шевченківська весна : історія: матеріали XVIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 13 березня 2020 року. С. 212–214.

12. Роїк, Ю. (2021). Палац Грохольських-Можайських у Вороновиці Вінницької області: історико-культурний потенціал та використання в туризмі. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*, м. Київ, 26 березня 2021 року. С. 359–361.

13. Роїк, Ю. (2021). Шляхи збереження та популяризації палацових комплексів Вінниччини. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф.*, м. Переяслав, 14 квітня 2021 р. С. 177–179.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	20
1.1. Історіографія проблеми	20
1.2. Джерельна база	39
1.3. Методологія дослідження.....	52
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ БУДІВНИЦТВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАМКІВ І ПАЛАЦІВ НА ТЕРЕНАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	62
2.1. Особливості будівництва та використання замків Вінниччини.....	62
2.2. Палаці краю: історія спорудження та функціонування	78
РОЗДІЛ 3. ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ І ПАЛАЦОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ У ХХ – 20-Х РР. ХХІ СТ.....	99
3.1. Проблеми охорони пам’яток регіону у ХХ ст.	99
3.2. Стан збереженості і використання замків та палаців Вінницької області в умовах незалежності України.....	118
РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ ПАМ’ЯТОК ЗАМКОВОЇ І ПАЛАЦОВОЇ СПАДЩИНИ ВІННИЧЧИНИ В ТУРИЗМІ	135
4.1. Специфіка використання об’єктів замкової та палацової архітектури в екскурсійно-туристичній діяльності	136
4.2. Перспективи залучення пам’яток у вітчизняну туристичну галузь.....	156
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	187
ДОДАТКИ.....	224

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКЛ – Велике Князівство Литовське
- ДАВІО – Державний архів Вінницької області
- м. – місто
- МКІП – Міністерство культури та інформаційної політики України
- обл. – область
- ОДА – Обласна державна адміністрація
- ОТГ – Об’єднана територіальна громада
- поч. – початок
- р. – рік
- рр. – роки
- с. – село
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ст. – століття
- УНР – Українська Народна Республіка
- УТОПК – Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України

ВСТУП

Актуальність теми. В різні часи на території Вінниччини значного поширення набувало замкове та палацове будівництво. З огляду на поточний стан, особливості використання та рівень популяризації пам'яток, серйозною проблемою сьогодні є усвідомлення історичної та архітектурної цінності замків та палаців області.

У другій половині XIV ст. територія Вінниччини була приєднана до Великого князівства Литовського, а прикордонне розташування сприяло активній розбудові оборонних укріплень, що тривало до початку XVIII ст. Культурна спадщина є відображенням дійсності, в якій вона була створена. Замки на території краю будувались у загальноєвропейському контексті розвитку оборонних споруд, пройшли ту ж еволюцію, що і європейські укріплення. Подібна ситуація і з палацовим будівництвом, яке стало реалізацією загальноєвропейських тенденцій в архітектурі на території Вінниччини. Особливістю регіону є те, що об'єкти архітектурного мистецтва з'являлись у малих, часто віддалених населених пунктах. За приблизними підрахунками, у різні часи існувало більше 60 замків, сьогодні фрагментарно збережених чи у стані руїн залишилось лише 7, з яких 3 ніяк не використовуються і тому вже найближчим часом можуть поповнити список зниклих об'єктів.

З кін. XVIII ст. популярності набуває палацове будівництво, яке розвивалось до початку XX ст. Протягом століття пам'ятки архітектури використовувались під поточні потреби, що означало передачу будівель під школи, медичні та оздоровчі заклади, адміністративні установи та навіть під склади. Звичайно, таке використання не могло не позначитись на фізичному стані об'єктів. Згідно з останніми дослідженнями, всього налічувалось понад 150 об'єктів палацової архітектури, з яких до сьогодні збереглося менше третини.

З проголошенням незалежності України не відбулось переосмислення у ставленні до замкової та палацової спадщини як до свідків нашої історії. Замки

досліджуваного регіону залишаються майже невідомими, не кажучи вже про їхнє раціональне використання, а палаци продовжують використовуватись під господарські потреби без врахування художньої та архітектурної цінності. Тому сьогодні гостро стоїть питання збереження та популяризації палаців і замків області. Одним з можливих варіантів реалізації цього є інтеграція об'єктів у туристсько-екскурсійну сферу. Оскільки у збереженні історико-культурної спадщини одну з ключових ролей відіграє усвідомлення її значущості, процес інтеграції в туризм передбачає, що і місцеве населення, і потенційні туристи повинні розуміти всю цінність об'єкта, який лежить в основі туристичного продукту. В цьому дослідженні ми робимо спробу зафіксувати роль та значення об'єктів замкової і палацової спадщини в історії регіону, простежити зміну їхніх функцій у динаміці історичного процесу.

Відштовхуючись від отриманих даних, варто розробляти варіанти для збереження культурної спадщини та її інтеграції в життя суспільства. Після проведення реформи децентралізації процес інтеграції пам'яток у сферу туризму може бути ініційований на рівні місцевих громад, а успішна реалізація історико-культурного потенціалу в перспективі не лише сприятиме збереженню пам'яток, а й може приносити економічну вигоду регіону.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідної роботи кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етнологічна, краєзнавча та історико-туристична проблематика в контексті розвитку сучасної історичної науки» (державний реєстраційний номер 16 КФ 046-05).

Метою роботи є комплексне дослідження замкового та палацового будівництва на території Вінниччини, охорони об'єктів та можливостей їхньої інтеграції у туризм.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерелознавчу базу;

- визначити методологічні засади та сформувавши вибірку об'єктів дослідження;
- дослідити історичні умови зародження та розвитку замкового і палацового будівництва на території області;
- охарактеризувати місце замкових руїн та палаців Вінниччини у системі охорони пам'яток;
- з'ясувати специфіку використання об'єктів з поч. ХХ ст. до сьогодення;
- висвітлити історію та сучасний стан включення досліджуваних об'єктів у туристську галузь краю та країни;
- запропонувати заходи для популяризації та залучення замків і палаців області до сфери туризму.

Об'єктом дослідження є нерухомі пам'ятки культурної спадщини Вінницької області представлені замками та палацами.

Предметом дослідження є особливості створення, охорони та використання в туризмі об'єктів замкової та палацової архітектури Вінниччини.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кін. ХІV ст. до сучасності. Нижня межа зумовлена початком замкового будівництва після приєднання досліджуваної території до складу ВКЛ. Верхня межа пов'язана із сучасними проблемами збереження та використання об'єктів замкової та палацової спадщини.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Вінницької області. Географічні межі були сформовані у прив'язці до сучасного адміністративно-територіального поділу, зважаючи на визначальний вплив органів обласної влади та місцевого самоврядування на перспективи відновлення, охорони та інтеграції пам'яток у соціально-культурну сферу. Окреслена територія лежала в основі історичного Східного Поділля, тому в рамках цього дослідження, згадуючи Східне Поділля, маємо на увазі лише територію сучасної Вінницької області.

Методологія дослідження базується на загальнонаукових методах, власне історичних та спеціальних: аналізу, синтезу, аналогії, історичного,

хронологічного, порівняльно-історичного. Сукупність визначених методів та підходів дозволила успішно реалізувати поставлені завдання. Дисертаційне дослідження виконане з дотриманням принципів наукового пізнання: історизму, науковості, комплексності та системності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертації *вперше*:

- комплексно висвітлено особливості функціонування об'єктів замкової та палацової архітектури Вінниччини від часу їхнього створення до сучасності;
- в узагальненому вигляді розглянуто раніше малодосліджений етап використання та охорони цих пам'яток за радянських часів;

Доповнено:

- джерельну базу, представлену архівними документами та періодичними виданнями, що висвітлюють процес руйнування пам'яток, а також їхнє використання та охорону у ХХ ст.

- особливості та історичний контекст розвитку замкового і палацового будівництва у регіоні.

- з огляду на основні проблеми функціонування пам'яток розроблено теоретичні принципи та методи популяризації замкових руїн і палаців з можливістю їхньої інтеграції у сферу туризму.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження історії та характерних рис оборонного будівництва на території Вінниччини;

- вивчення об'єктів палацового будівництва у всій стильовій різноманітності;

- виявлення та класифікація зруйнованої і збереженої замкової та палацової спадщини регіону, використання інформаційних технологій для забезпечення доступу до цієї інформації.

Практичне значення роботи. Основним практичним значенням роботи є розроблений на основі отриманих у дослідженні даних веб-ресурс www.vn-heritage.com.ua, кінцевою метою якого є збір та візуалізація інформації про всі

замки та палаци області, що колись існували. Також результати дослідження можуть бути інтегровані у шкільні та університетські освітні програми краєзнавчого спрямування, використовуватись як джерело інформації під час розробки екскурсійних маршрутів з метою популяризації історико-культурної спадщини регіону.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки, які включені до дисертації, були оприлюднені на всеукраїнських і міжнародних конференціях: «XI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки – 2018: Історія» (Київ, 2018); Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2019); XVII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2019: Історія» (Київ, 2019); «Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід» (Київ, 2019); «XIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки – 2019: Історія» (Київ, 2019); XVIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2020: Історія» (Київ, 2020); XIX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2021: Історія» (Київ, 2021); Всеукраїнська наукова конференція «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України» (Переяслав-Хмельницький, 2021).

Публікації. Основні положення і висновки дослідження відображено у 13 наукових публікаціях, з яких 3 статті у фахових виданнях, 2 — у закордонних наукових виданнях, 8 публікацій матеріалів конференцій та тез доповідей.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації – 250 сторінок, з них основний текст викладено на 186 сторінках.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Оскільки дисертація має міждисциплінарний характер, історіографія охоплює ряд різнопланових досліджень, які умовно можна розділити на декілька груп:

- перша група літератури пов'язана з історією Вінниччини, особливостями замкового, а згодом — палацового будівництва, історією конкретних пам'яток;
- друга група висвітлює процес становлення пам'яткоохоронної системи та проблеми, пов'язані з досліджуваними об'єктами;
- третя група пов'язана зі специфікою та проблемами поточного використання замків та палаців області;
- четверта — з розвитком туризму в Україні та Вінницькій області й перспективами використання замків і палаців у галузі туризму та екскурсій.

У підході до систематизації досліджень беремо за основу хронологічно-проблемний підхід, за яким історіографію можна розділити на такі етапи:

- поч. XIX – поч. XX ст.: у першій половині XIX ст. значній частині праць властива польськоцентрична позиція щодо історії Поділля, представлені роботи часто мають описовий характер. У другій половині – кінці XIX ст. з'являються наукові школи в Кам'янці та Києві, до сфери інтересів яких входить вивчення Східного Поділля, активно проводиться систематизація та публікація матеріалів з вивчення регіону.
- 20-ті рр. XX ст.: стрімкий розвиток краєзнавчого руху на теренах Вінниччини, активне вивчення регіону, систематизація джерел та літератури з історії краю, початок становлення системи охорони пам'яток в Україні та на Вінниччині зокрема.
- 50-ті рр. XX ст. – 80-ті рр. XX ст.: 50–60-ті рр. представлені поодинокими працями з історії архітектури, 70-ті та, особливо, 80-ті рр. XX ст. характеризуються появою праць з історії та поточного стану пам'яткоохоронної діяльності. Активізуються дослідження історико-культурних пам'яток.

- 90-ті рр. – сьогодні: активний розвиток краєзнавчого руху, становлення пам'яткоохоронної системи незалежної України. Замкове та палацове будівництво починають розглядати в контексті історії України. Розвивається сфера туризму, з'являються наукові праці, проводяться історичні, краєзнавчі та туризмознавчі конференції, на яких розглядається місце історико-культурних пам'яток в історії та повсякденні. Розробляється теорія туризму, проблеми та перспективи інтеграції пам'яток у туризм.

Історико-краєзнавчі дослідження Поділля почали з'являтися у першій половині XIX ст. та містили загальні відомості про регіон. Особливістю цих робіт є те, що їхніми авторами здебільшого були польські дослідники, які розглядали Поділля в контексті історії Речі Посполитої. Часто дослідження були безсистемні, мали описовий характер, проте містили цінні відомості про регіон.

Одним із фундаторів пропольського напрямку краєзнавчих досліджень Поділля був В. Марчинський. Він займався збором та публікацією статистичної, топографічної та історичної інформації про Подільську губернію, упорядкував «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії»¹. У третьому томі видання міститься інформація про історію, географічне розташування населених пунктів, освіту, релігію, ремесла тощо. О. Пшездзецький² зібрав низку статистичних даних та архівних матеріалів з історії Східного Поділля. Попри ідеологічну упередженість, цей науковий доробок є цінним джерелом інформації про історію Східного Поділля. Різного роду описи та статистичні дані містяться у праці представників польської школи М. Балінського та Т. Ліпінського «Старожитна Польща під поглядом

---

¹ Marczynski, W. (1823). *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej* (Т. 2). Wilno.

² Przędziecki, A. (1841). *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów* (Т. 2). Wilno.

географічним, історичним та статистичним»³, проте інформація подана крізь призму польської історіографії.

Із середини ХІХ ст. царський уряд ініціює створення історико-статистичних описів. До того ж для укріплення позицій православ'я Синодом при єпархіальних управліннях засновувались власні церковно-статистичні комітети⁴. В результаті при єпархіальному управлінні Кам'янець-Подільської духовної семінарії було створено Комітет для історико-статистичного опису церков і парафій Подільської єпархії (з 1890 — Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, з 1903 — Подільське церковне історико-археологічне товариство). Попри офіційне церковне спрямування діяльності товариства, в його межах об'єднались історики та краєзнавці Поділля. До сьогодні будь-яке дослідження історії Східного Поділля неможливе без залучення їхнього наукового доробку. Щоб оприлюднювати свої напрацювання, учасники товариства видавали «Труды Подольского Епархиального общества»⁵, а також використовували видання «Подольские губернские ведомости»⁶ та «Подольские епархиальные ведомости»⁷, в яких, зокрема, міститься інформація про історію міст, історичні довідки про замки та палаци.

Вагомий внесок у розвиток досліджень Вінниччини зробив член товариства, історик, науково-громадський діяч Ю. Сіцінський, з діяльністю якого була пов'язана історико-краєзнавча школа поділлязнавства. Дослідник зібрав та видав значний масив інформації про пам'ятки в «Археологічній карті

³ Baliński, M. & Lipiński, T. (1885–1886). *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym* (Т.1–3). Warszawa.

⁴ Баженов, Л. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський. С. 19.

⁵ (1876–1916). *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольск.

⁶ (1838–1917). *Подольские губернские ведомости*. Каменец-Подольск.

⁷ (1862–1905). *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольск.

Подільської губернії»⁸. Праця є однією з базових під час дослідження оборонних об'єктів Вінниччини, оскільки фіксує інформацію про збережені та знищені пам'ятки та їхню історію станом на початок ХХ ст.

Ще одним активним учасником комітету був В. Гульдман, за авторства якого видано низку краєзнавчих праць та довідників⁹. Про історію та стан замків на кінець ХІХ ст. йдеться у праці «Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии»¹⁰, яка була видана на основі статей автора в «Подольских губернских ведомостях». М. Орловський на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» опублікував низку історичних нарисів про поселення Східного Поділля. Досліджував історію Поділля Ю. А. Ролле¹¹, замкам регіону присвячена його тритомна праця «Zameczki Podolskie na kresach multańskich»¹², у третьому томі якої розглянуто історію замків у містах Бар, Могилів та Шаргород.

З кінця ХІХ ст. активну участь у дослідженні Поділля взяли представники київської історичної школи В. Антоновича. Сам В. Антонович підтримував контакти із Ю. Сіцінським, був почесним членом Подільського історико-

⁸ Сецинский, Е. (1901). Археологическая карта Подольской губернии. *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899* (Т. 1). Москва. С. 197–354.

⁹ Гульдман, В. (1893). *Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населённых пунктов*. Каменец-Подольский. Гульдман, В. (1889). *Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания*. Каменец-Подольский.

¹⁰ Гульдман, В. (1901). *Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.

¹¹ Rolle, A. (1891). *Opowiadania historyczne: Serya VII. Zdrada Kamieniecka. Beatrice. Zakładnicy Lwowscy. Fatyma. Babka poety. Spuścizna po księciu Nassauskim. Spuścizna po Humieckich*. Lwów: nakład księgarni Gubrynowicza i Schmidta.

¹² Rolle, A. (1880). *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich* (Т. 3). Warszawa: Gebethner i Wolff.

археологічного товариства, проводив на Поділлі археологічні розкопки, досліджував історію Правобережжя, зокрема і Поділля¹³.

Представник київської школи та учень Антоновича Н. Молчановський опублікував працю «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям)»¹⁴, в якій досліджує історію Поділля до XV ст. Ще одним учнем Антоновича був М. Грушевський. Крім «Історії України-Руси», в якій у загальному контексті розглядається також історія Поділля, його авторству належить праця «Барське староство: історичні очерки (XV–XVIII ст.)»¹⁵. Безпосередньо замкам регіону в XVI ст. присвячена праця «Південноруські господарські замки в половині XVI ст.: історично-статистичний нарис»¹⁶, в якій автор пов'язував причини будівництва замків з колонізаційними процесами.

Значна частина наукового доробку київської школи істориків Антоновича була опублікована в часописі «Кіевская старина». Саме в цьому виданні знаходимо один з перших туристичних маршрутів, до якого входили населені пункти Вінниччини та трапляються згадки про дворянські парки та палаци¹⁷.

Значний пласт інформації міститься в різного роду історичних та краєзнавчих дослідженнях регіону. Наприкінці XIX ст. було видано енциклопедичне видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych

¹³ Антонович, В. (1878). *Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия* (Вып. 1). Киев; Антонович, В. (1885). *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России* (Т. 1). Киев: Тип. Е. Я. Федорова; Антонович, В. (1870). *Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432 – 1798 гг.* Киев.

¹⁴ Молчановский, Н. (1885). *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям)*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира.

¹⁵ Грушевский, М. (1894). *Барское староство : исторические очерки (XV–XVIII в.)*. Киев.

¹⁶ Грушевский, М. (1890). *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк*. Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира.

¹⁷ Мельник, К. (1885). Путевые очерки Подолия. Ч. 10. *Киевская старина: ежемесячный исторический журнал*, (13), 652–683.

krajów słowiańskich»¹⁸. Видання являє собою каталог зі значним охопленням навіть малих населених пунктів, містить інформацію про розташування поселень, історичний екскурс та про їх поточний стан. Попри всі плюси праця має пропольське спрямування, а інформація часто є узагальненою. У 1919 році був виданий географічно-історичний нарис Н. Григорієва¹⁹, в якому міститься інформація про окремі міста та згадки про замки.

Наступний етап в історіографії починається з 20-х років ХХ ст. В цей час у Вінниці науковці гуртувались навколо «Кабінету виучування Поділля», який було створено в 1924 році за ініціативою В. Отамановського при Вінницькій філії всенародної бібліотеки України. З діяльністю кабінету пов'язаний розквіт історичних та краєзнавчих досліджень краю. На 1926 р. Кабінет об'єднував понад 30 дослідників, у цьому ж році було видано перший на теренах УСРР «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі». Кабінет підтримував наукові зв'язки із понад 180 науковими установами²⁰.

Автор дослідження історії Вінниці²¹ В. Отамановський був ініціатором видання та редактором «Енциклопедії Поділлєзнавства», що включала напрацювання членів кабінету. Було видано путівник по Вінниці, її околицях та

---

¹⁸ (1880–1914). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 1–15. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

¹⁹ Григорієв, Н. (2003). *Поділля. Географічно-історичний нарис*. Кам'янець-Подільський: Оіюм.

²⁰ (1927). Звіт Вінницької філії всенародної бібліотеки України при Українській Академії Наук та Кабінету виучування Поділля з 1 січня 1926 р. до 1 січня 1927 р. *Наука на Україні*, (2–4), 302–304.

²¹ Отамановський, В. (1993). *Вінниця в XIV-XVII століттях : іст. дослідж.* Вінниця: Континент-прим.

Вінницькій окрузі²². Історії архітектури Вінниці присвячена праця О. Бирулі²³. У 1927 році Ю. Сіцинський видає нариси з історії Поділля²⁴.

Щодо дослідження замків, на сьогодні існує небагато робіт, присвячених безпосередньо замковому будівництву або конкретним оборонним об'єктам Вінниччини. Замки у Вінниці досліджував член Кабінету виучування Поділля М. Білінський²⁵. Автор виокремлює різні періоди існування об'єктів, на основі описів відтворює зовнішній вигляд та особливості замків на Замковій горі та острові Кемпа. Варто виділити працю Ю. Сіцинського «Оборонні замки Західного Поділля»²⁶, в якій досліджуються і два замки на території Вінницької області: Барський та Озаринецький. В роботі міститься інформація про історію оборонних споруд, їхні розміри та ілюстрації планів.

Щодо висвітлення історії палацового будівництва цього часу, окремо варто виділити праці польських дослідників, оскільки досліджувана територія тривалий час перебувала в складі Польщі, і переважна кількість маєтків належала полякам. У 1928–1929 рр. з'являється 4-томна ілюстрована серія книг «Memento kresowe»²⁷ історика та мистецтвознавця А. Урбанського, які були одними з перших праць, присвячених безпосередньо палацам області. У виданні йдеться про історію польських маєтків на східному кордоні Польщі, значну частину яких складають палаци сучасної України. Знімки, представлені

²² Отамановський, В. (ред.) (1927). *Вінниця, її околиці та Вінницька округа: провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця*. (Ч. 1. Культура та природа). Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна.

²³ Бируля, О. (1930). *Архітектурна історія Вінниці*. Вінниця : Віндерждрук. ім. Леніна.

²⁴ Сіцинський, Є. (1927). *Нариси з історії Поділля* (Ч. 1). Вінниця : Друк. Укр. АН.

²⁵ Білінський, М. (1926). *Вінницький замок*. Вінниця.

²⁶ Сіцинський, Є. (1928). *Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси*. Київ: Українська академія наук.

²⁷ Urbański, A. (1928). *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży; zabytki polskie przypadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie* (Wyd. 2). Warszawa; Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warszawa; Urbański, A. (1929). *Memento kresowe*. Warszawa; Urbański, A. (1929). *Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych*. Warszawa.

у книгах, показують, якими були палаци до революції. З монографії Урбанського дізнаємось про інтер'єри палацових комплексів, мистецькі колекції та архіви, які в них зберігались.

У 20-х рр. ХХ ст. з'являються матеріали, присвячені безпосередньо пам'яткоохоронній діяльності. У питанні збереження замків та, особливо, палаців прогресивними на той час були погляди Д. Щербаківського, який брав участь в екскурсії Археологічного Комітету по Поділля та Волині 1926 р., особисто бачив масштаби руйнування пам'яток. Д. Щербаківський висловив думку, що потрібно переосмислити ставлення до стародавніх фортець, панських палаців і цінностей, що в них знаходяться, оскільки це не лише спадщина буржуазного устрою, а й цінні об'єкти історії та мистецтва, які повинні вивчатись науковцями²⁸. Також варто виділити напрацювання В. Дубровського²⁹, у яких він аналізував можливості розробки планів з охорони пам'яток, пропонував типологізацію об'єктів. Автор привернув увагу до необхідності просвітницької роботи та залучення до процесу збереження пам'яток максимальної кількості населення. В. Дубровський пропонував знаходити, описувати та брати під охорону поміщицькі садиби як наочні приклади культури панського класу.

Бурхливий розвиток краєзнавчого руху в регіоні завершився в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. За сфабрикованими справами були заарештовані учасники Кабінету виучування Поділля, історико-краєзнавчі організації регіону припинили своє існування.

Поява наступних праць, які стосуються нашого дослідження, припадає на кінець 50-х – 60-ті рр. ХХ ст. та пов'язана з дослідженнями історії архітектури.

---

²⁸ Щербаківський, Д. (1990). Культурні цінності в небезпеці. *Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР*, (24), 286–294.

²⁹ Дубровський, В. (1927). *Охорона пам'яток культури в УРСР*. Харків; Дубровський, В. (1927). Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні. *Наука на Україні*, (2–4), 348–366; Дубровський, В. (1930). *Історико-культурні заповідники та пам'ятки України*. Харків: ДВУ.

У 1957 році з'являється фундаментальна праця «Нариси історії архітектури»³⁰ під редакцією Ю. Асєєва. У частині про дожовтневу архітектуру міститься інформація про архітектурні об'єкти Східного Поділля. Важливою є праця «Загальна історія архітектури у 12 томах», у 6 томі якої знаходимо інформацію про оборонне будівництво на території України³¹.

Наступним значним виданням радянського періоду, в якому була представлена історико-архітектурна спадщина Вінниччини, став 4-томний ілюстрований довідник-каталог пам'яток архітектури Української ССР під редакцією М. Жарікова. У другому томі містяться короткі відомості про пам'ятки архітектури Вінницької області³², зокрема інформація про замки та палаци.

У 60–80-х рр. сфера дослідження історико-культурних пам'яток пов'язана з діяльністю П. Тронька³³. Він тривалий час очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, за його керівництва на теоретичному та практичному рівнях реалізовувалась пам'яткоохоронна діяльність. Починаючи з 70-х рр. з'являються праці правознавця В. Акуленка³⁴, у яких система охорони пам'яток розглядається з точки зору законодавчої системи. У 80-х рр. активізується публікація праць³⁵ з історії та поточного стану пам'яткоохоронної

³⁰ Асєєв, Ю. & Грицай, М. (1957). *Нариси історії архітектури Української РСР* (Т. 1). В. Заболотний (ред.). Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР.

³¹ Логвин, Г. (1968). *Архитектура XIV – первой половины XVI в. Всеобщая история архитектуры в 12 томах* (Т. 6). Москва: Стройиздат.

³² Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник.

³³ Тронько, П. (гол. ред.), Бажан, М., Білогуров, М., Білодід, І., . . . Трохименко, С. (1972). *Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР.

³⁴ Акуленко, В. (1972). Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922–1929 рр.). *Український історичний журнал*, (6), 113–118.

³⁵ Нестуля, О. (1989). *Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Ук-раїнській РСР: Зб. метод, матеріалів: У 6-ти ч.* (Ч. 2). Київ: Академія наук УРСР.

діяльності в Україні, зокрема в журналі «Пам'ятки України»³⁶. У виданні були рубрики «Архітектурна спадщина», «Пам'яткознавство», «Краєзнавчі студії», в яких публікувались статті про історико-культурну спадщину та її охорону.

Неможливо оминати увагою творчий спадок Д. Малакова, який здійснив значну роботу з дослідження культурної спадщини Східного Поділля³⁷. Його праці хоч і мають науково-популярний характер, проте є універсальними в контексті цього дослідження. По-перше, в них містяться історичні розвідки про замки та палаци, по-друге, формат путівників сам по собі є спробою інтеграції культурної спадщини в туризм. І по-третє, частина матеріалу може бути використана як історичне джерело зі збереженості об'єктів станом на 1980-ті рр.

Після проголошення незалежності спостерігаємо активізацію регіональних досліджень. Важливим етапом стало формування у 1995 році наукової школи «Історичне краєзнавство та регіональні дослідження Правобережної України» під керівництвом Л. Баженова. Діяльність школи тісно пов'язана з краєзнавчим рухом, її представники значну увагу приділяли вивченню Поділля, провели фундаментальні дослідження з регіональної історії та пам'яткознавства. Серед представників школи, праці яких стосуються вивчення історії Вінниччини,

---

³⁶ (1988). *Пам'ятки України*. Київ : Мистецтво.

³⁷ Малаков, Д. (1982). *По Брацлавщине*. Москва: «Искусство»; Малаков, Д. (1988). *По Восточному Подолью*. Москва: «Искусство».

можемо виокремити Л. Баженова³⁸, С. Гальчака³⁹, С. Баженову⁴⁰, В. Прокопчука⁴¹.

Окремі аспекти історії регіону представлені низкою історичних праць: про перебування території під литовсько-польською владою писав В. Михайловський⁴², відносини з кримськими татарами висвітлюються у працях Т. Чухліба⁴³, В. Грибовського⁴⁴, у колективній праці «Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря»⁴⁵.

Дослідженням Поділля займається А. Зінченко⁴⁶. Під його науковим керівництвом захищено низку робіт, пов'язаних з історією регіону: особливості

---

³⁸ Баженов, Л. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський; Баженов, Л. (1995). *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія*. Хмельницький.

³⁹ Гальчак, С. (2006). *Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак; Гальчак, С. (2011). *Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.* Вінниця: Меркьюрі-Поділля.

⁴⁰ Баженова, С. (2002). *Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість* (2-е вид.). Кам'янець-Подільський.

⁴¹ Прокопчук, В. (2014). *Краєзнавство Поділля: історія та сучасність: монографія*. Кам'янець-Подільський: Абетка; Прокопчук, В. & Старенький, О. (2016). *Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX – на початку XX ст.: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А.

⁴² Михайловський, В. (2017). Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, (3), 67–82.

⁴³ Чухліб, Т. (2017). *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років*. В. Смолій (ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

⁴⁴ Грибовський, В. (2000). Типологія татарських набігів у XVIII ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.*, (5), 206–211.

⁴⁵ Бачинська, О., Вінцковський, Т., Грибовський, В., Діанова, Н., Домановський, А., Майоров, М., Маслійчук, В., Черкас, Б., & Шишко, О. (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. К. Галушко (упоряд.). Харків.

⁴⁶ Зінченко, А. (1992). *Наш край – Поділля : навч. посібник для школи*. Київ; Зінченко, А. (1998). *Поділля : навч. посібник з історії рідного краю для 5–9 кл.* Київ: Проза.

панських маєтків Східного Поділля досліджував О. Петренко⁴⁷. Тому можна констатувати, що діяльність Зінченка сформувала ще одну школу поділлєзнавства.

Варто виокремити історико-краєзнавчі дослідження окремих районів чи населених пунктів. Це праці Д. Малакова⁴⁸, К. Завальнюка⁴⁹, М. Купчишина⁵⁰, І. Винокура⁵¹, О. Барнасюка⁵² та ін.

З 90-х рр. ХХ ст. значно активізується вивчення оборонного будівництва всієї країни та області українськими архітекторами. Активно досліджував замкове будівництво на території України О. Лесик⁵³. Докладно дослідженням особливостей замкового мурованого будівництва Поділля займається О. Пламеницька. У своїх працях авторка розглядає еволюцію фортифікаційного будівництва Поділля⁵⁴, окрему увагу приділяє конкретним об'єктам, серед яких на Вінниччині найдетальніше проаналізований Барський замок⁵⁵. На основі джерельних даних та архітектурних особливостей дослідниця пропонує датувати будівництво кам'яного замку ще ХV ст.

---

⁴⁷ Петренко, О. (2005). *Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.: соціально-економічні та етно-національні відносини* (Дис. канд. іст. наук). Ін-т історії України НАН України, Київ.

⁴⁸ Малаков, Д. (2008). *Минувшина Немирова*. Київ: «Майстерня книги», «Оранта».

⁴⁹ Завальнюк, К. (2004). *Останній з видатних Щеньовських (Черленківська минувшина)*. Вінниця.

⁵⁰ Купчишин, М., & Мичак, А. (2002). *Шаргородщина. Сторінки історії*. Київ.

⁵¹ Винокур, І. (1991). *Буша: Історико-краєзнавчі нариси*. Хмельницький.

⁵² Барнасюк, О. (2010). *Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення*. Вінниця.

⁵³ Лесик, О. (1993). *Замки та монастирі України*. Львів: Світ.

⁵⁴ Пламеницька, О. (1994). Початок мурованого будівництва на Поділлі. *Архітектурна спадщина України*, (1), 39–57.

⁵⁵ Пламеницька, О. (2002). Барський замок. *Військово-історичний альманах*, 2(5), 100–107; Пламеницька, О. (2018). Бар в Подолии – «citta ideale»: хронологія еволюції міста-крепости. *Arta. Chişinău*, Vol. XXVII, (1), 14–24.

У праці історика О. Мальченка⁵⁶ знаходимо узагальнені відомості про укріплені поселення Брацлавського, Київського та Подільського воєводств. В монографії автор описує особливості оборонного будівництва досліджуваного регіону, подає карти з локалізацією укріплень в різні часові проміжки. Другий розділ представлений великим каталогом укріплених поселень, серед яких міститься інформація і про замки Східного Поділля. Цінність роботи зумовлена також надзвичайно широким діапазоном об'єктів.

У 2015 році з'явилась праця В. Захар'єва та С. Шпаковського, у якій досліджуються замки на Кучманському шляху, зокрема Барський замок.⁵⁷ Оборонне будівництво Вінниччини досліджує Л. Виногородська, на основі археологічних даних виокремлює етапи створення об'єктів, пов'язує історію замкового будівництва з політичною історією регіону⁵⁸.

Грунтовно дослідив різні аспекти існування Брацлавського воєводства М. Крикун⁵⁹. Його праця особливо цінна широким залученням історичних джерел. В роботі міститься інформація про територіальний поділ, адміністративний устрій, діяльність судів, вирішення конфліктів, пов'язаних із правом власності на землю та майно. В контексті загальних особливостей існування Брацлавського воєводства наявна інформація і про замки, в основному це стосується замків у Брацлаві та Вінниці.

В цілому, історії оборонного будівництва на території сучасної Вінниччини присвячена досить незначна кількість праць. Серед останніх досліджень можемо виокремити праці архітекторів О. Рибчинського та

---

⁵⁶ Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ.

⁵⁷ Захар'єв, В., & Шпаковський, С. (2015). *Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху*. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А.

⁵⁸ Виногородська, Л. (2010). Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними). *Проблеми давньої та середньовічної археології*, (1), 79–87.

⁵⁹ Крикун, М. (2008). *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.

І. Литвинчука⁶⁰. Також варто звернути увагу на реконструкції ряду замків та укріплених міст області, запропонованих І. Литвинчуком.

В обміні та поширенні інформації сьогодні значну роль відіграють інформаційні технології. Одним з основних майданчиків для вивчення замків України є форум <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/>⁶¹. На вебресурсі можна знайти інформацію про конкретні об'єкти, огляд профільної літератури та джерел.

З проголошенням незалежності України активізувались дослідження палаців та палацово-паркових комплексів регіону. Історія палацового будівництва на теренах Східного Поділля тісно пов'язана зі становищем місцевої шляхти та дворянства. Дослідженням становища польської шляхти після 1793 р. займалися Д. Бовуа⁶², В. Брославський⁶³, Н. Темірова⁶⁴, Т. Чубіна⁶⁵, О. Лобко⁶⁶. За авторства В. Колесник на основі широкої джерельної

---

⁶⁰ Рибчинський, О., & Литвинчук, І. (2021). Типологічні особливості та проблеми збереження урбаністичних оборонних комплексів приватних міст князів Збаразьких на Поділлі, Київщині та Волині у XVI–XVII ст. *Архітектурні дослідження*. Вип. 7, (1), 78–86; Рибчинський, О., & Литвинчук, І. (2021). Урбаністичний оборонний комплекс міста Бар (Рів) у XV–XVIII ст. спроба гіпотетичної реконструкції на підставі невідомого плану 1821 року. *Археологія & Фортифікація України*. 27 листопада 2020 року, Кам'янець-Подільський, Україна: ФОП Буйницький О. А. С. 188–196.

⁶¹ *Замки та фортеці України – Форум*. (2010–2021). Вилучено з <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/>

⁶² Бовуа, Д. (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.* (З. Борисюк пер. з фр.). Львів: Кальварія; Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах* (З. Борисюк пер. з фр.). Київ: Критика.

⁶³ Брославський, В. (2010). Вплив державної політики Російської імперії на дворянське землекористування та землеволодіння на Правобережній Україні у 1793–1830 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Історія*. (2), 9–14.

⁶⁴ Темірова, Н. (2003). *Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.* (Дис. док. іст. наук) Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

⁶⁵ Чубіна, Т. (2008). *Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти*. (Дис. док. іст. наук). Черкаський державний технологічний університет, Черкаси.

бази був створений біографічний словник⁶⁷ про відомих поляків, пов'язаних з Вінниччиною. Праця містить статті про понад 500 активних громадських та культурних діячів, низка з яких володіли маєтками у Східному Поділлі.

На початку 1990-х з'явилась фундаментальна 11-томна робота польського історика культури Р. Афтанази⁶⁸. На основі широкого кола джерел, які включають приватні архіви, було описано історію міст і сіл, в яких знаходились польські маєтки в кордонах до першого поділу Речі Посполитої. В монографії докладно висвітлено історію будівництва та перебудови палаців, зміни їхніх власників, опис архітектури палацових комплексів та інтер'єрів. Інформація про палаци, розташовані на теренах сучасної Вінниччини, знаходиться у томах IXa — Подільське воєводство та Xa — Брацлавське воєводство. В роботі знаходимо описи палаців, які до наших днів не збереглись. Недоліком праці є те, що матеріали про маєтки подається нерівномірно, про одні є більш деталізовані описи, про інші даних бракує.

Монографія І. Родічкіна та О. Родічкіної подає історію розвитку садиб на теренах України, окрема увага приділена садово-парковому будівництву. Видання містить багатий ілюстративний матеріал, та натурну фотозйомку⁶⁹. За авторства Л. Томілович видано узагальнююче дослідження про історичні садиви, яке базується на матеріалах експедиції Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. У праці наведено великий перелік об'єктів

---

⁶⁶ Лобко, О. (2008) *Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких)*. (Дис. канд. іст. наук). Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ.

⁶⁷ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток».

⁶⁸ Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXa.). A. Baranowski (red.). Warszawa; Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Xa.). A. Baranowski (red.). Warszawa.

⁶⁹ Родічкін, І., & Родічкіна, О. (2009). *Старовинні маєтки України*. Київ: Мистецтво.

палацової спадщини, їхня історія, надана оцінка стану збереження⁷⁰. Пам'ятки палацової архітектури також широко представлені на інтернет ресурсах⁷¹.

Одним з останніх досліджень палаців Вінницької області є дисертація О. Хорошої⁷², присвячена класицистичним палацово-парковим комплексам. У роботі висвітлено особливості розвитку палацово-паркових комплексів Вінниччини в стилі класицизм. Виділено чинники, що впливали на формування цих комплексів, основні принципи функціонального зонування, та композиційно-просторової організації. Дослідниця класифікує об'єкти за композиційними та планувальними характеристиками, характеризує стилістику фасадів.

В часи незалежності України активізувалися дослідження⁷³ пам'яткоохоронної діяльності. Серед авторів цього періоду можемо виділити таких дослідників як О. Нестуля⁷⁴, С. Заремба⁷⁵, С. Кот⁷⁶, В. Горбик,

⁷⁰ Томілович, Л. (2011). *Історичні садиби Вінницької області: каталог*. Київ; Чернігів: Деснян. правда.

⁷¹ *Замки і храми України*. Вилучено з <https://castles.com.ua/>; *Україна Інкогніта* (2012–2021). Вилучено з <https://ukrainaincognita.com/>; *#Мандруй Україною*. Вилучено з <https://discover.ua/>.

⁷² Хороша, О. (2020). *Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII початку ХХ століття* (Дис. канд. архітект.) Національний університет «Львівська політехніка», Львів.

⁷³ Горбик, В., Денисенко, Г., & Скрипник, А. (1994). *Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження*. С. Кульчицький (гол. ред.). Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; Кот, С., Денисенко, Г., Івакін, Ю., Катаргіна, І., Ковпаненко, Г., Скрипник, І., . . . Тимофієнко, В. (2015). *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ : Ін-т історії України; Денисенко, Г. (2018). *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*. С. Кот (відп. ред.). Київ : Ін-т історії України НАН України; Горбик, В. (ред.) (1998). *Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження*. Київ.

⁷⁴ Нестуля, О. (1993). *Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.)*. Полтава; Нестуля, О. (1994). *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні*. Київ. Полтава.

⁷⁵ Заремба, С. (1995). *Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність*. Київ: Логос; Заремба, С. (2002). *Нариси з історії українського пам'яткознавства*. Київ: ТОВ «Видавництво Аратта».

Г. Денисенко⁷⁷, В. Бадяк⁷⁸, Н. Кудерська⁷⁹. У працях розглядаються актуальні питання збереження й охорони національної культурної спадщини, зосереджується увага на загальних аспектах становлення та розвитку системи державного управління та охорони культурної спадщини. В рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» було видано два томи, присвячені пам'яткам Вінниці та Вінницької області⁸⁰.

Використання історико-культурної спадщини України в туризмі досліджував В. Корнієнко⁸¹. У роботі розглядаються пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування та монументального мистецтва. Дослідження орієнтовано на об'єкти, які мають статус пам'яток національного значення. Автор аналізує включення цих об'єктів у сферу культурно-пізнавального туризму, досліджує чинники, що допомагають найбільш широкому розкриттю історичної інформації закладеної у пам'ятках. О. Лесик⁸² одним з перших після проголошення незалежності порушив питання інтеграції

---

⁷⁶ Кот, С. (2018). *Про стан збереження культурної спадщини України*. Київ: Інститут історії України НАН України.

⁷⁷ Горбик, В., & Денисенко, Г. (2012). *«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи*. Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України; Денисенко, Г. (2018). *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*. Київ: Інститут історії України НАН України.

⁷⁸ Бадяк, В. (2015). Теоретичні та практичні проблеми збереження пам'яток. *Праці Центру пам'яткознавства*, (27), 5–22.

⁷⁹ Кудерська, Н. (2011). Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні. *Університетські наукові записки*, (3), 20–26.

⁸⁰ Зінько, Ю. (ред.) (2016). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області*. Вінниця.

⁸¹ Корнієнко, В. (2006). Методика використання в туризмі пам'яток етнічної історико-культурної спадщини України. *Етнічна історія народів Європи*, (21), 119–124; Корнієнко, В. (2006). Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі. *Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр.*, (9), 373–399; Корнієнко, В. (2008). *Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері (1991-2007 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Інститут історії України, Київ.

⁸² Лесик, О. (1993). *Замки та монастирі України*. Львів: Світ.

та раціонального використання замків, проте замки Вінниччини у його праці представлені фрагментарно.

З 90-х рр. ХХ ст. науковою спільнотою на низці конференцій та круглих столів⁸³ починає активно розроблятися питання розвитку туризму та перспектив інтеграції в туризм історико-культурної спадщини. Акцентуємо увагу на матеріалах конференцій, в яких мова йде про інтеграцію в туризм пам'яток загалом або конкретно замків та палаців. О. Пламеницька⁸⁴ розглядала замки як туристичні об'єкти, зазначаючи, що потрібно проводити значну роботу з локалізації та вивчення пам'яток, залучати широке коло дослідників у процес включення оборонних споруд у туризм. Проблеми охорони та використання фортець козацьких часів висвітлювала О. Титова⁸⁵, зокрема в її працях згадуються 7 замків Вінниччини: у Вінниці, Бару, Буші, Озаринцях, Шаргороді, Хмільнику та Стіні. В. Завада запропонував класифікацію регіонів на основі їхнього історико-архітектурного потенціалу⁸⁶.

Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні досліджує М. Рутинський⁸⁷. У навчальному посібнику запропонована класифікація оборонних споруд та можливості їхнього використання. У третьому розділі автор надає інформацію про конкретні об'єкти, з досліджуваних нами — це замки в Буші та Мурованих Курилівцях.

⁸³ Реєнт, О., Капелюшний, В., Патриляк, І., Гончаров, О., & Терес, Н. (ред.) (2019). *Історико-культурний туризм: український та світовий досвід. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції*. 5 квітня, 2019, Київ, Україна: «Фоліант».

⁸⁴ Пламеницька, О. (1992). Фортеці і замки України як об'єкти туризму. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України»*. 12–14 травня, 1992, Київ–Черкаси, Україна. С. 117–118.

⁸⁵ Титова, О. (1998). Фортеці козацьких часів на Поділлі та Волині. Проблеми охорони та використання. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг». С. 85–89.

⁸⁶ Завада, В. (1998). Архітектурна спадщина України як об'єкт туризму. Регіональний аспект. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг». С. 23–28.

⁸⁷ Рутинський, М. (2007). *Замковий туризм в Україні*. Київ: Центр учбової літератури.

Пам'ятки містобудування та архітектури як туристичні ресурси розглядає В. Вечерський⁸⁸. Автор приходить до висновку, що пам'яткоохоронна справа та туристична діяльність є взаємозалежними, а їхня організація повинна проводитись паралельно, пропонує варіанти подальшої взаємодії між цими напрямками. Можливості створення ансамблевих музеїв представлені у роботі О. Жукової⁸⁹, раціональне пристосування палацових комплексів та ансамблів розглядаються у працях З. Лукомської та Г. Лукомської⁹⁰. Дослідження М. Брич⁹¹ стосуються особливостей організації музеїв під відкритим небом, розглядаються основні засади архітектурно-просторової організації та алгоритми створення музеїв такого типу.

Перспективи розвитку замкового туризму в Україні досліджувались у роботах І. Білецької⁹², Т. Шпараги⁹³. Значенню культурної спадщини в розвитку регіонів присвячена робота К. Поливач⁹⁴. У дослідженні «Cultural Tourism» Hilary du Cros, Bob McKercher⁹⁵ відображені теоретичні та практичні напрацювання з управління культурною спадщиною, висвітлені можливості

⁸⁸ Вечерський, В. (1998). Пам'ятки містобудування й архітектури України та перспективи їх використання як туристичних ресурсів. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг». С. 63–68.

⁸⁹ Жукова, О. (2012). Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'яткоохоронної справи. *Острозький вісник*, (5), 178–184.

⁹⁰ Лукомська, З., & Лукомська, Г. (2014). Особливості пристосування цінних історичних палацових комплексів (на прикладі палацу Потоцьких XVII–XVIII ст. у Івано-Франківську). *Архітектурний вісник КНУБА*, (3), 45–55.

⁹¹ Брич, М. (2020). *Архітектурно-просторова організація музеїв під відкритим небом*. (Дис. канд. архітект.). Національний університет «Львівська політехніка», Львів.

⁹² Білецька, І. (2011). Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні. *Проблеми підвищення ефективності інфраструктури* : зб. наук. праць, (31), с. 104–112.

⁹³ Шпарага, Т. (2011). Замкові комплекси України та їх використання в туризмі. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*, (4), 752–755.

⁹⁴ Поливач, К. (2012). *Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України*. Л. Руденко (наук. ред.). Київ: Інститут географії НАН України.

⁹⁵ du Cros, H., McKercher, M. (2020). *Cultural Tourism. 3rd edition*. Routledge.

залучення нерухомої культурної спадщини в туризм. У праці «Cultural Urban Heritage» досліджується розвиток культурного туризму та можливості залучення пам'яток⁹⁶.

Отже, комплексне дослідження замків і палаців як потенційних туристичних ресурсів вимагає їхнього подальшого всебічного вивчення. Процес та особливості будівництва замків на території Вінниччини недостатньо висвітлений у літературі, представлений окремими працями дослідників. Історії палацового будівництва приділялось більше уваги, темі присвячено ряд монографій та наукових статей. Охорона замків та палаців області майже завжди розглядалась у загальному контексті становлення та розвитку пам'яткоохоронної системи, по меншій мірі присутня інформація про конкретні об'єкти. Окреме, хоч і незначне, місце займають дослідження щодо інтеграції об'єктів культурної спадщини у туризм. В цілому, тема недостатньо висвітлена у науковій літературі, та потребує подальших поглиблених і узагальнюючих досліджень.

1.2 Джерельна база

Джерельна база дослідження формувалася з огляду на мету та завдання дослідження. Вивчення замків і палаців та перспектива їхнього використання в туристсько-екскурсійній галузі потребує залучення широкого кола джерел, які можна поділити на такі групи:

- неопубліковані та опубліковані архівні документи;
- археологічні джерела;
- джерела особового походження (спогади, щоденники);
- картографічні та зображальні джерела;
- періодичні видання;
- статистичні дані;
- законодавчі акти;

---

⁹⁶ Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B., & Mrđa, A. (Eds.) (2019). *Cultural Urban Heritage: Development, Learning and Landscape Strategies*.

- матеріали, що відображають рівень залучення пам'яток до туризму (путівники, туристичні маршрути, програми розвитку туризму);

З огляду на значне різноманіття джерел, в основу побудови структури огляду джерельної бази покладено проблемно-хронологічний підхід.

Неопубліковані архівні матеріали представлені документами Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВіО), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України).

Фонди ДАВіО містять широкий спектр архівних матеріалів, у яких відображено різні аспекти історії Вінницької області. У контексті цього дослідження архівні документи представлені в основному фондом 5330 «Вінницька обласна організація Українського товариства з охорони пам'яток історії та культури», фондом 896 «Карти та плани населених пунктів, земельних ділянок, будівельних об'єктів Вінниччини (колекція)». Матеріали, пов'язані з життям та діяльністю окремих шляхетських та дворянських родів, знаходяться у фонді 879 «Потоцькі — графи, поміщики Подільської та Херсонської губерній», фонді 880 «Строганови — графи, поміщики Подільської та Херсонської губерній», фонді 863 «Щербатови — князі, поміщики Подільської та Херсонської губерній».

Більшість залучених до дослідження документів ЦДАВО знаходяться у фонді 2581 «Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради». Це справи, пов'язані з організацією охорони історико-архітектурних пам'яток та наглядом за їхньою реконструкцією часів УНР, документи про організацію охорони маєтків поміщиків, нагляд за проведенням реставраційних та відновлювальних робіт, законопроекти, статут Подільського товариства охорони старовини. У фонді 3689 «Головне управління мистецтв та національної культури Української Народної Республіки» містяться прохання про взяття під охорону замків та палаців.

В контексті роботи матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві в основному представлені фондом 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». Архівні матеріали фонду містять документи купівлі-продажу, дані про право власності на маєтки, скарги селян на поміщиків.

Значна частина архівних даних щодо історії регіону та окремих об'єктів представлена у фундаментальних археографічних працях. Петербурзькою археографічною комісією видавались «Акти, що стосуються історії Південної і Західної Росії»⁹⁷, у яких містяться різного роду відомості про Поділля. Одним з основних джерел інформації для вивчення історії Вінниччини та розвитку замкового будівництва є підготовлений Тимчасовою комісією для розглядів давніх актів 35-томний «Архив Юго-Западной России»⁹⁸. У межах цієї роботи в основному використовувався матеріал Ч. 7, Т. 1, 2 та Ч. 8, Т. 1, у яких міститься інформація про розвиток міст, соціально-політичні відносини, описи замків, згадки про історичні події та пов'язані з ними оборонні об'єкти.

Цінною є робота польських та західноукраїнських археографів з історії середньовічної Польщі. Одне з основних — видання польських дослідників С. Павенського та О. Яблоновського, які зібрали та упорядкували значну частину архівних матеріалів, серед яких міститься пласт інформації про історію Поділля⁹⁹.

У 1885 році як додаток до «Подільських губернських відомостей» вийшли «Матеріали для історії Подільської губернії 1792–1796 рр»¹⁰⁰. Документи,

⁹⁷ (1863–1892). *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (Т. 1–150). Санкт-Петербург.

⁹⁸ (1859–1914). *Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* (в 35 тт.). Киев.

⁹⁹ Jabłonowski, A. (1877). *Zródła dziejowe: T. 5. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*. Warszawa; Jabłonowski, A. (1889). *Zródła dziejowe: T. 8. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Warszawa.

¹⁰⁰ (1885). *Материалы для истории Подольской губернии: 1792–1796 гг.* Каменец-Подольский.

зібрані у праці, стосуються території, яка відійшла до Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої. Знаходимо інформацію про взяття у секвестр, конфіскацію та повернення маєтків польським власникам. У «Трудах Подольского Епархиального общества» трапляється інформація про стан оборонних об'єктів на кінець XIX – початок XX ст.¹⁰¹.

Більшість виявлених та опрацьованих на час видання архівних матеріалів Брацлавського воєводства були упорядковані М. Крикуном та О. Піддубняком у виданні «Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 рр.»¹⁰². Окремо були опубліковані ревізії українських замків 1545 р. під редакцією В. Кравченка¹⁰³, серед яких містяться описи Вінницького та Брацлавського замків.

Після захоплення Російською імперією території Поділля виникло нагальне завдання отримати інформацію про новоприєдану територію. Для цього урядом було ініційовано кампанію з опису економічних, соціальних, демографічних та географічних аспектів життя. В результаті цього був зібраний великий масив інформації, зокрема статистичної, про регіон станом на кін. XVIII ст. Здебільшого описи Подільської губернії знаходяться у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, значна частина інформації була опублікована¹⁰⁴.

З огляду на обмежену кількість інформації про замки регіону та те, що більшість об'єктів оборонного будівництва на території Вінниччини сьогодні зруйновані або знаходяться у стані руїн, критично важливим для їхнього подальшого вивчення є проведення археологічних досліджень та аналіз

¹⁰¹ (1901). Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: Вып. 9. *Приходы и церкви Подольской епархии*. Каменец-Подольск.

¹⁰² Крикун, М. (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів.

¹⁰³ Кравченко, В. (2005). Литовська Метрика. Книга 561 : *Ревізії українських замків 1545 року*. П. Сохань (ред.). Київ.

¹⁰⁴ Легун, Ю. (ред.) (2017). *Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД»; Копилов, С. & Задорожнюк, А. (уклад.) (2011). *Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.* Кам'янець-Подільський: Аксіома.

археологічних джерел. Часто лише в результаті археологічних досліджень можна визначити час будівництва, план та особливості оборонних споруд.

У жовтні 1969 р. Інститут археології АН УРСР проводив обстеження городищ і замчищ на території Вінницької області¹⁰⁵. В період незалежності найактивніше дослідження залишків замків проводились під керівництвом Л. Виногородської, отримана інформація стосується міст Вінниці¹⁰⁶, Бару¹⁰⁷, Хмільника¹⁰⁸, Брацлава¹⁰⁹.

Інформація про існування замків та їхній стан наявна в джерелах особового походження: спогадах, записках, щоденниках. У 1660-х рр. Павло Алеппський описав подорож Антиохійського патріарха Макарія через територію України¹¹⁰. Праця містить цінну інформацію про соціально-

¹⁰⁵ Кучера, М., & Юра, Р. (1972). Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* (4), 382–386.

¹⁰⁶ Виногородська, Л. (2007). Археологічні дослідження у м. Вінниця у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.*, (9), 8–14; Виногородська, Л., Потехіна, І., & Долженко, Ю. (2020). Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, (51), 41–42.

¹⁰⁷ Виногородська, Л. (2008). Історико-археологічні дослідження Барської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей*, (17), 35–40; Виногородська, Л. (2014). Археологічні дослідження Барської фортеці. *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчя виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ; Бар. С. 329–349.

¹⁰⁸ Виногородська, Л. (2018). Археологічні дослідження на території замкової гори у м. Хмільник Вінницької області. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, 9.

¹⁰⁹ Виногородська, Л. (2005). Археологічні дослідження замку в Брацлаві Вінницької області у 2003 році. *Могилянські читання 2004*, 143–152; Виногородська, Л. (2004). Археологічні дослідження замку у смт. Брацлав Вінницької обл. у 2003 році. *Археологічні відкриття України у 2002–2003 рр.*, 91–95; Виногородська, Л. (2006). Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків на Побужжі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, (571), 74–84.

¹¹⁰ Халебський, П. (2009). *Україна – земля козаків: Подорожній щоденник*. М.О. Рябий (упоряд.). Київ: Ярославів Вал.

політичне життя, культуру, побут та уклад життя на території України. У роботі знаходимо узагальнену характеристику вигляду та особливостей укріплених поселень та замків Східного Поділля.

Територією Вінниччини у 1711 р. подорожував данський дипломат Юст Юль¹¹¹. У щоденнику автора міститься інформація про міста та замки, які до того часу вже були у стані руїн або зовсім не збереглись. Про деякі укріплення є інформація в роботі мандрівника Ульріха фон Вердум¹¹². Автор подорожував територією Поділля у 1670-х рр. та залишив значну частину описів населених пунктів. Попри деяку упередженість та перебільшення, важливою є інформація про подорожі турецького мандрівника Евлія Челебі¹¹³. Під час перебування на території Східного Поділля автор залишив описи деяких замків.

Спогади Софії Грохольської¹¹⁴ та Марії Собанської¹¹⁵ розповідають про життя польської знаті в родинних маєтках до революційних подій, про наслідки революції 1917 р. для цих родин, подробиці пограбувань і знищення палаців на території Вінниччини. Авторки не ставили собі за мету відтворити історичні події, їхні судження є однобокими та упередженими. Часом вони переповідають події, учасниками яких були треті особи. Попри це, спогади містять цінну інформацію про повсякденне життя та події, які стались із власниками маєтків на Вінниччині.

¹¹¹ (1899). *Записки Юста Юля датсаго посланника при Петре Великом (1709-1711)*. (Ю. Н. Щербачев пер. с дат.). Москва: Унив. тип.

¹¹² Сварник, І. (1983). Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... *Жовтень*, (9), 84–100; Сварник, І. (1983). Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... *Жовтень*, (10), 89–105.

¹¹³ Челеби, Э. (1961). Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: *Земли Молдавии и Украины*. А. С. Тверитинова (ред.). Москва.

¹¹⁴ Грохольська, С. (2018). *Болючі спогади 1917–1919* (А. Белінський пер.). Вінниця: видавець Генріх Грохольський.

¹¹⁵ Sobanska, M. (2002). *Wspominki nikle*. Grodzisk Mazowiecki.

Джерелами для вивчення історії замкового та палацового будівництва є різноманітні карти, плани, схеми. Перш за все, варто виділити картографічну спадщину Гійома Левассера де Боплана. На території України його служба була пов'язана з посиленням обороноздатності Речі Посполитої, тому він багато подорожував, ознайомився з різними аспектами життя, зокрема і з тогочасним станом системи укріплень. У широко відомій «Загальній карті України» знаходимо актуальну на 30–40-ві рр. XVII ст. інформацію щодо території України¹¹⁶. Детальнішою в плані наявності замків та їхньої локалізації є карта «Брацлавське воєводство»¹¹⁷, на якій зображено ряд укріплених міст, серед яких Брацлав, Вінниця, Шаргород, Бар та ін.

Інформативним є атлас Польщі Дж. Рицци Занноні, на якому зображена її територія до поділів Речі Посполитої. Для нашого дослідження особливо цінними є 19 аркуш та окрема карта «Брацлавське та Київське воєводства»¹¹⁸, на яких знаходимо міста Східного Поділля з позначеними укріпленнями.

Значна частина карт із фондів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка були опубліковані у виданні «Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.»¹¹⁹. На картах знаходимо інформацію про низку міст Східного Поділля.

¹¹⁶ Beauplan G. Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina : cum adjacentibus provinciis. Вилучено з <https://www.loc.gov/resource/g7100.ct000383/>

¹¹⁷ Beauplan G. UKRAINAE PARS QVA BARCLAVIA PALATINATUS Vulgo dicitur. Вилучено 3

[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Atlas_Van_der_Hagen-](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Atlas_Van_der_Hagen-KW1049B10_042-)

[KW1049B10_042-UKRAINAE_PARS_QVA_BARCLAVIA_PALATINATUS_Vulgo_dicitur.jpeg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Atlas_Van_der_Hagen-KW1049B10_042-UKRAINAE_PARS_QVA_BARCLAVIA_PALATINATUS_Vulgo_dicitur.jpeg)

¹¹⁸ Rizzi Zannoni J. A. Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite par par districts, construite d'après quantité d'arpentages d'observations, et de mesures prises sur les lieux. Вилучено з <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content>

¹¹⁹ Вавричин, М., Дашкевич, Я., & Кришталович, У. (2013). *Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.* Київ: ДНВП «Картографія».

Цінним та докладним джерелом інформації є Археологічна карта, складена Ю. Сіцинським¹²⁰, яка містить відомості про археологічні знахідки та об'єкти. У процесі створення карти інформація була зібрана за допомогою анкет, які відправлялись на місця. Географічно карта повністю охоплює територію Вінницької області. Серед усього масиву інформації варто виділити згадки про замки та їхні залишки, замчища, вали, городища. В цілому, карта залишається одним із базових джерел для вивчення оборонних об'єктів Вінниччини. Особливо це стосується повністю втрачених на сьогодні пам'яток, які, проте, згадуються у джерелі. Хоч інформація не завжди є точною та конкретною, проте може служити вихідною точкою для локалізації та дослідження оборонних об'єктів області.

Значну частину інформації можна почерпнути із зображальних джерел. У 1872–1874 рр. Поділлям подорожував Наполеон Орда¹²¹. Художник залишив після себе чимало зображень замків та палаців. З доробку Орди маємо чітке уявлення про зовнішній вигляд та стан збереженості об'єктів у другій половині XIX ст.

У 1930-му р. за сприяння С. Таранушенка була організована експедиція на Поділля з метою фотофіксації нерухомих об'єктів культурної спадщини. В експедицію відправився П. Жолтовський, в результаті чого з'явилась значна кількість фотографій, з яких дізнаємось про зовнішній вигляд замків у першій третині XX ст.¹²².

До зображальних джерел, які дають уявлення про зовнішній вигляд палацових комплексів Східного Поділля, належать IXb та Xb томи Р. Афтаназі

¹²⁰ Сецинский, Е. (1901). Археологическая карта Подольской губернии. *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899* (Т. 1). Москва. С. 197–355.

¹²¹ (2014). *Наполеон Орда і Україна*. Альбом. Київ : Оранта Арт Бук, Львів : Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника.

¹²² Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків.

«Materiały do dziejów rezydencji»¹²³. У цих книгах містяться ілюстрації та знімки палаців, фрагменти інтер'єрів та зображення портретів, які там зберігались. Значна частина об'єктів була знищена, про їхній зовнішній вигляд ми можемо дізнатися з цього джерела.

Сучасний вигляд пам'яток представлено в проєкті «Українські Архітектурні Пам'ятки. Спадщина»¹²⁴. В рамках практичної діяльності було проведено колосальну роботу з фотофіксації історико-культурних пам'яток, серед яких є залишки замків та палаці Вінницької області. Крім значного географічного охоплення, до переваг виконаної роботи належить висока якість фотографій та відкритий доступ до інформації.

Дослідження рівня інтеграції пам'яток у туризм передбачає проведення комплексного аналізу туристичних путівників. Варто зауважити, що за радянського періоду доступ до інформації був досить обмеженим, тому путівники були одним із небагатьох джерел, з яких можна було дізнатись про палаці області. Огляд путівників дозволяє визначити значення, роль та місце конкретних об'єктів у суспільному житті та туристичній сфері. З іншого боку, залучення чи не залучення конкретних об'єктів до туристичних маршрутів дає змогу зрозуміти загальні тенденції державної політики щодо пам'яток замкової та палацової архітектури у сфері туризму.

Наявні в путівниках фотоматеріали фіксують тогочасний стан пам'яток, містять інформацію про їхнє використання. Це є цінним в контексті дослідження змін об'єктів за конкретний період, визначення вектору цих змін та їхньої інтенсивності, адже в порівнянні з інформацією в путівниках, сьогодні пам'ятки можуть бути значною мірою перебудованими чи зруйнованими.

У процесі опрацювання путівників був застосований хронологічний підхід та виділено два періоди:

---

¹²³ Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXb.). A. Baranowski (red.). Warszawa; Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Xb.). A. Baranowski (red.). Warszawa.

¹²⁴ Ритус, М. (2010). *Проект «Українські Архітектурні Пам'ятки. Спадщина»*. Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/>

- кінець 1960-х–1980-ті¹²⁵: період піднесення сфери туризму в СРСР;
- початок 1990-х – сьогодення¹²⁶: становлення та розвиток туризму незалежної України.

Окремий пласт інформації про стан та використання замків і палаців містять газети. Важливість цього типу джерел полягає в тому, що, як і путівники, вони були чи не єдиним джерелом інформації про замки та палаци для населення області. Нами було проаналізовано низку радянських газет, серед яких «Вінницька Правда» у період 1945 – 1991 рр., «Комсомольське плем'я» та інші регіональні періодичні видання.

Інформацію з газет можна умовно розділити на декілька груп, які стосуються розвитку туризму, окремих довідок про палаци і замки, поточне використання будівель, охорони об'єктів. Про політичне, економічне та культурне життя регіону в радянський час вінничани дізнавались з офіційних видань місцевої влади — газет «Вінницька правда» та «Комсомольське плем'я». «Вінницька правда» виходила 6 разів на тиждень з січ. 1944 по жовт.

---

¹²⁵ Валько, І. & Мостовий, М. (1965). *Немирів: нарис про одну здравницю*. Київ: Мистецтво; Сидоренко, О. (ред.) (1969). *Тульчинський краєзнавчий музей. Путівник*. Одеса: «Маяк»; Підласко, В. (1976). *Тульчин. Путівник*. Одеса: Маяк; Дець, В. (1978). *Немирів. Путівник*. Одеса: Маяк; Бовкун, В., Грущенко, І., & Кветний, Н. (1979). *Гордість Поділля*. Одеса: Маяк; Гордиевич, А. (1981). *Подольские пейзажи: Фотоочерк*. Одеса: «Маяк»; Корицкий, В. (1985). *Винница: Путеводитель*. Одесса: Маяк; Гребельський, С., & Гольденберг, Н. (1986). *Хмельник: Путівник*. Одеса: Маяк; (1987). *Украинская ССР. Молдавская ССР. Туристская карта*. Москва; Бовкун, В., Кветный, Н., Пшук, И., & Тельман, И. (1988). *Цветущий край Подолии: Путеводитель*. Одесса: Маяк.

¹²⁶ Подолинний, А. (1990). *Місто Бар: Путівник*. Одеса: Маяк; Гольденберг, Н. (1996). *Курорт Хмельник*. Київ: «Здоров'я»; Зінкевич, О., & Гула, В. (1993). *Україна: Путівник*. Київ: Балтимор; Івченко, А. (2006). *Вся Україна*. Київ: ДНВП «Картографія»; Івченко, А., & Пархоменко, О. (2009). *Україна. Фортеці, замки, палаци...* Київ: ДНВП: «Картографія»; Кізян, О. (2009). *Вінниччина Туристична: краєзн. довід*. М. Спиця (ред.). Вінниця: ДП «Держ. картограф. ф-ка»; Малаков, Д. (2010). *Двадцять дев'ять зупинок від Хмельника до Хмельницького: путівник*. Київ: Грані-Т; Висоцька, К. (відп. за випуск) (2011). *Вінниччина туристична: Альбом*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

1991 рр. «Комсомольське плем'я» — молодіжна газета радянського періоду — виходила з 1963 р. до 1991 р. три рази на тиждень.

На сторінках газет знаходимо історичні розвідки та краєзнавчі нариси, зокрема варто виокремити матеріали авторства голови Вінницької обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури В. Борщевського, заступника голови ради обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури М. Уманця, голови обласної ради по туризму та екскурсій І. Яковенка, В. Лісніківської та ін.

Інформація про замки й палаци, а також пам'яткоохоронну діяльність, міститься в регіональних газетах періоду незалежності, яких виходило близько ста (громадсько-політичного спрямування, галузеві, розважальні, релігійні та ін.). Матеріали краєзнавчого спрямування містять газети «Подолія», «Правда України», «Сільські вісті», «Культура і життя», «33 канал».

Статистичні дані представлені матеріалами Головного управління статистики у Вінницькій області та Державної служби статистики. Основну інформацію з розвитку туризму області містять статистичні збірники «Туризм на Вінниччині»¹²⁷, які формуються на основі даних державної статистики, даних управлінь культури та мистецтв і фізичної культури та спорту Вінницької обласної державної адміністрації. Корисними для дослідження є статистичні дані, що відображають характеристику суб'єктів туристичної діяльності, засобів розміщення та готельної справи, інформацію про інвестиції, логістику, транспорт, туристичні потоки, кількість туристів, відвідуваність закладів культури та економічні показники їхньої діяльності.

У збірниках представлені туристичні маршрути, які були проаналізовані на предмет рівня включення до них замків та палаців області. Дані управління

---

¹²⁷ *Туризм на Вінниччині. Статистичний збірник. Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області. (2015). Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області; Туризм на Вінниччині. Статистичний збірник. (2017). Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області.*

статистики репрезентують інформацію за різні роки про пам'ятки області, їхні види й категорії, кількість об'єктів, що перебувають на державному обліку, містять інформацію про охорону та дослідження пам'яток, фінансування ремонтно-реставраційних робіт.

Важливою частиною джерельної бази з цієї теми є законодавство у сфері охорони культурної спадщини. Аналіз законів, за якими регулювалися охорона та використання пам'яток в різний час, дозволяє оцінити ставлення держави до цих об'єктів.

Перші спроби законодавчого врегулювання питання охорони давніх замків та фортець знаходимо в розпорядженнях «Про надання відомостей про залишки давніх будівель в містах та про заборону їх руйнування»¹²⁸, «Про збереження давніх будівель по Губерніях»¹²⁹. Проте ці розпорядження мали суто рекомендаційний характер. Більш конкретні заходи щодо обліку пам'яток, їхнього дослідження й охорони на державному рівні містяться в проекті закону «Про охорону пам'яток старовини та мистецтва» Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні. У «Положенні про охорону пам'яток культури на території Української РСР» описуються заходи з охорони, використання, ремонту та реставрації пам'яток архітектури.

Важливим джерелом у вивченні використання пам'яток архітектури є Постанови Ради Міністрів УРСР № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР»¹³⁰ та № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української

---

¹²⁸ (1825). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е., Т. I. Санкт-Петербург.

¹²⁹ (1830). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е., Т. II. Санкт-Петербург.

¹³⁰ Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР (Постанова). № 970 (1963). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text>

РСП, що перебувають під охороною держави»¹³¹. За цими постановами всі залишки замків та 18 найбільш цінних палацових комплексів Вінниччини було включено до переліку пам'яток, які перебувають під охороною держави. Також постанова розділяла пам'ятки за групами щодо можливостей їхнього використання.

Конституція України декларує обов'язок держави забезпечувати збереження і популяризацію культурної спадщини¹³². Закон України «Про охорону культурної спадщини»¹³³ дає визначення термінів та класифікацію об'єктів культурної спадщини. Тою чи іншою мірою розкривають питання, які регулюють охорону та використання пам'яток архітектури та містобудування, закони і постанови: «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»¹³⁴, «Про архітектурну діяльність»¹³⁵, «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації»¹³⁶, Закон України «Про культуру»¹³⁷.

---

¹³¹ Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави (Постанова). № 442 (1979). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text>

¹³² Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (Закон України). (1996). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>

¹³³ Про охорону культурної спадщини (Закон України). № 1805-III (2000). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

¹³⁴ Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Постанова). № 1760 (2001). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF#Text>

¹³⁵ Про архітектурну діяльність (Закон України). № 687-XIV (1999). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>

¹³⁶ Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації (Закон України). № 574-VI (2008). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-17#Text>

¹³⁷ Про культуру (Закон України). № 2778-VI (2010). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>

Отже, різні аспекти вивчення замків та палаців як туристичних ресурсів вимагають залучення різних видів джерел. Вивчення історії пам'яток базується на опублікованих та неопублікованих архівних документах, археологічних даних, матеріалах особового походження, картографічних та зображальних матеріалах. Процес охорони та збереження об'єктів з ХХ ст. представлений архівними матеріалами, даними періодичних видань, законодавчою документацією. Про розвиток туризму і місце в ньому замків та палаців області повідомляють статистичні дані, періодичні видання, зображальні джерела, законодавчі акти, путівники та туристичні маршрути.

1.3 Методологія дослідження

Підбір методів та принципів обумовлений особливістю дисертаційної роботи, яка по своїй суті є міждисциплінарною та охоплює різні напрями дослідження. Це історія замкового та палацового будівництва, історія становлення та сучасний стан охорони пам'яток, проблеми розвитку та інтеграції культурної спадщини у сферу туризму.

Для реалізації поставленої мети та завдань використано загальноприйняті принципи наукового пізнання, зокрема принципи науковості, історизму, системності та комплексності. Застосування *принципу науковості* реалізовано у спробі максимально неупереджено відтворити історію існування замків та палаців на території області, дослідити процес їхньої охорони та залучення в туризм на основі критично-наукового опрацювання джерел.

В основі всіх розділів лежить *принцип історизму*, покликаний визначити умови виникнення, особливості розвитку та результати певних явищ у причинно-наслідковому зв'язку. Згідно з цим принципом, розвиток замкового та палацового будівництва розглянуто нерозривно з історичним контекстом та основними історичними подіями, які впливали на досліджуваний регіон. Активна фаза створення замків розпочалась із кінця XIV ст. та була спрямована насамперед на захист території від раптових нападів татар. Палацове будівництво розпочалось вже в кінці XVIII ст. та стало результатом активної

діяльності великої шляхти та дворянства. У третьому розділі принцип історизму дозволив у ретроспективі розглянути процес становлення пам'яткоохоронної діяльності та хронологічно виокремити послідовність заходів, спрямованих на охорону культурної спадщини Вінниччини. У четвертому розділі на принципі історизму базується екскурс в історію розвитку туризму в Україні та місце в ньому замків і палаців Вінниччини.

Принцип *комплексності* полягає у дослідженні складових елементів загального процесу чи явища. На створення та існування замків впливав ряд факторів: розташування глибше в тилу чи безпосередньо перед прикордонною зоною, тактика нападів основного ворога, особливості адміністративного устрою та управління держави, в якій перебувало Східне Поділля, у приватній чи державній власності був оборонний об'єкт. Завдяки принципу комплексності було виокремлено чинники, що мали вплив на будівництво палаців: період створення, архітектурний стиль, архітектор, який керував будівництвом, рівень заможності власника.

У міждисциплінарному дослідженні важливо дотримуватись *принципу системності*, суть якого полягає в тому, що вивчати потрібно не лише особливості елементів загальної системи, а й характер їхньої взаємодії між собою¹³⁸. Компоненти нашого дослідження характеризуються наявністю прямих та зворотних (за спрямованістю) зв'язків. Історія замкового та палацового будівництва, особливості та рівень історичної та архітектурної цінності об'єктів впливають як на охорону цих пам'яток, так і на перспективи їхньої успішної інтеграції в туризм. З другого боку, ефективна охорона історико-культурної спадщини дозволяє зберегти пам'ятки, а максимально збережений об'єкт привертає до себе увагу та, по-перше, спонукає до вивчення його історії, по-друге, має значно вищі шанси бути залученим у туризм. Успішна ж інтеграція в туризм популяризує пам'ятки, підвищує їхню

---

¹³⁸ Реєнт, О. (ред.) (2016). *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 23.*

значущість, а суспільно важливий об'єкт швидше та ефективніше буде охоронятись та інтенсивніше досліджуватись.

У процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи: *аналізу, синтезу, аналогії, дедукції, індукції, абстрагування, узагальнення, критичного підходу, історичний, хронологічний, порівняльно-історичний.*

Історико-генетичний метод у контексті цієї роботи є одним із базових та структуроутворюючим. Він полягає у послідовному дослідженні процесів і явищ, виходячи із взаємозв'язку минулого, сьогодення та майбутнього. Згідно з генетичним принципом властивості, зміни та функції досліджуваної реальності розкриваються у процесі історичного розвитку¹³⁹. Замкове та палацове будівництво, розвиток пам'яткоохоронної системи, становлення туризму на Вінниччині мають свої причини та передумови, тому для кращого розуміння будь-якої події чи факту потрібно проводити історичний екскурс, виявляти першопричини. Для кращого розуміння особливостей замкового та палацового будівництва необхідно визначити причини створення об'єктів, соціально-політичні та економічні умови, які мали вплив на створення цих об'єктів. По цій же аналогії для кращого розуміння проблем та поточного стану туризму України та Вінниччини потрібно дослідити чинники, що впливали на його формування, визначити, за яких історичних умов формувалась галузь та який вплив це мало на її становлення.

Застосування *історичного методу* дозволило у хронологічній послідовності дослідити, по-перше, розвиток замкового та палацового будівництва області, по-друге, включення досліджуваних об'єктів до системи охорони пам'яток, по-третє, етапи інтеграції пам'яток у туризм. Завдяки історичному методу було визначено причини створення об'єктів, виокремлено історичні події, що вплинули на існування замків та палаців, досліджено основні напрями політики щодо об'єктів у складі різних держав.

---

¹³⁹ Драч, О. (2014) Сучасні історико-освітні дослідження: традиції та новації методології. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 9 (302). С. 6.

Активно застосовувався *хорологічний метод*, за яким основною домінантою дослідження є простір, в межах якого на події та явища має вплив так званий «місцевий фактор»¹⁴⁰. З точки зору географії межами дослідження є територія сучасної Вінницької області, а з точки зору історії дослідження збігається з територією історичного Східного Поділля, яке в процесі історичного розвитку мало свої характерні риси у порівнянні з іншими регіонами.

Структура роботи побудована на основі використання *проблемно-хронологічного методу*, що передбачає виклад суті проблеми у хронологічному порядку. Цей метод лежить в основі всієї роботи, адже, по-перше, у кожному розділі визначені проблеми розглядаються у хронологічному порядку, по-друге, запланована структура передбачає, що самі розділи один відносно одного розташовуються по хронології.

Метою *порівняльного методу* є пошук спільних та відмінних характеристик між різними об'єктами, порівняння проводиться за однорідними властивостями та ознаками¹⁴¹. У дослідженні регіональні тенденції розвитку замкового та палацового будівництва порівнювались із загальнодержавною політикою у цій сфері. Це дало можливість прояснити закономірності, що витікали із загальних тенденцій, та місцеву специфіку, яка була зумовлена локальним впливом.

Тісно пов'язаний із методом порівняння метод *типологізації*, покликаний класифікувати об'єкти за певними властивостями. Типологізація замків проводилась за такими критеріями як тип власності (державний / приватний), матеріал (дерев'яні / муровані), архітектурний тип (баштово-стінові / бастіонні і т. д.), місце розташування (на передових позиціях ближче до степу / глибше в тилу / на татарських шляхах і т. д.), стан збереженості (збережений / у стані руїн / зруйнований), охоронний статус (пам'ятка місцевого / державного

¹⁴⁰ Реєнт, О. (ред.) (2016). *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 23.*

¹⁴¹ Грабченко, А., Федорович, В., & Гаращенко, Я. (2009). *Методи наукових досліджень: Навч. посібник. Харків: НТУ «ХПІ». С.17.*

значення). Класифікація палаців проводилась за архітектурним стилем (класицизм / неокласицизм / готика / бароко і т. д.), архітектором, національним походженням власника (поляки / росіяни і т. д.), соціальним статусом власника (дворянин / шляхтич і т. д.), станом збереженості (збережений / у стані руїн / зруйнований), охоронним статусом (пам'ятка місцевого / державного значення). Під час роботи зі статистичними даними метод порівняння застосовувався при аналізі інформації за різні роки для визначення тенденцій та векторів розвитку туризму області. Поточне використання досліджуваних об'єктів порівнювалось з аналогічним європейським досвідом.

У процесі підбору та вивчення опублікованих матеріалів з обраної проблематики використовувався *бібліографічний метод*. Завдяки *методам джерелознавчого дослідження* можна зрозуміти час створення, автентичність джерел, їхнє походження та ін. *Метод періоджерел* застосовується для збору матеріалу та для пошуку нових, раніше не введених до наукового обліку даних. Для перевірки достовірності наявної в наукових колах інформації ми послуговувались *методом логіко-теоретичного аналізу й критичного підходу*.

Статистичний метод, який допомагає узагальнити однотипний матеріал¹⁴², дав змогу реалізувати класифікацію та порівняння даних, що ґрунтуються на кількісній обробці наявної інформації.

Робота з картами проводилась на основі *картографічного методу*, що передбачає складання історичних та сучасних карт, ознайомлення з наявними картами та їхній аналіз.

При безпосередній роботі з об'єктами активно застосовувався *візуальний метод*, який включав спостереження за пам'ятками під час дослідження та подальшу їхню фотофіксацію.

З огляду на значну кількість об'єктів замкового та палацового будівництва, що в різні часи існували на теренах досліджуваного регіону, для дослідження можливостей інтеграції об'єктів у туризм було застосовано метод *вибірки*.

---

¹⁴² Реєнт, О. (ред.) (2016). *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 26.*

Метод передбачає, що висновки щодо об'єкта дослідження можуть бути отримані в результаті аналізу його частин. Оскільки вибірка базується на відборі із загальної сукупності пам'яток, варто уточнити критерії відбору замків та палаців.

Замки, перш за все, вибирались з огляду на рівень їхнього збереження: окремі елементи або ж руїни. Основний критерій вибірки зумовлений тим, що фізична наявність хоча б залишків споруд потенційно дає шанси на їхню інтеграцію в соціально-культурну сферу. До таких об'єктів належать вежа Черленківського замку, вежа Хмільницького замку, вежа у Буші, залишки мурів Барського замку, мури замку у Мурованих Курилівцях, руїни замку в Озаринцях та руїни замку в Шаргороді. Окремо варто зупинитись ще на двох об'єктах, які були внесені до списку пам'яток з назвами «замок» і «замок-палац»: замок в Іванові та замок-палац у Шпикові. Замок в Іванові був побудований у кін. XVI – на поч. XVII ст. та перебудований під палац у XVIII ст. Оскільки до сьогодні частково збережена оборонна архітектура будівлі, пропонуємо відносити Іванівський замок-палац до замків. Шпиківський замок-палац був побудований як мінімум у другій половині XVIII ст., тому є всі підстави його оборонну архітектуру вважати швидше декоративною та віднести об'єкт до палаців. Таким чином, всього було виділено 8 пам'яток замкової архітектури, вибірка за станом збереженості збіглася з наявністю в об'єктів статусу пам'ятки архітектури (7 національного і 1 місцевого значення).

Основним критерієм відбору палаців є, як і у випадку із замками, фізична наявність будівлі чи хоча б її руїни. Додатковим критерієм стало збереження монументальності в архітектурі будівлі, оскільки зовнішній вигляд палаців часто кардинально змінювався в процесі існування. Це можуть бути як окремі палаци, палаци як частина палацово-паркового комплексу або ж палаци як садибні будинки в складі садиб. Варто зупинитись на методиці вибірки деяких об'єктів. Статус пам'ятки архітектури палацу Чихачова у с. Митки та палацу Когана у с. Вищеольчедаїв надавались, відповідно, як «будинок» та «особняк».

Проте ці пам'ятки підпадають під визначення палацу, мають потенціал інтеграції в туризм, тому розглядаються у дослідження як палаци. Таким чином було вибрано 41 об'єкт (19 — пам'ятки національного значення, 19 — місцевого, 3 — без пам'яткоохоронного статусу).

Терміни та поняття, використані в роботі, вживаються в такому значенні:

Культурна спадщина — сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини¹⁴³.

Об'єкт культурної спадщини — визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність¹⁴⁴.

Пам'ятка культурної спадщини (далі — пам'ятка) — об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (невключення) об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України¹⁴⁵.

Пам'ятка архітектури — один з різновидів нерухомих пам'яток історії і культури; будинок, споруда, комплекс (ансамбль), які найбільш повно втілили у собі характерні риси окремих етапів розвитку архітектури, стилю, почерку видатного майстра, а також того чи іншого функціонального типу будівлі і тому охороняються державою. Пам'ятками можуть бути як унікальні за своєю соціальною значущістю або архітектурно-композиційними якостями споруди,

¹⁴³ *Про охорону культурної спадщини* (Закон України). № 1805-III (2000). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само.

так і масові, які стали унікальними внаслідок зникнення інших споруд, аналогічних за функціями, стильовими характеристиками тощо¹⁴⁶.

Під *пам'ятками замкової архітектури* маються на увазі окремі замки, їх компоненти чи замкові руїни, що несуть історичну та архітектурну цінність, мають статус пам'ятки архітектури та охороняються державою.

Замок — укріплена будівля, оточена ровами, валами та стінами, яка зводилась у найвигіднішій з військової точки зору місцевості. Для замків були характерними адміністративна, житлова та оборонні функції¹⁴⁷.

До *пам'яток палацової архітектури* відносимо окремі палаци чи палацові комплекси, які відображають аспекти історичної дійсності є втіленням певного архітектурного напрямку чи стилю, мають статус пам'яток архітектури та охороняються державою.

У загальному вжитку поняття *маєток*, *садиба* та *палац* часто ототожнюються та використовуються як синоніми, проте в дослідженні вони розглядаються як різні поняття.

Маєток — земельне володіння, що належить поміщику. Часто включає в себе садибу і будинок.

Садиба — житловий будинок з комплексом господарських споруд, які формують окреме господарство. У період розвитку палацового будівництва характерною для садиб була наявність парку разом з парковими та іншими спорудами.

Палац — монументальна будівля з парадними приміщеннями, яка в процесі історичного розвитку виконувала різні функції: житло вельможі, місце

---

¹⁴⁶ Мардер, А., Євреїнов, Ю., Пламеницька, О., Вечерський, В., Дехтяр, С., . . . Логвин, Н. (1995). *Архітектура: Короткий словник-довідник*, А. Мардер (ред.). Київ: Будівельник. С. 250.

¹⁴⁷ Колесник, В., Гончар, Б., Заболотна, І., Калакура, Я., . . . Латиш, Ю. (2014). *Історія в термінах і поняттях*, Т. Орлова (ред.). Вишгород: Сергійчук М. І. С. 218.

перебування влади, міські та замські особняки¹⁴⁸. Палаці як складові садиб були широко поширені на території Східного Поділля серед місцевої шляхти та дворянства.

Комплекси (ансамблі) — топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини¹⁴⁹.

Туристичний об'єкт — об'єкт, який здатний приваблювати туристів завдяки наявним природним чи штучно створеним ресурсам¹⁵⁰.

Туристичний продукт — сукупність туристичних товарів та послуг, які здатні задовольнити потреби туристів, що з'являються під час туристичної подорожі¹⁵¹.

Висновки до розділу I

У процесі аналізу історіографії дослідження було розглянуто праці історичного та міждисциплінарного характеру, впорядковані за хронологічно-тематичним поділом. На сьогодні існує низка досліджень авторства істориків та архітекторів, присвячених історії оборонного будівництва. Втім, замковому будівництву та конкретним об'єктам на території Вінниччини приділено мало уваги, а наявні матеріали в основному представлені окремими статтями. Значно ширше відображене палацове будівництво, уклад життя поміщиків та історія конкретних родів. Попри значні напрацювання у сфері охорони пам'яток, замки та палаці Вінниччини згадуються у працях побіжно та безсистемно, а можливості розвитку замкового та палацового туризму розглядаються в контексті туристичного потенціалу країни. В результаті аналізу стану історіографії було виявлено, що на сьогодні відсутня праця, у

¹⁴⁸ Мардер, А., Євреїнов, Ю., Пламеницька, О., Вечерський, В., Дехтяр, С., . . . Логвин, Н. (1995). *Архітектура: Короткий словник-довідник*, А. Мардер (ред.). Київ: Будівельник. С. 80.

¹⁴⁹ *Про охорону культурної спадщини* (Закон України). № 1805-III (2000). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

¹⁵⁰ Федорченко, В., & Мініч, І. (2000). *Туристський словник-довідник*. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро». С. 147.

¹⁵¹ Там само.

якій би комплексно досліджувались замки та палаци Вінницької області та їхні перспективи інтеграції у сферу туризму.

Огляд джерельної бази показав, що дослідження пам'яток культурної спадщини та можливостей їхнього розвитку як туристичних об'єктів вимагає залучення широкого кола джерел. Це неопубліковані та опубліковані архівні документи, археологічні джерела, джерела особового походження (спогади, щоденники), картографічні та зображальні джерела, періодичні видання, статистичні дані, законодавчі акти, туристичні матеріали.

Міждисциплінарний характер дослідження вимагав відповідних методологічних підходів. В основі роботи лежать загальнонаукові методи, власне історичні та спеціальні: аналіз, синтез, аналогія, історичний, хронологічний, порівняльно-історичний, які доповнюються методом вибірки, статистичним, географічним та ін.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ БУДІВНИЦТВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАМКІВ І ПАЛАЦІВ НА ТЕРЕНАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Одним з аспектів вивчення замків та палаців як туристичних об'єктів є аналіз причин їхнього створення, особливостей будівництва та функціонування в контексті історії регіону. З огляду на це у другому розділі дисертаційного дослідження проаналізовано основні характеристики замкового та палацового будівництва, встановлено їхнє місце та роль в історії краю.

Для території Вінниччини у XV–XVIII ст. була властива наявність значної кількості оборонних споруд, які відігравали ключову роль у виникненні та розвитку поселень. Замки краю були по-справжньому бойовими, адже постійно брали на себе удари татарських набігів. До сьогодні замки майже не збереглись, тому варто визначити основні чинники, через які ці споруди втратили оборонне призначення та згодом занепали.

Починаючи з кінця XVIII і до початку XX ст. значного поширення на території Вінниччини набуває будівництво палаців та палацово-паркових комплексів. Поміщицькі резиденції з'являються по всій території, часто на місцях старих замків чи поруч із ними. У розділі розглянемо історію палацового будівництва з одного боку в контексті соціально-політичних змін, а з другого — в контексті змін тенденцій у європейській архітектурі.

2.1. Особливості будівництва та використання замків Вінниччини ¹⁵²

Різні періоди в історії України представлені відмінними між собою оборонними спорудами. За часів Київської Русі для будівництва укріплень використовувалось дерево, основою був земляний вал, який завершувався дерев'яною стіною з бійницями для ведення стрільби. Перед валом зазвичай

---

¹⁵² Підрозділ базується на статтях: Роїк, Ю. (2019). Особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*, (59), 49–52; Роїк, Ю. (2019). Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан. *Краєзнавство*, (3), 108–118.

викопували один чи два рови, всередині валу було кріплення з дерев'яних зрубів¹⁵³. Характерним для східнослов'янських укріплених міст було також забезпечення тісного зв'язку укріплень дитинця з укріпленнями самого населеного пункту¹⁵⁴. У період феодальної роздробленості з'являються приватні укріплення, оборонні лінії формуються з невеликих замків і фортець, що поєднуються між собою наче в ланцюгу¹⁵⁵. З кінця XIII ст. на територію заходу України проникає муроване будівництво. Спочатку кам'яними ставали надбрамні вежі та вразливі місця укріплень, зміни відбуваються і в плануванні замків, оскільки з'являються геометрично правильні у плані фортифікаційні об'єкти¹⁵⁶. Першим типом мурованих укріплень були однобаштові замки, згодом баштово-стінові замки з однією баштою.

Відсутність джерельної бази значно ускладнює, а подекуди унеможливорює визначення статусу земель Східного Поділля у другій половині XIII ст. Ймовірно, це була буферна територія сходу Руського королівства та крайнього заходу татарської території¹⁵⁷. Після битви на Синіх Водах 1362-го р. ВКЛ утверджує тут свою владу, хоча наразі достеменно невідомо, чому територія тодішнього Пониззя зацікавила литовських князів, адже це були малозаселені землі, без мережі міст, які територіально знаходились на великій і важкодоступній відстані від ВКЛ¹⁵⁸.

Після інтеграції Поділля до ВКЛ татарський вплив хоч і ослаб, проте повністю не зник. Очевидно, князі Коріятовичі, які встановили тут свою владу,

¹⁵³ Асеев, Ю., & Грицай, М. (1957). *Нариси історії архітектури Української РСР* (Т. 1). В. Заболотний (ред.). Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР. С. 25.

¹⁵⁴ Логвин, Г. (1968). *Архитектура XIV – первой половины XVI в. Всеобщая история архитектуры в 12 томах* (Т. 6). Москва: Стройиздат. С. 343.

¹⁵⁵ Асеев, Ю., & Грицай, М. (1957). *Нариси історії архітектури Української РСР* (Т. 1). В. Заболотний (ред.). Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР. С. 45.

¹⁵⁶ Лесик, О. (1993). *Замки та монастирі України*. Львів: Світ. С. 9–10.

¹⁵⁷ Михайловський, В. М. (2017). Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, (3), 68.

¹⁵⁸ Там само. С. 72.

розуміли потенційну небезпеку зі сходу, тому одним із векторів їхньої діяльності стало активне і системне укріплення поселень шляхом будівництва замків¹⁵⁹. Замкове будівництво Східного Поділля дещо відрізнялось від західноукраїнського, у період литовської колонізації оборонні укріплення будувались за києворуською традицією, в плані були нерегулярні, повторювали абриси природних утворень¹⁶⁰. Оскільки для будівництва кам'яного замку чи фортеці потрібно більше часу, багато матеріальних і трудових ресурсів, у XIV–XV ст. основним матеріалом укріплень залишалось дерево. Створення конкретних оборонних споруд залежало від територіального розташування та політичної ситуації в регіоні. Основним типом мисового укріплення була так звана «одностороння фортеця», що зумовлювалось природними особливостями місцевості, оскільки річки в долинах мали безліч вигинів, що створювало сприятливий природний захист для замків¹⁶¹.

XV–XVI ст. характеризуються, з одного боку, постійними татарськими набігами, а з другого — поступовим заселенням досліджуваної території. Освоєння нових просторів стало можливим саме завдяки будівництву оборонних споруд¹⁶². Спочатку це були державні «господарські» замки — невеликі укріплення, навколо яких виростили поселення. При виникненні небезпеки населення могло ховатись і тримати оборону за стінами укріплення¹⁶³.

Для кращого розуміння причин та особливостей оборонного будівництва варто визначити основних ворогів, від яких потрібно було оборонятись. Найчастішим нападником були кримські татари, які в 1441 р. на уламках

¹⁵⁹ Пламеницька, О. (1994). Початок мурованого будівництва на Поділлі. *Архітектурна спадщина України*, (1), 23.

¹⁶⁰ Виногородська, Л. (2010). Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними). *Проблеми давньої та середньовічної археології*, (1), 79.

¹⁶¹ Там само. С. 40.

¹⁶² Роїк, Ю. (2019). Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан. *Краєзнавство*, (3), 110–111.

¹⁶³ Грушевський, М. (1890). *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк*. Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира. С. 157.

Золотої Орди утворили свою державу — Кримське ханство. Щодо причин татарських набігів XV–XVII ст. в історичній науці відсутня чітка позиція. З одного боку, їх можна розглядати як опосередкований прояв політики Туреччини у Східній Європі, з іншого — як засіб наживи для самого Кримського ханства¹⁶⁴. І в різних ситуаціях напади могли мати більш виражену мету — від грабунку до досягнення впливу в політичній сфері.

Походи здійснювались відомими з другої половини XV ст. «татарськими шляхами». Безпосередньо територією Східного Поділля пролягали два з них: Чорний та Кучманський, а трохи південніше, по правий берег Дністра — Волоський. Більшість шляхів починались з Перекопу¹⁶⁵. Чорний шлях йшов від Білгорода на північ, західніше від Умані, а потім до Хмільника¹⁶⁶. Кучманський шлях був відгалуженням Чорного, починався у верхів'ї Інгулу, перетинав Південий Буг та йшов до міста Рів (Бар). Для прикладу, в 1524 та 1527 рр. кримська орда чисельністю майже 40 тисяч воїнів вторглася до Поділля, а в середині XVI ст. татарами було спалено містечко Брацлав¹⁶⁷.

Основною перевагою татар була раптовість нападів. Невеликі загони не мали відповідного озброєння та вмінь для штурму укріплених поселень, тому закономірною для захисту від кочівників є поява ряду замків на шляхах нападників. За наявності оборонних укріплень місцеве населення мало змогу сховатися за його стінами у випадку небезпеки. Боплан у своєму описі повідомляв, що: «Більшість цих укріплень, загалом усі, збудовано для захисту від татар, які нападають зненацька. Зрихтувавшись у похід, татари зазвичай не ознаймовують його учасників, куди саме вирушають, аби звістка про це не

¹⁶⁴ Грибовський, В. (2000). Типологія татарських набігів у XVIII ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.*, (5), 206.

¹⁶⁵ Кісь, Я. (1986). Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. *Жовтень*, (4), 135.

¹⁶⁶ Михайловський, В. М. (2017). Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, (3), 74.

¹⁶⁷ Чухліб, Т. (2017). *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років*. В. Смолій (ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». С. 13.

розповсюджувалася». Здебільшого татари нападали з метою грабунку і намагались не вступати у затяжні сутички: «Коли ж і десятеро їх припадає на одного польського воїна, навіть тоді не наважуються нападати першими, бо ці розбійники (а лише так їх можна назвати) не воювати приходять у польські володіння, а для того, щоб пограбувати зненацька і так само зникнути»¹⁶⁸.

Зважаючи на цю інформацію, навіть слабкі укріплення давали змогу ефективно оборонятись, хоча гарнізони невеликих прикордонних замків не завжди могли повноцінно протистояти нападам Кримського ханства та колишніх монгольських орд. Частково відповідальними за оборону призначались місцеві урядовці, які організовували превентивні військові походи на ворожу територію¹⁶⁹. На початку XVI ст. у замку в Хмільнику Предислав Лянцкороцький організував загін, з яким нападав на кримських татар¹⁷⁰.

Варто зауважити, що татарські землі також зазнавали нападів з боку козаків. Такі напади могли мати і грабіжницький характер. Суттєвим чинником, який уможлиблював взаємні напади, була відсутність постійних кордонів у Північному Причорномор'ї¹⁷¹. Відсутність системи контролю за кордоном давала змогу нападникам відносно без проблем проникати як на українські землі, так і на землі Кримського ханства. Проте вже з другої половини XVII ст. сусідні держави намагаються врегулювати питання прикордонних територій.

Такий стан речей і став ключовим фактором в оборонному будівництві Східного Поділля. Про вплив татарських набігів на замкове будівництво регіону дізнаємось зі спогадів мандрівників XV–XVIII ст.. Шведський

¹⁶⁸ Боплан, Г. (2017). *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн*. Київ: ФОП Стебеляк. С. 74.

¹⁶⁹ Чухліб, Т. (2017). *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років*. В. Смолій (ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». С. 22.

¹⁷⁰ Гульдман, В. (1901). *Памятники старины в Подолии*. Каменец-Подольський: Типогафия Подольского губернского правления. С. 152.

¹⁷¹ Грибовський, В. (2000). Типологія татарських набігів у XVIII ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.*, (5), 208.

старшина Вейге на початку XVIII ст. писав про українські міста: «Їх міста збудовані на високих горбах, заосмотрені палісадами або валами зі стовпів вбитих густо при собі; діри до стріляння в них дають можливість відбивати напади *татар* або *розбійників*, інших ворогів не мали вони на думці, тому й нема у них правильних фортифікацій...»¹⁷².

Досліджуючи замки області, потрібно пам'ятати, що мало який об'єкт після будівництва зберігав початковий вигляд. По-перше, постійні напади були причиною руйнувань, а отже, необхідно було укріплювати або взагалі перебудовувати замки, особливо дерев'яні. По-друге, розвиток технологій оборонного будівництва змушував проводити реконструкції задля відповідності реаліям часу. Тому з деталізацією зовнішнього вигляду об'єктів виникають певні труднощі, адже він не міг упродовж століть залишатися однаковим. У XIV–XV ст. на досліджуваній нами території все ще переважає дерев'яне будівництво.

Яскравим прикладом дерев'яного замку був Брацлавський замок, який був опорою для системи комунікації регіону. Укріплене місто¹⁷³ було важливим центром протистояння між Литвою та Польщею за територію Поділля з кінця XIV ст.¹⁷⁴. В результаті цієї боротьби та поразки Свидригайла з 1432 року частина території Вінниччини на схід від річки Мурафи переходить під владу Польщі, а в 1434 р. входить до складу Подільського воєводства¹⁷⁵. Таким чином тут починають з'являтися укріплення Королівства Польського, а решта території залишається під впливом фортифікаційної архітектури ВКЛ.

Згідно з ревізією 1545 р. замок знаходився на горі між річками Південний Буг і Пуцівка. З рову до замку висота 9–11 сажнів. За розмірами замок 36

¹⁷² Січинський, В. (1991). *Чужинці про Україну*. Львів: Світ. С. 137.

¹⁷³ Отамановський, В. (1993). *Вінниця в XIV-XVII століттях : іст. дослідж.* Вінниця: Континент-прим. С. 41.

¹⁷⁴ Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ. С. 14.

¹⁷⁵ Гальчак, С. (2006). *Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак. С. 145.

сажнів у довжину та 28 сажнів у ширину¹⁷⁶. У замку було шість веж та двадцять шість городень.¹⁷⁷ Вежі та городні були в занедбаному стані, більшість навіть не обмазані глиною. Ревізор зауважує, що замок потребує відновлення, адже за такого стану неможливо ефективно вести оборонні дії.¹⁷⁸ Серйозним недоліком була відсутність криниці на території замку, яку хоч і почали копати, проте до води не дійшли. Для швидкого доступу населення до замку ревізор пропонує побудувати міст через річку.

У 1594 р. Брацлав став центром визвольної боротьби, в контексті якої згадується і замок. До цього часу мешканці міста вже декілька разів виступали проти брацлавського, вінницького і звенигородського старости Юрія Струся та місцевої шляхти. Починаючи з 23 березня 1594 р. міщани підняли бунт та стріляли по замку¹⁷⁹. А в жовтні 1594 р. козацькі загони Северина Наливайка за підтримки місцевого населення взяли місто та замок¹⁸⁰. Згодом міщани передали замок назад в управління Юрію Струсу та зобов'язались повернути земські та гродські книги¹⁸¹.

У Брацлавському замку до 1598 р. засідали гродський і земський суди Брацлавського воєводства¹⁸². Про проблеми з охороною та обороною замку дізнаємось із повідомлень про знищення земських і гродських книг. В 1595 р., згідно з декретом королівського суду, староста Юрій Струс скаржився на

---

¹⁷⁶ (1890). Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (в 35 тт.). Ч. 7., Т. II: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев. С. 20.

¹⁷⁷ Кравченко, В. (2005). Литовська Метрика. Книга 561 : *Ревізії українських замків 1545 року*. П. Сохань (ред.). Київ. С. 226.

¹⁷⁸ Там само. С. 227.

¹⁷⁹ Михайлина, П. (1999). Населення Брацлава у визвольній боротьбі українського народу в кінці XVI ст. *Краєзнавство*, (1/4), 74.

¹⁸⁰ Bielski, J. (1851). *Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.: z dwiema rycinami*. F. M. Sobieszcański (red). Warszawa. S. 225.

¹⁸¹ Крикун, М. (2008). *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. С. 181.

¹⁸² Там само. С. 45.

непокору міщан, які, зокрема, понищили гродські книги в замку¹⁸³. Ян Замойський від 6 травня 1596 р. повідомляв коронній канцелярії, що в результаті нападу козаків на замок частину земських і гродських книг було знищено та вкрадено¹⁸⁴. Після перенесення столиці воєводства з Брацлава до Вінниці місто втрачає своє значення в суспільно-політичному житті регіону. Менше уваги укріпленням почав приділяти й уряд. З опису Ульріха фон Вердума дізнаємось про поселення Брацлава станом 1671 р. Місто складалось із двох частин, забудоване на рівнині нижнє місто було слабо укріплене земляним валом. Менше за розміром верхнє місто, де знаходився замок, було краще укріпленім, а частини міста були розділені озером¹⁸⁵.

Активно розвивається і місто Вінниця, у становленні якого важливу роль відіграла наявність замку. Останні археологічні дослідження дають підстави вважати, що первинне формування міста розпочалося ще з середини XIII ст. на Замковій горі Старого міста¹⁸⁶. У 1512 р. на місці городища киеворуського періоду тут був побудований новий литовський замок.

Згідно з ревізіями 1545 р.¹⁸⁷ та 1552 р.¹⁸⁸ замок був досить слабким у плані оборони. Королівський комісар Лев Патій повідомляв, що «не лише людей в час навали ворога нема де заховати та обороняти, а й худобу страшно заховати.

¹⁸³ Там само. С. 49–50.

¹⁸⁴ Там само. С. 49.

¹⁸⁵ Сварник, І. (1983). Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... *Жовтень*, (10), 90.

¹⁸⁶ Виногородська, Л., Потехіна, І., & Долженко, Ю. (2020). Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, (51), 41–42.

¹⁸⁷ Кравченко, В. (2005). *Литовська Метрика. Книга 561 : Ревізії українських замків 1545 року*. П. Сохань (ред.). Київ. С. 225.

¹⁸⁸ (1886). Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (в 35 тт.). Ч. 7., Т. I: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев. С. 598.

Бо поки жив — такого простого і слабкого замку українського не бачив»¹⁸⁹. Замок був дерев'яний, з подвійними стінами, завдовжки 24 сажні, а завширшки — близько 20. Внутрішня частина старої стіни виготовлена з плоту на дерев'яних колах, обмащена глиною, зовнішня — з дуба. Між частинами стіни насипана земля. Поверх внутрішньої стояла ще одна стіна, покрита дубовим помостом. По периметру було 5 веж і одна башта перед воротами¹⁹⁰. Замок був побудований з дерева, що було причиною його частих руйнувань, особливо зважаючи на відсутність колодязя: «Колодязь в замку почато і пів сажня вибито в скелі, води не добуто»¹⁹¹.

Про значне поширення дерев'яного будівництва в регіоні свідчить і той факт, що матеріалом навіть нового замку у Вінниці на острові Кемпа було дерево. Про вигляд укріплення дізнаємося з інвентаря, складеного 1604 р. з нагоди передачі замку у володіння В. Калиновському¹⁹². Зі всіх боків острів був огорожений парканом, міст до замку в поганому стані, перед мостом — брама. На замковій площі стояла хата, а навпроти неї — комора, в якій зберігалася зброя. Біля комори стояла башта. В цілому, на відміну від попередніх замків, акцент було зроблено на земляні укріплення.

Одним з оборонних пунктів Вінниччини був замок у Хмільнику, побудований на початку XVI ст.¹⁹³ на місці городища XII–XIII ст., яке, своєю чергою, стояло на місці трипільського поселення¹⁹⁴. Місто відіграло важливу роль в обороні південно-східних територій Королівства Польського, тому в

¹⁸⁹ Кравченко, В. (2005). *Литовська Метрика. Книга 561 : Ревізії українських замків 1545 року*. П. Сохань (ред.). Київ. С. 215.

¹⁹⁰ (1886). Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (в 35 тт.). Ч. 7., Т. I: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев. С. 599.

¹⁹¹ Там само. С. 600.

¹⁹² Крикун, М. (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів. С. 911–913.

¹⁹³ Гульдман, В. (1901). *Памятники старины в Подолии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления. С. 152.

¹⁹⁴ Виноградська, Л. (2018). Археологічні дослідження на території замкової гори у м. Хмільник Вінницької області. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, 9.

1534 р. за наказом Сигізмунда I замок був укріплений валом та ровом¹⁹⁵. На кінець XVI ст. матеріалом замку було дерево¹⁹⁶, через Південний Буг до замку вів міст. Окрім надбрамної вежі, була ще чотириповерхова вежа «Стражниця» та 6 триповерхових веж. Деякі вежі мали укріплений подвійний перший поверх, засипаний глиною. Стіни мали бланкування, широкі площадки веж дозволяли вести вогонь з гармат¹⁹⁷. 24 квітня 1594 р. Еріх Ляссота, проїжджаючи територією Східного Поділля, писав про Хмільник, що це «велике королівське місто»¹⁹⁸.

Досліджуваний регіон відрізнявся від інших частин Великого князівства Литовського чи Польського Королівства у XIV–XVII ст., що проявлялось у певній відокремленості та значно меншому централізованому впливові¹⁹⁹. Місцеві міщани несли свій службовий обов'язок нарівні зі шляхтою, були зобов'язані ремонтувати укріплення, нести сторожову службу та переслідувати ворога²⁰⁰. У ревізії 1552 р. говориться, що зем'яни та міщани повинні були виступати за необхідності проти ворога. На той час при замку були замкова (оплачувалась із замкових доходів), міська (оплачувалась міщанами та зем'янами) та «польна» (чотири сторожі по дві людини, оплачувалась міщанами) сторожі²⁰¹.

¹⁹⁵ Гульдман, В. (1901). *Памятники старины в Подолии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления. С. 152.

¹⁹⁶ Там само. С. 153.

¹⁹⁷ Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ. С. 278.

¹⁹⁸ Антонович, В. (ред.) (2005). *Мемуари до історії Південної Русі. Вип. I (XVI ст.)*. Дніпропетровськ: «Січ». С. 177.

¹⁹⁹ Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ. С. 8.

²⁰⁰ Бачинська, О., Вінцовський, Т., Грибовський, В., Діанова, Н., Домановський, А., Майоров, М., Маслійчук, В., Черкас, Б., & Шишко, О. (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. К. Галушко (упоряд.). Харків. С. 80.

²⁰¹ (1890). Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (в 35 тт.). Ч. 7. Т. II: *Акты о заселении Юго-Западной России*. Киев. С. 22–23.

До XVI ст. дедалі сильніше відчувались мінуси невеликих дерев'яних замків: тільки найближчі жителі встигали заховатись, якщо напад був раптовим, розміри обмежували місткість споруд²⁰². У кін. XVI – на поч. XVII ст. активно перебудовуються старі замки та будуються нові²⁰³. Появі більших та міцніших об'єктів сприяла як зацікавленість держави, яка надавала укріпленим містам привілеї, так і місцевого населення, оскільки від цього залежало збереження їхнього життя та майна²⁰⁴. В цей час продовжує розвиватись оборонна архітектура Європи, баштово-стінова система укріплень перестає бути ефективною у зв'язку з розвитком артилерії та вдосконаленням методів облоги. В результаті спочатку з'являються башти-бастей, а згодом популярності та розвитку набув бастіонний тип укріплень²⁰⁵.

Прикладом бастіонного укріплення є замок у місті Бар, яке входило до складу Королівства Польського. Місто і його укріплення отримали поштовх до розвитку після того, як його придбала королева Бона Сфорца у 1537 р. У науковій спільноті сьогодні відсутня чітка позиція щодо етапів замкового будівництва в місті. О. Пламеницька відносить будівництво кам'яного замку ще до другої половини XV ст.²⁰⁶, при цьому з діяльністю Бони Сфорци пов'язує реконструкцію міських укріплень та замку Альбертом Стажеховським. Також дослідниця робить припущення, що планування міста могло бути першою в Україні схемою «ідеального міста». Протилежної точки зору дотримуються дослідники І. Литвинчук та О. Рибчинський, які вважають, що збудований у

²⁰² Рутинський, М. (2007). *Замковий туризм в Україні*. Київ: Центр учбової літератури. С. 7.

²⁰³ Прибега, Л. (2011). До питання типологічної класифікації мурованих замків України. *Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* 3 листопада, 2011 р. Галич, Україна. С. 36.

²⁰⁴ Грушевський, М. (1890). *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк*. Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира. С. 5.

²⁰⁵ Тимофієнко, В., Асеев, Ю., Вечерський, В., Годованюк, О., Дьомін, М., . . . Зіміна, С. (2003). *Історія української архітектури*. Київ: Техніка. С. 162.

²⁰⁶ Пламеницкая, О. (2018). Бар в Подолии – «citta ideale»: хронология эволюции города-крепости. *Arta. Chişinău*, Vol. XXVII, (1), 19.

першій половині XVI ст. замок був дерев'яним²⁰⁷. Питання потребує подальших досліджень, оскільки наявної на сьогодні інформації недостатньо для того, щоб дати чіткі відповіді про зовнішній вигляд оборонної системи міста у XVI ст.. Підтвердження тези про планування за зразком «ідеального міста» могло б позитивно вплинути на перспективи інтеграції замку в туризм. Допомогти в цьому питанні повинна була б ревізія Барського староства 1552 р.²⁰⁸, в якій міститься опис замку, проте через труднощі з перекладом і тут однозначної відповіді немає. Достеменно можна лише стверджувати, що на середину XVI ст. укріплення, так само як і литовські замки, було в поганому стані.

Хоч у цей період муроване будівництво вже повноцінно проникає на територію Східного Поділля, проте при будівництві не завжди послуговувались передовими досягненнями замкової архітектури. Для прикладу, в селі Озаринці у другій половині XVII ст. був побудований замок площею 0.3 гектара, у плані майже квадратний, сторона замку в довжину 55 м. На початку XX ст. від пам'ятки ще були збережені залишки башти²⁰⁹. Хоч замок і був мурованим, проте за архітектурним устроєм другої половини XVII ст. вважався архаїчним, оскільки належав до баштово-стінового типу²¹⁰.

---

²⁰⁷ Рибчинський, О., & Литвинчук, І. (2021). Урбаністичний оборонний комплекс міста Бар (Рів) у XV–XVIII ст. спроба гіпотетичної реконструкції на підставі невідомого плану 1821 року. *Археологія & Фортифікація України*. 27 листопада 2020 року, Кам'янець-Подільський, Україна: ФОП Буйницький О. А. С. 190.

²⁰⁸ (1893). Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (в 35 тт.). Ч. 8., Т. I: *Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в.* Киев. С. 148–165.

²⁰⁹ Сіцінський, Є. (1928). *Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси*. Київ: Українська академія наук. С. 96.

²¹⁰ Вечерський, В. (2011). Оборонні комплекси західних земель України у другій половині XVII – середині XVIII століть. *Замки України: дослідження, збереження, використання : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції*. 3 листопада, 2011 р. Галич, Україна. С. 7.

У 1566 р. було утворено Брацлавське воєводство, яке увійшло до складу Речі Посполитої в результаті Люблінської унії 1569 р.²¹¹. Таким чином уся досліджувана територія опинилась у складі однієї держави. З цього часу пошваблюється будівництво як державних, так і приватних замків²¹². Станом на XVII ст. на досліджуваній території вже існувала низка мурованих, укріплених замків.

Одним з яскравих прикладів є місто Шаргород. Історія поселення розпочинається з грамоти від 26 березня 1579 р., за якою Стефан Баторій дозволив канцлеру Яну Замойському заснувати місто²¹³, а населення звільнялось від податків на 20 років²¹⁴. У цьому ж році був побудований замок, наявність якого значною мірою вплинула на стрімкий розвиток поселення. Досить швидко місто стало одним з опорних захисних пунктів. Шаргород мав п'ятибастіонну систему фортифікацій, побудовану за зразком італійської школи. Хто був архітектором, достеменно не відомо, можливо, це був архітектор Замостя Бернардо Морандо²¹⁵, оскільки в той час він працював на Яна Замойського.

Шаргород стрімко розвивався на початку XVII ст., був добре укріпленим, тут стояв численний та добре озброєний гарнізон. Як і у випадку з містом Баром, наявність замку та магдебурзького права (у 1588 р. Сигізмунд III надав його Шаргороду) стала каталізатором активного розвитку міста як економічного та оборонного центру. На той час місто складалось із чотирьох

²¹¹ Гальчак, С. (2006). *Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак. С. 145.

²¹² Виногородська, Л. (2010). Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними). *Проблеми давньої та середньовічної археології*, (1), С. 79.

²¹³ (1893). Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (в 35 тт.). Ч. 8., Т. I: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. *Акты Барского староства XV–XVI в.* Киев. С. 290–292.

²¹⁴ Там само. С. 290–292.

²¹⁵ Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ. С. 297.

районів: старе місто із замком, захищене ровами та мурами з двома воротами, нове місто, в якому знаходились костел та православна церква, та два передмістя. Про Шаргород та Шаргородську фортецю в 1657 р. писав Евлія Челебі: «У ній багато гармат бал-емез і багатий арсенал. Цитадель її — це невелике п'ятикутне укріплення, що стоїть на пагорбі. Нижній посад фортеці — велика, суцільно дерев'яна паланка. Вона оточена наповненим водою багnistим ровом».²¹⁶ У період революції замок хоч і був добре укріпленим важливим опорним пунктом, проте його взяли польські війська в ході каральної експедиції на чолі з Калиновським у 1651 р.²¹⁷ В результаті постійних протистоянь замок поступово послаблюється, у 1672 р. його захопили турецькі війська²¹⁸ та управляли до 1699 р.

Черленківський замок у с. Селище належав до баштово-стінового типу укріплення та існував вже у XVII ст.²¹⁹ Збережені до сьогодні руїни належать до другої половини XVIII ст., коли новий власник поселення, Станіслав Щенювський, спробував відновити та озброїти замок²²⁰. Частково укріплення було знищене під час Барської конфедерації²²¹, а остаточно розібраний замок був за Онуфрія Щенювського, який був брацлавським послом на Чотирирічному Сеймі. Від замку залишилась частина мурів та вежа,

²¹⁶ Челеби, Э. (1961). Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: *Земли Молдавии и Украины*. А. С. Тверитинова (ред.). Москва. С. 91.

²¹⁷ Rolle, A. (1880). *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich* (Т. 3); Warszawa : Gebethner i Wolff. S. 270–272.

²¹⁸ (1901). Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: Вып. 9. *Приходы и церкви Подольской епархии*. Каменец-Подольск. С. 732.

²¹⁹ Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ. С. 248.

²²⁰ Завальнюк, К. (2004). *Останній з видатних Щенювських (Черленківська минушина)*. Вінниця. С. 11.

²²¹ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). A. Baranowski (red.). Warszawa. S. 299.

перетворена на каплицю²²². За результатами проведених у 1969 р. археологічних обстежень було визначено, що замчище мало розміри 150x130 метрів. З напільної сторони зберігся валоподібний насип, з північної частини — руїни шестикутної вежі та фундаменти кам'яної споруди. Територія західної частини використовується місцевими жителями під городи²²³. До сьогодні від замку залишилось лише замчище та руїни шестикутної вежі.

Про організацію оборони поселень Східного Поділля у середині XVII ст. писав Павло Алеппський, який перебував тут у 1654 р.: «Кожне місто неодмінно захищено трьома оборонними де-рев'яними стінами, дбайливо утримуваними; зовнішня стіна — це частокіл з гострих паль проти кінноти, щоб не могла увірватися; дві інші, з ровами поміж ними, зведено в середмісті. Над самим міс-том панує фортеця з гарматами в бійницях; отож, коли ворог усе ж проникне крізь усі три стіни, захисники міста можуть зачинитися у фортеці та оборонятися далі. Дорога до фортеці веде через вузький міст понад ровом, схожим на став, і через фортечний вал. Коли виникає небезпека, мости руйнують, тому ворога не бояться»²²⁴.

Статус татарських набігів не був чітко визначений до кінця XVII ст. В цілому, з першої половини XVIII ст. Кримське ханство та Османська імперія починають втрачати свої позиції на міжнародній арені. Скориставшись вигідною ситуацією, Російська імперія в 1735 р. розпочинає війну з Османською імперією. В результаті був укладений Белградський мирний договір²²⁵ 1739 р., за результатами якого Росії не вдалось досягнути поставлених перед війною цілей. Разом з тим, бойові дії сильно позначились на

²²² Chlebowski, B., Sulimierski, F., & Walewski, W. (red.) (1889). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 10. Warszawa. S. 515.

²²³ Кучера, М., & Юра, Р. (1972). Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, (4), 384.

²²⁴ Халебський, П. (2009). *Україна – земля козаків: Подорожній щоденник*. М.О. Рябий (упоряд.). Київ: Ярославів Вал. С. 71.

²²⁵ Юзефович, Т. (1869). *Договори России с Востоком. Политические и торговые*. Санкт-Петербург: Типография О. И. Бакста. С. 15.

становищі Кримського ханства, яке було постійною загрозою для українських земель. Російська армія під командуванням фельдмаршала Мініха майже вщент знищила Кримський півострів. Було знищено столицю Бахчисарай, розорено значну частину країни.

Зменшення значення замків як основних оборонних об'єктів було викликано низкою причин. Важливим фактором став розвиток технічних засобів ведення бою. Починають з'являтися великі армії з цілими інженерними корпусами, протистояти яким могли великі, добре спроектовані фортеці²²⁶. Стіни замків усе рідше могли надійно захищати від гарматних пострілів. Та важливішою стала зміна геополітичної ситуації в регіоні. З другої половини XVIII ст. Річ Посполита стрімко втрачає могутність та стає об'єктом активної політики сусідніх держав. Все закінчилось трьома поділами Речі Посполитої. В результаті другого поділу 1793 року значна територія Правобережної України відійшла до Російської імперії. Після цього на території сучасної Вінницької області було створено Брацлавську губернію²²⁷. Приєднання Поділля до Російської імперії стало першим етапом у процесі зменшення потреби в наявності замків.

Наступний етап пов'язаний з територіальними змінами, що відбулись в результаті ряду російсько-турецьких воєн. В ході витіснення Османської імперії з Північного Причорномор'я та Балкан Східне Поділля поступово перестає бути прикордонною територією. Загроза раптових нападів з боку татар чи турків зводиться майже до нуля. Замки втрачають своє оборонне значення, а їхнє утримання стає абсолютно не вигідним. Зміна геополітичної ситуації та відсутність татарських нападів зумовлюють поступовий занепад замків регіону, від значної частини яких до нашого часу не залишилось і сліду. Деякі кам'яні оборонні споруди розбирали на матеріал самі ж місцеві жителі. Частина замків

---

²²⁶ Бондар, О. (2015). *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ. С.19.

²²⁷ Гальчак, С. (2006). *Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак. С. 147.

дійшла до нас у вигляді руїн, до таких, зокрема, можна віднести Барський, Озаринецький, Черленківський, Шаргородський та ін.

Підсумовуючи, можна виділити декілька варіантів розвитку подій після того, як замки перестали відігравати ключову роль в існуванні поселень. Перший — поступовий занепад та руйнування споруд. Переважну більшість замків регіону спіткала саме така доля. Цей фактор є важливим у сучасному сприйнятті значення оборонних споруд Вінниччини, адже об'єкти, які відігравали важливу роль в історії краю, сьогодні залишаються поза увагою широкого загалу. Деяка інша ситуація з поширеною практикою перебудови замків у палаци²²⁸. Це, в першу чергу, стосувалося замків, які перебували у приватній власності. Наприклад, Іванівський замок в селі Іванів чи П'ятничанський замок у Вінниці.

2.2. Палаци краю: історія спорудження та функціонування²²⁹

На особливості палацового будівництва Вінниччини мали вплив два основні фактори: соціально-економічне становище власників палаців (велика шляхта і дворянство) та загальні тенденції розвитку архітектури Європи. Тому створення конкретних об'єктів розглянемо у цих двох контекстах. Передумовою до створення палацових комплексів стало накопичення землеволодінь у руках окремих польських власників. Після Української національної революції XVII ст. українська шляхта, яка тут володіла значною частиною земель, поступово втратила свої маєтки. Багато представників дрібної шляхти не повернулись із поля бою, заможніші землевласники спольщувались шляхом прийняття католицизму чи в результаті укладання шлюбів. У другій половині XVII ст. – XVIII ст. активно скуповували землі польські магнати, які

²²⁸ Роїк, Ю. (2019). Особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*, (59), 51.

²²⁹ Підрозділ базується на статті: Роїк, Ю. (2021). Палацові комплекси Східного Поділля на тлі історичних подій кінця XVIII – початку XX століття. *Часопис української історії*, (44), 37–44.

до середини XVIII ст. утворили тут великі латифундії²³⁰. Це заклало економічну основу, яка дала можливість будувати величні класицистичні палаци вже в кінці XVIII ст.

Друга половина – кін. XVIII ст. став періодом соціально-політичних потрясінь для Речі Посполитої, пов'язаних з діяльністю Станіслава Августа Понятовського та зовнішніми впливами на політику держави зі сторони Росії, Пруссії та Австрії. 1768 р. пропольська консервативна шляхта виступила проти політики короля, продиктованої втручанням Російської імперії у внутрішні справи країни, наслідком чого стало проголошення Барської конфедерації 1768 р. та початок воєнних дій, які завершилися 1772 р. Будівництво найдавніших палаців, що збереглися до сьогодні на території області, збігається в часі з першим десятиліттям після виступу конфедератів.

Польські магнати, слідуючи європейській моді, будували класицистичні ансамблі, які склалися з палацу, оточеного парком, храму та різноманітних господарських споруд. Для будівництва часто запрошували закордонних архітекторів (Д. Мерліні, О. Лакруа, Л. Гедон та ін.). Великі парки з рідкісними деревами, скульптурами та павільйонами відображали рівень достатку власників. Значна частина парків створена відомими майстрами садово-паркового мистецтва, серед яких Д. Міклер, П. Ленро, Л. Метуель. Лише на території України Міклер облаштував понад 40 парків, в тому числі низку парків палацово-паркових комплексів Східного Поділля²³¹. Як правило, парк закладали разом з початком будівництва палацу.

Поширеною була композиція, що складалася з головної будівлі по центру та з'єднаних галереями двох бокових флігелів, все разом утворювало парадний двір. Палацові фасади з парадного та паркового боку були різними. Це був період по-справжньому пишних та багатих палацових комплексів, яких на території Вінниччини до сьогодні збереглося небагато: палац у Вороновиці

²³⁰ Петренко, О. (2005). *Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: соціально-економічні та етно-національні відносини* (Дис. канд. іст. наук). Ін-т історії України НАН України, Київ. С. 32.

²³¹ Малаков, Д. (1988). *По Восточному Подолью*. Москва: «Искусство». С. 25.

(1770 р.), малий (1775 р.) та великий (1782 р.) палаци в Тульчині, палац в Іванові (1780 р.), палац в П'ятничанах (1770 р.).

Палац Грохольських-Можайських у Вороновиці є характерним зразком палацової архітектури раннього класицизму. Архітектором проекту був Лоренц Гедон, за формою палац нагадує коротку підкову. Композиція комплексу чітко підпорядковується головній осі, палац налічує 43 кімнати та має площу 2,5 тис. кв. м. Карниз фасаду прикрашений римським орнаментом — гірляндами з плодів, овочів та квітів, що чергуються з букраніями (черепами биків)²³². До елементів інтер'єру палацу належали старовинні коштовні меблі, колекції картин, творів мистецтва, зброї та мисливських трофеїв²³³, добре зберігся декор стелі двох бальних зал. Сьогодні в будівлі знаходяться музей авіації та космонавтики, кімната-музей кобзаря В. Перепелюка, дитяча бібліотека та школа мистецтв.

У 1781 р. французький архітектор Лакруа²³⁴ почав будувати палац для Станіслава Щенси Потоцького в Тульчині. До комплексу належали театр, манеж, конюшні, баня, оранжерея та господарські будівлі. Палац був побудований за витягнутим прямокутним планом, складався з головного двоповерхового корпусу та двох флігелів, які з'єднувались напівкруглими галереями. Нижній поверх був частково призначений для житлових та адміністративних цілей, тоді як верхній, з високими вікнами, містив представницькі кімнати. На передньому фасаді знаходиться портик з десятьма колонами. Бічні крила за розміром не поступаються головному корпусу палацу, прикрашені колонами та ліпниною, ініціалами та гербами родини Потоцьких та

²³² Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будівельник. С. 15.

²³³ Urbański, A. (1928). *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży; zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie* (Wyd. 2). Warszawa. S. 77.

²³⁴ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 561.

Мнішеків²³⁵. Сьогодні в будівлі палацу знаходиться Тульчинський фаховий коледж культури²³⁶.

У період будівництва перших палаців у 1788–1792 рр. відбувся Чотирирічний сейм, найважливішим результатом діяльності якого стало проголошення Конституції 1791 р. Шляхтичів та міщан було зрівняно у правах, селянам надавався правовий захист, було скасовано *liberum veto*. Францішек Грохольський, власник вищезгаданого палацу у Вороновиці, був послом на Чотирирічному сеймі від Брацлавського воєводства, хоча в цілому підтримував короля Станіслава Августа. На сеймі він активно протистояв впровадженню реформ²³⁷.

Частина подільської шляхти, невдоволена новою Конституцією та реформами, взяла активну участь у доленосній для Речі Посполитої Торговицькій конфедерації, яка була проголошена 14 травня 1792 р. Таким чином, за сприяння польських магнатів, які не хотіли втрачати економічні та політичні позиції, розпочалась російсько-польська війна, яка закінчилась 27 липня того ж 1792 р. Всі реформи та Конституція скасовувались, а Катерина II використала виступ конфедератів як привід для введення своїх військ на територію Правобережної частини України²³⁸. Вже в 1793 році відбувся другий поділ Речі Посполитої²³⁹. Так учасники Торговицької конфедерації стали зрадниками в історії Польщі, а територія сучасної Вінниччини увійшла до складу Російської імперії. Через два роки, у 1795 р. відбувся третій поділ Речі Посполитої, який означав цілковиту ліквідацію її державності²⁴⁰. Це надалі

²³⁵ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). A. Baranowski (red.). Warszawa. S. 377–379.

²³⁶ *Історія коледжу*. (2018) Вилучено з <https://uatkk.net/istoriya-koledzhu/>

²³⁷ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 151.

²³⁸ Дейвіс, Н. (2008). *Боже ігрище: історія Польщі* (П. Тарашук пер. з англ.). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». С. 443.

²³⁹ Там само. С. 444.

²⁴⁰ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 322–323.

вплинуло на становище польських поміщиків, а отже, і на палацове будівництво у регіоні.

Одним з основних діячів Торговицької конфедерації був Станіслав Щенсн Потоцький, власник палацу в Тульчині, який через лояльність та допомогу Катерині II зумів зберегти свою власність²⁴¹. Середовище великої шляхти Східного Поділля не було однорідним, а погляди розходились навіть у членів однієї родини: Францішек Грохольський, власник палацу у Вороновиці, брав участь у конфедерації²⁴², а Марцін Грохольський, власник палацу у П'ятничанах, був прихильником короля, реформ та Конституції 1791 р. На честь візиту Станіслава Августа 17 листопада 1781 р. біля його замку-палацу була висаджена липова алея, яка проіснувала до 40-х рр. ХХ ст.²⁴³.

В кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. місцева польська шляхта, яка володіла значною частиною земель, опинилась у невизначеному становищі. Проте ще в більш невизначеному становищі опинилась російська влада, основна проблема якої полягала в тому, що потрібно було інтегрувати приєднані території до складу Російської імперії. Зробити це без підтримки великої польської шляхти було неможливо, оскільки вона мала великий вплив на населення регіону. З другого боку, не можна було давати полякам надто великі повноваження, адже в будь-який момент могли піднятися антиросійські виступи.

Зрештою, хоч політика Російської імперії і була спрямована на послаблення позицій шляхти на місцях (яка в Речі Посполитій відігравала і політичну роль), проте дії нової влади були досить обережними, привілеї шляхти, особливо великої, не скасовувались, зберігалась і приватна власність. Винятки могли стосуватись поляків, які підтримали повстання Костюшка 1794 р. Згідно з наказом від 19 квітня 1794 р., майно учасників повстання брали

---

²⁴¹ Бовуа, Д. (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.* (З. Борисюк пер. з фр.). Львів: Кальварія. С. 17.

²⁴² Rolnik, D. (2000). *Szlachta koronna wobec konfederacji Targowickiej: (maj 1777 – styczeń 1793)*. Katowice. S. 152.

²⁴³ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 140.

у секвестр та конфіскували. Цікавим є той факт, що відібрані землі пропонувалось частинами роздавати іншим підданам, які підтвердили свою вірність Росії. Таким чином у планах було заручитись підтримкою нових власників, оскільки при зміні влади вони втратили б отримане майно²⁴⁴. На додачу від 22 листопада 1794 р. був виданий наказ, за яким потрібно було вести нагляд за поміщиками та в разі виявлення неблагонадійності секвеструвати їхнє майно, особливу увагу при цьому приділити Чацьким та Дідушицьким²⁴⁵.

У результаті цих указів було конфісковано та передано новим власникам низку поселень на території сучасної Вінниччини, зокрема:

- генерал-майору Іраклію Маркову передано Сальницьке староство, села Кукавку та Ольчедаїв, що були секвестровані у Косаковської, яка не визнавала російську владу, та с. Пеньківку (1005 душ населення);
- графу Безбородьку Хмільницьке староство (4981 душ населення);
- раднику Андрію Алтесті Літинське староство (535 душ населення);
- графу Румянцеву-Задунайському с. Серебринці з ближніми селами із взятих у секвестр земель Міхала Чацького (1399 душ населення)²⁴⁶.

У поміщиків залишалась можливість повернути свої землі, чим скористався Міхал Чацький у 1796 р., коли довів свою неучасть у повстанні²⁴⁷. За різними даними палац у Серебринцях або був побудований у кінці XVIII ст.²⁴⁸ і на момент секвестру вже існував, або ж його побудував син Міхала — Александр у 1830 р.²⁴⁹. Архітектор проєкту невідомий, палац збудований із цегли, а колони, капітелі та інші деталі витесані з піщаника,

²⁴⁴ (1885). *Матеріали для історії Подольської губернії: 1792–1796 гг.* Каменец-Подольский. С. 156–158.

²⁴⁵ Там само. С. 168–169.

²⁴⁶ Там само. С. 210–214.

²⁴⁷ Там само. С. 268–271.

²⁴⁸ (2015). *Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область.* Київ. С. 261.

²⁴⁹ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник.* Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 832.

будівля має прямокутну проєкцію²⁵⁰. В той самий час у Серебринцях Діонісієм Міклером було закладено пейзажний парк. Про вигляд палацу в 1868 р. дізнаємось з оголошення про продаж маєтку: «господарський будинок, кам'яний, критий гонтою, з 8-ма кам'яними колонами, при балконі на всю ширину будинку тераса, огорожена залізною решіткою, цей будинок на південь в три, а на північ у два поверхи, довжиною 16 саж. 2 арш. 5 вершків. На верхньому поверсі 11 кімнат, на середньому поверсі 10 кімнат, і на нижньому поверсі 8 кімнат і два коридори; підлога в трьох кімнатах паркетна, в інших кімнатах з дощок»²⁵¹.

З реєстрів повітових земських комісарів за 1802 р. дізнаємось про кількість земель та кріпаків, що були у власності магнатів. Для прикладу, у Брацлавському повіті найбільшим власником був Станіслав Щенни Потоцький, який зібрав у своїх руках 38 населених пунктів²⁵² та третину всіх кріпаків (16171 чол. і 15325 жін.)²⁵³. Його резиденція розташовувалась у Тульчині, де був побудований вищезгаданий палац. Наступним власником був Вінцентій Потоцький, який мав у повіті 61 населений пункт та 20108 кріпаків²⁵⁴. У 1802 році Вінцентій продав Станіславу Немирів та найбільше в Подільській губернії село — Ковалівку, в якій знаходився його палац²⁵⁵. Серед найбільших землевласників варто виділити таких: Адам і Костянтин Чорторийські, Фредерик Мошинський, Михайло Яловицький, Геронім

²⁵⁰ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятник градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 22.

²⁵¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 180. Спр. 447. Арк. 121.

²⁵² Петренко, О. (2005). *Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: соціально-економічні та етно-національні відносини* (Дис. канд. іст. наук). Ін-т історії України НАН України, Київ. С. 208–209.

²⁵³ Там само. С. 33.

²⁵⁴ Там само. С. 33.

²⁵⁵ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 531.

Сангушко, Людовіка Любомирська, Януш-Томаш Четвертинський, Анджей Мишка-Холоневський.²⁵⁶

На початку XIX ст. відбувається подрібнення маєтків Вінниччини у власності дідичів: було розділено спадщину Станіслава Потоцького, змінювались власники внаслідок купівлі-продажу. В цілому на території Східного Поділля простежувались тенденції до зникнення великих латифундій²⁵⁷. Це відповідним чином позначилось і на палацах, побудованих у першій чверті XIX ст., які перестають бути такими масштабними, як пам'ятки кінця XVIII ст.

З початку XIX ст. формується архітектурний напрям зрілий класицизм. В цей час будуються палаци середніх розмірів, поширеною стає фронтальна композиція, як і раніше, палац є доміантним об'єктом ансамблю в оточенні парку²⁵⁸. До пам'яток зрілого класицизму належать палаци в таких селах: Нападівка, Муровані Курилівці, Серебринці, Соколівка, Чорномин, Біличин, Андрушівка, Гущинці та ін. Архітекторами подільських палаців цього періоду були Г. Іттар, Ф. Мехович, Ф. Боффо та ін.

Класицистичний палац у Мурованих Курилівцях був побудований Станіславом Дельфіном Комарем у 1805 р. на місці старого замку²⁵⁹. Попередня власниця містечка Катажина Косаковська вороже ставилась до Російської імперії, брала участь у Барській конфедерації, тому після другого поділу Муровані Курилівці в неї були конфісковані, а згодом передані Комарам²⁶⁰. При будівництві палацу було збережено все, що залишилось від колишнього замку:

²⁵⁶ Петренко, О. (2005). *Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: соціально-економічні та етно-національні відносини* (Дис. канд. іст. наук). Ін-т історії України НАН України, Київ. С. 33–35.

²⁵⁷ Там само. С. 36.

²⁵⁸ Хороша О. (2020). *Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII початку XX століття* (Дис. канд. архітект.) Національний університет «Львівська політехніка», Львів. С. 85.

²⁵⁹ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 509.

²⁶⁰ Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warszawa. S. 31.

високі оборонні стіни та підземні склепінчасті каземати, із західного боку збереглись лише сліди фундаменту. Палац має два поверхи зі сторони двору та три зі сторони парку, у плані прямокутний, із симетричним плануванням, архітектор проєкту невідомий. В 60-х рр. ХХ ст. палац був перебудований, було змінено планування вестибюлю та розміри і рівень вікон на другому поверсі²⁶¹, сьогодні в будівлі знаходиться школа-інтернат²⁶².

Ще один приклад зрілого класицизму — палац у Чорномині, побудований Миколою Чарномським у 1820 році. Чорноминський палац в плані прямокутний, має два поверхи та високі підвали, будівництвом керував відомий італійський архітектор Франческо Боффо²⁶³. Південний фасад прикрашали іонічні колони та картуші гербів засновника палацу та його дружини²⁶⁴. У 1890-х рр. на західній стороні, паралельно її корпусу, була добудована нова господарська споруда, з'єднана з основним корпусом будівлі критою скляною галереєю²⁶⁵. В радянські часи в палаці розмістили школу, яка знаходиться там і сьогодні²⁶⁶. Щоб пристосувати будівлю під потреби школи, планування палацу було змінено²⁶⁷.

Попри певні утиски, що більшою мірою стосувалось дрібної шляхти, в першій чверті ХІХ ст. її соціально-економічний вплив все ще був досить значним. В цілому, до 1830 року русифікація майже не проводилась, не було

²⁶¹ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 23.

²⁶² Мурованокуриловецька загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ступенів Вінницької обласної Ради. (2021). Вилучено з <http://mkssintern.at.ua/>

²⁶³ Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warszawa. S. 12.

²⁶⁴ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). A. Baranowski (red.). Warszawa. S. 37–42.

²⁶⁵ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 26.

²⁶⁶ *Історія школи. прототип Білого Дому в США.* (2021). Вилучено з <https://schernomin.klasna.com/>

²⁶⁷ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 26.

перепон і для розвитку польської мови, культури та релігії²⁶⁸. Це тривало до польського повстання 17 листопада 1830 р. у Варшаві. Основу повстанців складала дрібна та середня польська шляхта, яку матеріально підтримували поміщики, однак у Східному Поділлі повстання не стало масовим та не було підтримане селянством. Проте після розгрому виступів посилився тиск і на польську шляхту Східного Поділля. Якщо після 1792 р. в російській владі не було формального приводу для відкритих утисків, то тепер він з'явився.

Щодо осіб, причетних до виступів, проводилась конфіскація маєтків²⁶⁹. Щоб зберегти право володіти майном та землею, потрібно було присягнути на вірність Російській імперії, довести своє право власності та бути лояльним до нової влади²⁷⁰. Конфісковані землі роздавались російським дворянам, у цей період новий уряд впроваджував політику уніфікації землеволодіння за загальноімперським зразком та зміцнював свої позиції в приєднаному регіоні²⁷¹.

Період з 1825 до кін. XIX ст. характеризується змінами в архітектурі палаців, переходом до пізнього класицизму. На досліджуваній території палаци стають все більш спрощеними. *До палаців, які було збудовано в цей період, належать: Дашівський, Вищеольчедаївський, Ободівський та ін.*

Палац у Вищеольчедаєві був побудований у другій половині XIX ст. цукрозаводчиком Коганом. До сьогодні в напівзруйнованому палаці частково збереглися інтер'єри з багатою ліпниною та розписами на стелі та стінах.

²⁶⁸ Ярцун, Ю. (2018). *Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)*. (Дис. канд. іст. наук). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань. С. 56.

²⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 717. Арк. 1–54.

²⁷⁰ Романюк, І. (2017). *Польське населення Східного Поділля в листопадовому повстанні*. І. Кривошея, & Н. Моравець (ред.). *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія*. Київ. С. 68.

²⁷¹ Брославський, В. (2010). Вплив державної політики Російської імперії на дворянське землекористування та землеволодіння на Правобережній Україні у 1793–1830 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Історія*. (2), 13.

Палац у Дашеві в плані прямокутний, до двоповерхової центральної частини примикають бічні крила, всього налічується 50 кімнат. Фасад зі сторони парку має колонну лоджію з литого чавуну²⁷². Парадні кімнати прикрашали кольорові паркетні з геометричними малюнками, кришталеві люстри та мармурові каміни. Бальну залу прикрашала ліпнина на стінах, а салони були оббиті шовковою тканиною. Частина меблів була перевезена з палацу в Тульчині, тут зберігався сімейний архів та бібліотека з великою кількістю стародруків польською та французькою мовами, а також галерея сімейних портретів родини Потоцьких, Сангушків та Жевуських. Під час революції палац був розграбований²⁷³.

У ХІХ ст. в Російській імперії починає розвиватись промислове виробництво та формуються капіталістичні відносини. Маєтки польської шляхти на Правобережжі в другій половині століття стають великими промисловими підприємствами. Значна частина, хоч і не дуже динамічно, пристосовується до нових умов та починає розвиватись на засадах капіталізму²⁷⁴. По-справжньому переломним моментом в плані організації економічної діяльності стала для поміщиків реформа 1861 р. Для успішного ведення господарства тепер потрібно було пристосовуватись до нових умов: впроваджувати інтенсивні методи у землеробстві, використовувати нові засоби праці, а згодом — інтегрувати методи автоматизації. Далеко не всі поміщики мали на це кошти та розуміли, як по-новому слід вести господарство. В результаті для значної частини поміщиків на території України вигідніше було

---

²⁷² Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 17.

²⁷³ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 65–67.

²⁷⁴ Донік, О. (2006). Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*, (12), 105.

повністю чи частково продати свої землі, оскільки їхні доходи значно зменшились²⁷⁵.

Для тих, хто все ж пристосувався до нових умов, було створене економічне підґрунтя для подальшої розбудови маєтків, садиб та палаців. Окрім того, раніше до стану поміщиків належали виключно дворяни. Після того, як земля стає товаром, в інших суспільних станів з'являється можливість її купити, це можуть зробити багаті купці, селяни чи міщани. З цього часу відкривається шлях для появи садиб та палаців не лише дворян, а й інших верств населення.

В 1863 р. вибухає нове антиросійське повстання. Польська шляхта ніяк не могла змиритись із втратою державності, тому виступи готувались ще з 1850-х рр. Повстання хоч і було наймасовішим за все ХІХ ст., проте до вересня 1864 р. закінчилось поразкою. На Поділлі повстання знову не було масово підтримане і лише послужило приводом для посилення антипольської політики. Траплялись випадки, коли самі ж селяни доносили на власників маєтків. Наприклад, селяни с. Грицева повідомляли, що поміщик Грохольський сприяв підготовці повстання, вивозив у нічний час зброю, патрони та фураж польському війську²⁷⁶.

Якщо після 1831 р. влада проводила конфіскації, інтенсивно намагалась русифікувати територію та значно зменшити кількість регіональної шляхти, то на цей раз антипольська політика почала проявлятися у всіх сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Основною ціллю стала поміщицька земля²⁷⁷. Для прикладу, проти учасника повстання Людгарда Грохольського була підготовлена справа, в якій говориться про заслання графа

---

²⁷⁵ Темірова, Н. (2003). *Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.* (Дис. док. іст. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ. С. 92.

²⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 822. Спр. 170. Арк. 1–2.

²⁷⁷ Темірова, Н. (2014). *Вплив повстання 1863–1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні*. І. Кривошея, & Н. Моравець (ред.). *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія*. Умань. С.144.

у Воронежську губернію²⁷⁸. Грохольський потрапив до списку висланих з Південно-Західного краю, маєтки яких, згідно з наказом Сенату від 1865 р., повинні були продаватись росіянам у встановлений термін²⁷⁹.

Палаці були невіддільною частиною маєтків та землі, на якій вони знаходились. До реформи 1861 р. одним із головних показників багатства була кількість душ кріпаків. Після скасування кріпацтва акцент зміщується на землеволодіння. До того ж, основним джерелом прибутку на території Подільської губернії протягом всього ХІХ ст. залишається аграрна сфера²⁸⁰. Проблема наявності землі та можливості її використовувати стояла особливо гостро. Як реакція на повстання в цьому напрямі був виданий указ від 10 грудня 1865 р. «Про заборону особам польського походження повторно купувати поміщицькі маєтки...»²⁸¹. Власність учасників повстання конфісковували, польська шляхта не мала можливості купувати чи орендувати маєтки з торгів, маєтки було обкладено податками. Цей указ аж до 1905 р. став основним стримуючим фактором росту володінь польських землевласників, хоча останні часто знаходили шляхи обходу заборон²⁸².

Варто зазначити, що конфіскація була крайнім заходом, коли були наявні неспростовні докази участі в повстанні тощо. При цьому право на довічне користування не скасовувалось навіть у такому випадку. Наприклад, онук Станіслава Щенсного Влодзімеж Потоцький, будучи учасником Листопадового повстання, уникнув конфіскації маєтку в Дашеві завдяки праву на довічне користування маєтком, яке мала його матір²⁸³. Після заслання за участь у повстанні Людгарда Грохольського частину маєтків вдалось уберегти від

²⁷⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 815. Спр. 490. Арк. 54.

²⁷⁹ Там само. Арк. 57.

²⁸⁰ Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах* (З. Борисюк пер. з фр.). Київ: Критика. С. 22.

²⁸¹ (1867). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е. Т. ХLI, Отд. 2-е. Санкт-Петербург. С. 326–327.

²⁸² Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах* (З. Борисюк пер. з фр.). Київ: Критика. С. 32.

²⁸³ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 63.

продажу з торгів завдяки дозволу на довічне володіння, яке було у його матері²⁸⁴. Обов'язковому продажу власність підлягала після її смерті.

Натрапляємо і на випадки грабежів маєтків. Вдова Адольфа Грохольського, Ванда, у 1866 р. зверталась із проханням про захист до генерал-губернатора, оскільки щодо її власності чинились безпорядки та грабежі²⁸⁵. Попри це поміщики, які з тих чи інших причин хотіли продати свої землі на Поділлі, засуджувались, а такі дії розглядались польською громадою як непатріотичні. Також, хоч і досить рідко, магнати польського походження могли отримати виняткові права від російського імператора на купівлю землі в дев'яти західних губерніях Російської імперії. Так, Юзеф Ярошинський, який був власником Бабина та Гнівани, за дозволом від Олександра II купив Антопіль²⁸⁶.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. простежується прагнення до більшої різноманітності стилів, відхід від класицистичних канонів, відбувається звернення до романтизму. Це спричиняє появу на Поділлі палаців у нових архітектурних стилях.

До збережених неоготичних палаців області можемо віднести об'єкти у с. Чернятин та с. Тиманівка. Палац у Чернятині був побудований Ігнацієм Вітославським у 1830 р. за проектом невідомого архітектора. На думку Д. Малакова, це міг бути Генрі Іттар. Палац будувався в кілька етапів, спочатку будівля була прямокутного плану, а в кінці план став П-подібної форми. Південне крило більш раннє, має декоративну вежу із зубчастим склепінням. Центральний об'єм у стилі неоготики з баштою з'єднувала галерея²⁸⁷. Приблизно в 1841 році до палацу додане нове крило, що також мало готичні риси. На терасі перед західним крилом було розташовано левів із білого

²⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 816. Спр. 296. Арк. 16 зв.

²⁸⁵ Там само. Арк. 7, 7 зв.

²⁸⁶ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 892.

²⁸⁷ Малаков, Д. (1988). *По Восточному Подолью*. Москва: «Искусство». С. 30–31.

мармуру, які тримали щити з гербами Вітославських і Дембовських. До сьогодні щити не збереглися. Після революції 1917 року палац втратив частину декору та деякі башти, проте в цілому до наших днів дійшов у гарному стані. В тому числі було збережено інтер'єри: готичні розетки, геральдичні картуші на стелі та «голландські печі»²⁸⁸. Сьогодні у стінах палацу функціонує Чернятинський коледж, територію парку забудовано корпусами²⁸⁹.

Зразками неоренесансу є палаци у с. Котюжани, с. Спичинці та с. Гонорівка. Палац у с. Спичинці збудований Генриком Тишкевичем у кінці 30-х рр. XIX ст.. Він у плані симетричний, має два поверхи з мансардою, по боках основна частина палацу має невеликі виступи²⁹⁰. На першому поверсі знаходились кімнати представницького призначення, стіни здебільшого були пофарбовані або оббиті тканиною, стелі — оздоблені ліпниною, в інтер'єрі виділялись мармурові каміни та люстри з кристалу або бронзи. Останнім власником маєтку був син Генріха та Терези — граф Юзеф Тадеуш Тишкевич²⁹¹, після приходу радянської влади палац використовувався як школа²⁹².

До палаців у стилі необароко належать пам'ятки у смт. Шпиків, с. Верхівка, с. Стара Прилука, с. Козинці. Палац у Верхівці побудовано в кін. XIX ст.. Архітектор невідомий. Згідно з іконографічними матеріалами 1980-х рр., це була цегляна двоповерхова будівля прямокутного плану з високими вікнами. Серед інтер'єрів палацу було червоне дерево, порцелянові свічники, різні колекції, бібліотека та архіви родини Собанських і

²⁸⁸ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 54–57.

²⁸⁹ Чернятинський коледж Вінницького національного аграрного університету. *Історія і сьогодення*. (2021). Вилучено з <https://www.chernyatin-college.com/>

²⁹⁰ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 27.

²⁹¹ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 320–323.

²⁹² Томілович, Л. (2011). *Історичні садиби Вінницької області: каталог*. Київ; Чернігів: Деснян. правда. С. 174.

Тишкевичів²⁹³. Фасад прикрашали колони, пілястри та вази, картуш із гербом Собанських²⁹⁴. Палацово-парковий комплекс складається, крім палацу, з в'їзної брами в стилі романтизм та стайні. Ландшафтний парк авторства В. Кроненберга сплановано так, щоб максимально вигідно розкрити перспективу на озеро. З 1932 р. палац використовується під потреби сільськогосподарського технікуму²⁹⁵.

Численні спроби позбавити поляків та євреїв землі протягом другої половини ХІХ ст. не увінчались значним успіхом, хоча чимала частина земель все ж переходила у власність росіян. Наприклад, Серебринецький маєток було куплено 1869 р. з аукціону²⁹⁶ у графині Пелагеї Чацької російським генерал-лейтенантом І. Бережніковим²⁹⁷. Людгард Грохольський, активний учасник Січневого повстання 1863–1864 рр., був змушений продати свої маєтки, в результаті палац у Вороновиці у 1869 р. купив Микола Можайський²⁹⁸.

Прикладом російського дворянина, який мав значні маєтності на теренах Східного Поділля, був адмірал Микола Чихачов. В 1862–1876 рр. він був директором Російського товариства пароплавства і торгівлі. В 1870-х рр. під управління товариства перейшла Одеська залізнична дорога. Розбудова залізничних шляхів сполучення була прибутковою справою. М. Чихачов навіть пропонував на той час іще молодому майбутньому державному діячеві Сергію Вітте посаду керівника руху Одеської залізниці²⁹⁹. Заборони від грудня 1865 р.

²⁹³ Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warszawa. S. 35.

²⁹⁴ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 437.

²⁹⁵ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 30.

²⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 180. Спр. 447. Арк. 121.

²⁹⁷ Малаков, Д. (1982). *По Брацлавщине*. Москва: «Искусство»; Малаков Д. (1988). *По Восточному Подолью*. Москва: «Искусство». С. 73.

²⁹⁸ Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток». С. 136.

²⁹⁹ Витте, С. (1991). *Избранные воспоминания 1849–1911 рр.* Москва: «Мысль». С. 58.

сприяли купівлі М. Чихачовим маєтку в Мурованих Курилівцях³⁰⁰. На початку ХХ ст. М. Чихачов будує мурований з цегли палац у романському стилі в с. Митки³⁰¹. Чоловік дочки М. Чихачова, Микола Можайський, викупив з торгів маєток Грохольських у Вороновиці. Політика, спрямована на зменшення польського землеволодіння, приносила свої результати, кількість російських землевласників-дворян і збільшилась в цьому регіоні, проте в підсумку росіяни так і не зайняли домінуючого становища³⁰².

Уряд Російської імперії всіляко підтримував шлюби між польською шляхтою та російським дворянством, але відповідно до закону про шлюб визнавалось лише вінчання в православній церкві. Народжені в такому шлюбі діти були православними³⁰³. Закон передбачав поширення православ'я та витіснення католицизму, який служив опорою польськості на території західних губерній Російської імперії. Наслідком такого закону стало зменшення кількості змішаних шлюбів³⁰⁴. Серед власників маєтків на території Східного Поділля шлюб з росіянкою мав Болеслав Потоцький (син Станіслава Щенни Потоцького), власник старого палацу в Немирові. Він симпатизував Російській імперії, тривалий час жив у Петербурзі³⁰⁵.

У 1869 р. його дочка, Марія Строганова, купує маєток з палацом у Тульчині у свого дядька, Мечислава Потоцького³⁰⁶. Цікавим є той факт, що у

³⁰⁰ Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXа.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 164.

³⁰¹ Томілович, Л. (2011). *Історичні садиби Вінницької області: каталог*. Київ; Чернігів: Деснян. правда. С. 82.

³⁰² Темірова, Н. (2003). *Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.* (Дис. док. іст. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ. С. 369.

³⁰³ Добровольский, А. (ред.) (1911). *Полный свод законов Российской империи в 2-х книгах*. Книга 2. Том X. Санкт-Петербург. С. 756–770.

³⁰⁴ Ярцун, Ю. (2018). *Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII. – 60-ті рр. XIX ст.)*. (Дис. канд. іст. наук). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань. С. 66.

³⁰⁵ Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 194-195.

³⁰⁶ ЦДІАК України. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 14484. Арк. 1–2.

документах продажу Мечислав Потоцький був визнаний «особою польського походження», а його племінниця — «особою російського походження»³⁰⁷, що наочно демонструє успіхи у процесі русифікації великих землевласників регіону. До того ж, через таке визначення національності після купівлі виникли проблеми зі сплатою податків, адже під сумнів ставилось «російське походження» М. Строганової³⁰⁸.

Характерною для маєтків великих польських поміщиків на Правобережжі була демонстрація багатства. Це проявлялось у наявності парків, мистецьких колекцій, архівних зібраннях³⁰⁹, архітектурі будівель та способі життя. В польської шляхти було особливе сприйняття власних маєтків як «малої батьківщини». Відсторонення від політичних справ та громадського життя, спричинене царським урядом, зумовлювало ставлення до маєтків як до місця реалізації своїх ідей та мрій³¹⁰.

Кін. XIX – поч. XX ст. характеризується продовженням класицистичних традицій у вигляді нової течії – неокласицизму. Садибне будівництво практично згасло, нові палаци вже не мали колишньої величі та монументальності. Зразків неокласицизму на території Вінниччини всього два: палац княгині М. Щербатової в Немирові та палац графа Ксідо в Хмільнику³¹¹.

Поміщики, яким вдалось пристосуватись до нових соціально-економічних умов, мали можливість інтенсивно розбудовувати свої маєтки. За умови ефективного ведення господарства їхні володіння, часто в селах чи маленьких

³⁰⁷ Лобко, О. (2008) *Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких)*. (Дис. канд. іст. наук). Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ. С. 62.

³⁰⁸ ЦДІАК України. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 14484. Арк. 20а, 141–142.

³⁰⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 18. Спр. 328. Арк. 30–37.

³¹⁰ Темірова, Н. (2003). *Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.* (Дис. док. іст. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ. С. 369.

³¹¹ Хороша, О. (2020). *Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII початку XX століття* (Дис. канд. архітект.) Національний університет «Львівська політехніка», Львів. С. 87.

містах, ставали своєрідними промисловими та культурними центрами. Для прикладу, в містечку Немирів, власницею якого була княгиня Марія Щербатова, на 1906 р. існував план побудови вузькоколійки³¹². На початок століття в місті також було проведено електричне освітлення³¹³. В парку, закладеному ще Вінцентієм Потоцьким у 1880 р., розібрали старий палац Болеслава Потоцького і в 1885 р. розпочалось будівництво палацу Щербатової³¹⁴. Для проєктування маєтку було запрошено чеського архітектора І. Стібрала. Новий палац у стилі неокласицизму прямокутний в плані, має два поверхи, перший поверх значно вищий, ніж другий. Всі чотири сторони будівлі мають унікальні фасадні рішення³¹⁵.

До нового палацу княгині було перенесено деякі елементи інтер'єрів палацу Болеслава Потоцького: камін з білого мармуру, мармурові медальйони з античними мотивами та каріатиди. В Немирівському палаці зберігались сімейні архіви Потоцьких із Тульчина, найімовірніше, з Тульчина було привезено французькі позолочені меблі, велику картинну галерею з портретами родини Потоцьких. Після вбивства княгині Щербатової у 1920 р. палац було розграбовано, а з 1921 р. в палаці розташований санаторій, який працює там до сьогодні³¹⁶.

Епоха палацового будівництва регіону закінчується з революцією 1917 р. та знищенням поміщицтва. В результаті подій початку ХХ ст. значна частина палаців була зруйнована. Після встановлення радянської влади вцілілі будівлі націоналізували та використовували без врахування архітектурної цінності або ж вони просто пустували та занепадали. Таким чином, активна розбудова поміщицьких палаців на території Вінниччини тривала понад сто років. Соціально-політичні події впливали на будівництво маєтків, а маєтки, своєю

³¹² Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. 863. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 1.

³¹³ ДАВіО. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1.

³¹⁴ Малаков, Д. (1982). *По Брацлавщине*. Москва: «Искусство». С. 98–100.

³¹⁵ Малаков, Д. (2008). *Минувшина Немирова*. Київ: «Майстерня книги», «Оранта». С. 68.

³¹⁶ *Історія санаторію*. (2021). Вилучено з <http://sanatori-y-avangard.com/>

чергою, відображали історичну дійсність того часу. Розмах та масштаби палацового будівництва в кін. XVIII – на поч. XX ст. були настільки значні, що велика кількість палаців до сьогодні є характерною особливістю Вінницької області³¹⁷.

Висновки до розділу II

Хоч і не без впливу місцевих особливостей, будівництво замків на території області проходило у руслі загальноєвропейських тенденцій розвитку оборонних споруд. Зі встановленням влади ВКЛ у кінці XIV ст. майже незаселене Східне Поділля стає прикордонною територією та об'єктом постійних татарських нападів. Це закономірно призвело до розвитку замкового будівництва, оскільки заселення території та створення нових поселень було неможливим без наявності укріплень. За типом власності замки поділялись на державні (Брацлавський, Вінницький і т.д.) та приватні (Шаргородський, Янівський і т.д.).

Особливістю оборонного будівництва регіону була певна розсинхронізація із загальними тенденціями замкового будівництва Європи. Якщо на заході України кам'яне та цегляне будівництво поширюється у XV–XVI ст., то на терени Вінниччини воно повноцінно проникає тільки до кін. XVI ст. При цьому одночасно з бастіонними укріпленнями будуються замки баштово-стінового типу, який на цей час вже був дещо застарілим. Таке відставання пояснюється основною метою створення замків регіону — захист від татар. З цим завданням успішно справлялись навіть відносно невеликі укріплення, оскільки штурм замків не входив у стратегію нападу ворога. Тому будівництво великих, добре укріплених замків з використанням передових здобутків фортифікаційного будівництва не було частим явищем, оскільки не виправдовувало ні мети, ні витрачених ресурсів.

---

³¹⁷ Роїк, Ю. (2021). Палацові комплекси Східного Поділля на тлі історичних подій кінця XVIII – початку XX століття. *Часопис української історії*, (44), 42.

Згасання замкового будівництва з кін. XVII ст. було закономірно пов'язаним зі згасанням активності Кримського ханства. В загальному на зменшення ролі замків сильний вплив мав розвиток артилерії та її активне використання при штурмі. У результаті замки Східного Поділля починають занепадати або ж, як продовження загальноєвропейських тенденцій, перебудовуватись під магнатські палаци. Поява великих палацових комплексів пов'язана з особливостями формування поміщицького землеволодіння регіону, що полягало в концентрації великих маєтків у руках окремих магнатів польського походження. Починаючи з кін. XVIII ст. поміщицькі резиденції з'являються на всій досліджуваній території. Власниками перших палаців були представники великої польської шляхти, активні учасники суспільно-політичного життя, які мали вплив навіть на загальнодержавні справи.

У процесі розвитку палацового будівництва з кінця XVIII до початку XX ст. відбулись зміни у національній структурі їхніх власників, адже після приєднання території до складу Російської імперії у діях нової влади чітко простежується прагнення послабити позиції польської шляхти. Втім, хоч частка російського землеволодіння у Східному Поділлі до XX ст. значно зросла, проте так і не стала переважати. За цей час змінюється і архітектура палаців, яка відповідала поширеним у Європі течіям. За понад століття на території Вінниччини накопичився значний пласт палацової архітектури, яка відрізняється як за масштабами будівництва, так і за архітектурними стилями (класицизм, неоготика, неоренесанс, необароко, неокласицизм).

РОЗДІЛ 3. ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ І ПАЛАЦОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ У ХХ – 20-Х РР. ХХІ СТ.

Палаці, замки чи навіть замкові руїни є наочними прикладами нашої історії, тому збереженню пам'яток потрібно приділяти особливе значення, активно проводити заходи з їхньої охорони. Сучасний стан досліджуваних об'єктів є наслідком низки проблем, пов'язаних з історією та поточною організацією охорони пам'яток. Це був тривалий процес, який розпочався понад століття тому, проте до сьогодні відсутні чіткі та дієві механізми, які б забезпечували збереження культурних об'єктів. Замки області вже на початок ХХ ст. були у стані руїн, а період з 1917–1920-х рр. став етапом стрімкого знищення палаців. Пізніше руйнування пам'яток хоч і значно сповільнилось, проте залишилось характерним явищем до сьогодні.

Особливості охорони культурної спадщини території Вінницької області варто розглядати у двох вимірах: загальнодержавному та місцевому. Якщо на державному рівні визначались загальні принципи та вектори діяльності, спрямованої на збереження пам'яток, то на місцях відбувалась їхня практична реалізація. Втративши свої початкові функції та призначення, замки та палаці області здебільшого стали об'єктами господарської діяльності. Проблемою сьогодні є те, що нецільове використання таких об'єктів, яке ми отримали у спадок від Радянського Союзу, стало цілком нормальним явищем. З огляду на незадовільний стан пам'яток замкового та палацового будівництва області потрібно на теоретичному та практичному рівнях розглядати питання реалізації їхнього потенціалу, аналізувати поточний стан та пропонувати варіанти інтеграції об'єктів у соціальну та культурну сфери.

3.1. Проблеми охорони пам'яток регіону у ХХ ст. ³¹⁸

---

³¹⁸ Підрозділ базується на статті: Roik, Y. (2020). The palaces of Vinnytsia region in the system of record and protection of cultural heritage from 1917 to nowadays. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 6(4), 6–13.

На законодавчому рівні спроби впровадити систему охорони пам'яток розпочалися ще за часів Російської імперії. Здебільшого це стосувалося замків чи їхніх залишків, оскільки палаци ще активно будувались і в них були свої власники. У розпорядженні Миколи I від 31 грудня 1826 р. «Про надання відомостей про залишки давніх будівель в містах та про заборону їх руйнування» заборонялось руйнувати замки, вимагалось зібрати дані про залишки давніх замків і фортець, повідомити наявну інформацію про об'єкти та визначити їхній поточний стан³¹⁹. Із розпорядження від 14 грудня 1827 р. «Про збереження давніх будівель по Губерніях» вводилась заборона на самостійне відновлення об'єктів³²⁰. Ці законодавчі документи на практиці мали швидше рекомендаційний характер, оскільки не передбачали чітких критеріїв виконання та міри відповідальності за порушення.

14 лютого 1848 р. вийшов наказ Сенату «Про спостереження за збереженням пам'яток давнини». В наказі йшлося про збереження пам'яток та заборону їх руйнувати³²¹. Проте на практиці цей наказ також не виконувався, що демонструє певну відірваність державної політики від реальної ситуації на місцях. Знищення замків та замкових руїн, спричинене діяльністю місцевих жителів, було характерним явищем для території Вінниччини. Для прикладу, в селі Уланові власник поселення Пшевлоцький розібрав замок, а матеріал використав для будівництва цукрового заводу³²², в Озаринцях Станіслав Комар перебудував замок на хлібні амбари³²³, а селяни розбирали руїни замку на

³¹⁹ (1825). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е, Т. I. Санкт-Петербург. С. 1373.

³²⁰ (1830). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е, Т. II. Санкт-Петербург. С. 1070.

³²¹ (1849). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е, Т. XXIII. Ч. 1. Санкт-Петербург. С. 108.

³²² Сецинский, Е. (1901). Археологическая карта Подольской губернии. *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899* (Т. 1). Москва. С. 217.

³²³ (1896). *Записки Императорского Русского Археологического Общества*. Т. 8. Вып. 1. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова. С. 265.

камінь³²⁴. На Замковій горі у Вінниці в кінці ХІХ ст. були організовані каменоломні, які знищили замчище старого замку³²⁵, на території замку у Хмільнику був побудований палац та господарські будівлі³²⁶, західна частина території замку в селі Селище використовувалась як городи³²⁷.

На початок ХХ ст. до списку пам'яток історії на території Подільської губернії входило 39 давніх пам'яток, будівель та споруд і 28 історичних пам'яток³²⁸. Пожвавлення інтересу до об'єктів історії та культури спостерігаємо після розпаду Російської імперії. Якщо до цього як об'єкти культурної спадщини з досліджуваних нами пам'яток розглядались лише замки, то з 1917 р. зацікавлення викликають і палаци та палацові комплекси. Першою пам'яткоохоронною організацією після розпаду Російської імперії став Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. 12 травня 1917 р. відбулись його загальні збори та затверджено статут. Завдання збереження історико-культурної спадщини комітет пов'язував з національним та державним відродженням українського народу³²⁹. Завдяки зусиллям комітету вдалось зберегти від руйнування низку палацових комплексів.

За часів УНР на державному рівні розпочалось формування власне системи охорони культурної спадщини. 27 липня при Генеральному секретарстві народної освіти Української Центральної Ради було створено відділ охорони пам'яток старовини і музейної справи. Він займався обліком та реєстром пам'яток, проведенням різноманітних досліджень та запобігав

³²⁴ Щербаківський, Д. (1990). Культурні цінності в небезпеці. *Наука і культура України. Щорічник АН УРСР*, (24), 289.

³²⁵ (1901). Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета: Вып. 9. *Приходы и церкви Подольской епархии*. Каменец-Подольск. С. 210.

³²⁶ Сецинский, Е. (1901). Археологическая карта Подольской губернии. *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899* (Т. 1). Москва. С. 219.

³²⁷ Кучера, М., & Юра, Р. (1972). Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, (4), 384.

³²⁸ (1916). *Сборник материалов, относящихся до архивной части в России*. Т.1. Москва. С. 594.

³²⁹ Нестуля, О. (1993). *Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.)*. Полтава. С. 8.

вивезенню культурних цінностей за межі України. Про політику діяльності відділу щодо палаців можна судити з доповідей його членів³³⁰. Голова відділу закликав громадян утриматися від нищення та грабунку панських садиб. Роз'яснював необхідність передачі всіх цінностей у музеї, щоб вони могли служити всьому народу³³¹.

У квітні 1818 р. було представлено проєкт закону «Про охорону пам'яток старовини та мистецтва», за яким заборонялись розкопки чи будь-які інші втручання у замчища. Це був важливий пункт для збереження знищених замків та їхніх руїн, оскільки більшість оборонних об'єктів у Східному Поділлі до того часу не збереглись. Стосовно замків та палаців заборонялося знесення, перебудова або реставрація без дозволу³³². Визначалась державна власність на всі види пам'яток.

За часів Директорії впровадження систематичних заходів щодо охорони культурної спадщини почалося з кінця літа 1919 р. 15 вересня 1919 р. відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури видав законопроект, згідно з яким нерозграбовані речі та цінності з поміщицьких палаців потрібно було передавати до громадських установ (шкіл, бібліотек). Це дало змогу врятувати низку приватних бібліотек³³³.

У 1919 р. Відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва розсилав у регіони повідомлення, у яких були запити на інформацію про стан замків та замкових руїн. На місцеву владу покладался обов'язок стежити, щоб мешканці не розбирали замки, не проводили самостійно розкопки. При виникненні загрози руйнування чи знищення будь-яких пам'яток культури потрібно було

³³⁰ Горбик, В., & Денисенко, Г. (2012). «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України. С. 15.

³³¹ Біляшівський, М. (1917, 19 листопада). Охорона пам'яток старовини. *Робітнича газета*, № 189.

³³² Нестуля, О. (1993). *Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.)*. Полтава. С. 30–31.

³³³ Соломонова, Т. (2007). Доля бібліотек поміщицьких маєтків Поділля за доби української революції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (12), 230.

повідомляти Відділ. Також у планах було зібрати фотографії пам'яток, а за їх відсутності замовити фото у місцевого фотографа³³⁴.

Повертаючись до досліджуваної території, період 1917–1920 рр. характеризувався не тільки руйнуванням палаців, а й знищенням культурних цінностей з бібліотек та колекцій поміщиків. Важливим джерелом, в якому з погляду польських поміщиків описується процес нищення палаців, є спогади Софії Грохольської. Очевидиця подій 1917 р., вона писала у своїх спогадах: «Коли в Росії вибухнула Революція, то першим прикладом здичавіння і розлючення російських солдатів було вбивство беззахисного старця — князя Романа Сангушка в Славуті. Це сталося 1 листопада 1917 р., з того часу щораз доходили до нас звістки, що той або інший громадянин дивом врятувався з сім'єю, коли пограбували його дім»³³⁵. Зі слів авторки дізнаємось про грабунки та руйнування палаців у П'ятничанах та Стрижавці взимку 1918 р.³³⁶.

Оскільки офіційної статистики ніхто не вів, сьогодні важко достеменно сказати, скільки маєтків було зруйновано. Деяка статистична інформація міститься в журналі «Museum polskie», заснованому Людгардом Грохольським у 1917 р. Сам Грохольський мав активну позицію в питанні збереження польської спадщини на території України, був членом польського Товариства опіки над пам'ятками минулого, керівником Київського відділу Міністерства польських справ Української Держави. У випуску від 1918 р. автор наводить список зруйнованих та пограбованих польських маєтків, на Вінниччині, зокрема, постраждали палаци у Чернятині, Северинівці, Нараївці та ін.³³⁷.

³³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3689. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5–7.

³³⁵ Грохольська, С. (2018). *Болючі спогади 1917–1919* (А. Белінський пер.). Вінниця: видавець Генріх Грохольський. С. 25.

³³⁶ Роїк, Ю. (2019). Доля поміщицьких маєтків в контексті революційних подій 1917 – 1919 рр. за спогадами Софії Грохольської з роду Замойських. *Матеріали XVII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2019: Історія»*, Київ, 15 березня 2019 р. С. 222–223.

³³⁷ Grocholski, L. (1918). Pogromy i grabieże. *Muzeum Polskie*, (z 4/12). С. 210–218.

Стосовно охорони пам'яток на місцевому рівні, потрібно зазначити, що для збереження культурних цінностей у Вінниці 28 квітня 1917 р. було засноване «Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток»³³⁸. Створення та діяльність товариства майже не представлено в науковій літературі, тому пропонуємо докладніше ознайомитись із його організацією. Згідно зі статутом, метою діяльності товариства став збір та дослідження пам'яток старовини, розвиток у населення естетичних смаків та прикладної художньої освіти³³⁹. Для досягнення мети передбачалося створення музею, товариство брало на себе обов'язки з організації лекцій, публічних читань та популяризації колекції музею³⁴⁰.

У контексті нашого дослідження діяльність музею цікава з тієї точки зору, що до нього були перевезені цінності з поміщицьких палаців. У доповідній записці товариства «Міністерству народної освіти УНР» від 10 квітня 1918 р. йшлося про плани організувати експедиції до поміщицьких маєтків на території губернії з метою пошуку збережених панських бібліотек, картинних галерей. Варто було розпитати селян, чи не залишилось художніх та інших цінностей з розграбованих поміщицьких маєтків, а якби такі знайшлися і їх неможливо було повернути власникам, варто було передати їх до музею³⁴¹.

Саме в такий спосіб фонди музею поповнились колекцією з Немирівського палацу, який після вбивства червоноармійцями його власниці Марії Щербатової було націоналізовано декретом Раднаркому. У 1920 р. палац відвідала комісія Наркомосвіти, яку очолював активний діяч Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток, директор «Народного музею» (згодом вінницький краєзнавчий музей) у Вінниці Густаф Брилінг³⁴². У тому ж році значну частину колекції з Немирівського палацу було вивезено до Вінниці, де

---

³³⁸ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 33.

³³⁹ Там само. Арк. 14.

³⁴⁰ Там само. Арк. 14.

³⁴¹ Там само. Арк. 34 зв.

³⁴² Малаков, Д. (2008). *Минувшина Немирова*. Київ: «Майстерня книги», «Оранта». С. 98.

вона поповнила фонди краєзнавчого музею, а з кінця ХХ ст. знаходиться у Вінницькому обласному художньому музеї.

До товариства звертались місцеві жителі з метою організації пам'яткоохоронних заходів щодо конкретних об'єктів. Член товариства Христич у своїй доповіді заявляв, що маєтки продовжують руйнуватись, а з ними історико-культурні цінності. Для прикладу, у місті Бершаді, у палаці Собанського, козаки розпалювали піч польськими та французькими книгами. У селі Баланівці був зруйнований палац, а у багатьох маєтках залишається значна кількість книг, картин та пам'яток старовини³⁴³. У доповіді агронома Літинського повіту згадуються палаци у Чернятині, Северинівці, Маньківці та ін.³⁴⁴.

У зверненні члена Гайсинської повітової Земельної Управи від 12 лютого 1919 р. мова йде про наявність маєтків, у яких зберігаються культурні цінності та яким загрожує небезпека. Це палац Ярошинського у с. Куна, маєток Черномського у с. Комарівці, Потоцького у смт. Теплику, Ярошинського у с. Кублич. У маєтках знаходились бібліотеки, картинні галереї та інші цінності. Автор звернення просить організувати охорону пам'яток, а ще краще — вивезти цінності з маєтків³⁴⁵. Як можемо бачити з наступного документа, до більшовицького наступу товариство не змогло посприяти збереженню цих палаців. У листі віце-директора міністерства преси Катамая до міністра народної освіти Холодного щодо необхідності терміново рятувати історичні цінності на Вінниччині говориться, що більшовики розграбували маєтки у вищезгаданих селах Куна та Кублич: бібліотеки (12000 та 10000 томів відповідно), портрети, посуд, меблі³⁴⁶.

Зі встановленням радянської влади вціліле нерухоме майно переходило в державну власність, для замків та особливо палаців Вінниччини розпочинався новий, далеко не найкращий етап існування. Юридично перехід права

³⁴³ ЦДАВО України. Ф. 3689. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9.

³⁴⁴ Там само. Арк. 11.

³⁴⁵ Там само. Арк. 10, 10зв.

³⁴⁶ Там само. Арк. 44.

поміщицької власності до держави закріплювався в Декреті про землю від 5 лютого 1920 р.³⁴⁷, а вже в законі від 5 квітня 1921 р. встановлювалися механізми конфіскації майна³⁴⁸. У 20-ті рр. ХХ ст. відбуваються певні зрушення в радянській політиці щодо пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема на Поділлі 3 березня 1921 р. Подільським губревкомом було створено губернський комітет охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва. Незабаром Комітети були створені в різних містах регіону, одним з основних векторів діяльності яких була реєстрація та взяття на облік пам'яток історії та культури, зокрема і архітектури (Кам'янецька фортеця, Вінницькі «Мури», садиба Пирогова). Разом з тим, комітети охорони пам'яток і старовини гостро відчували недофінансування. Відсутність належної уваги та підтримки з боку влади спонукали дослідників-краєзнавців полишати таку діяльність³⁴⁹.

Протягом 20-х рр. ХХ ст. декларативно держава наче й піклувалася про охорону пам'яток, проте фактична робота часто базувалась на ентузіазмі дослідників на місцях³⁵⁰. 15 березня 1924 р. на громадських засадах при Вінницькій бібліотеці було створено Кабінет виучування Поділля. Хоч основними завданнями була краєзнавча та бібліотечно-бібліографічна діяльність, члени об'єднання працювали і в напрямку охорони та популяризації культурних пам'яток. За ініціативи Кабінету Подільським губвиконкомом було затверджено постанову «Про охорону пам'яток революційної минувшини, старовини, мистецтва й природи» від 1924 р. Документ передбачав

³⁴⁷ Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції (1921). *Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки*. Ч. 1. Харків: Шоста радянська друкарня, 14.

³⁴⁸ Марочко, В. (2013). Соціальний статус та політичні права колишніх поміщиків у совітській Україні 1920-х років. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*, (11). С. 249.

³⁴⁹ Баженов, Л. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський. С. 46.

³⁵⁰ Там само. С. 46.

впровадження заходів щодо охорони пам'яток, серед яких залишки замку у Хмільнику³⁵¹.

16 червня 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР було прийнято «Положення про пам'ятники культури й природи». Це був один з перших законів, спрямованих на захист історико-культурних пам'яток України за часів СРСР. Всього на території УСРР в 1926–1928 рр. було зареєстровано 375 пам'яток архітектури. З них Київською крайовою інспектурою — 137. В Тульчинській окрузі — 6 пам'яток, в у Вінницькій — 1³⁵². В цілому бюджет Укрнауки, виділений на охорону пам'яток культури й природи у 1926–1927 рр., становив 19910 карбованців, серед яких на охорону тринадцяти історико-культурних заповідників виділялось 800 карбованців, а на реставраційні заходи — 1300 карбованців.

Попри заходи, спрямовані на збереження пам'яток, ситуація лишалася невтішною. Джерелом інформації про стан пам'яткоохоронної діяльності на кінець 20-х рр. ХХ ст. є напрацювання громадського діяча, мистецтвознавця та історика Д. Щербаківського. Він мав активну позицію в питанні збереження історико-культурних пам'яток України, у 1926 р. брав участь у науково-дослідній екскурсії Археологічного Комітету по Поділлю та Волині, а отриману інформацію опублікував у журналі «Життя й революція» 1927 р. Автор був сучасником описуваних ним подій, спілкувався з місцевими жителями, які були свідками знищення пам'яток, тому його напрацювання є особливо цінними для розуміння загальних тенденцій використання замкової та палацової архітектури. Д. Щербаківський зазначає, що масове нищення панських палаців не припинялося з 1917 р., а часто причиною руйнувань була діяльність представників місцевої влади, які почали розбирати старі будівлі на цеглу. Така діяльність стала прибутковою і регулярною, розбирали старовинні фортеці, панські палаци та церкви, і це стосувалось не лише руїн, а й навіть зовсім цілих

---

³⁵¹ Спиця, М. (ред.) (2011). *Кабінет виучування Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині (1924–1930)*. Вінниця.

³⁵² Дубровський, В. (1930). *Історико-культурні заповідники та пам'ятки України*. Харків: ДВУ. С. 57–58.

будівель³⁵³. При цьому самі пам'ятки ніяк не фіксувались, не робились фотографії, замальовки чи заміри³⁵⁴, що сьогодні суттєво ускладнює їхнє дослідження.

На території Вінницької округи таким чином був зруйнований палац у селі Борщівці, який залишився цілим після розграбування 1917 р., але у 1922 р. був проданий на цеглу місцевою владою. Подібна доля спіткала палац у селі Юрківці, який також був пограбований 1917 р., але сама будівля вціліла. В результаті у 1923 р. представники місцевої влади продали його на цеглу та залізо³⁵⁵.

Голова історичної секції Харківського наукового товариства В. Дубровський зазначав, що стан організації охорони зразків панської побутової культури XVIII–XIX ст. знаходиться на низькому рівні³⁵⁶. Оскільки палаців залишилось мало, їх потрібно знаходити, описувати та брати на облік і охорону, щоб зберегти як «наочні матеріальні свідки культури панської класи, що майже три століття будувала свій добробут на селянських шиях»³⁵⁷. Для ефективного використання та охорони автор пропонує поділ пам'яток на категорії:

- передісторичні чи археологічні;
- будівельні чи архітектурні (сюди ж входять і палаци);
- меморіальні;
- історико-культурні заповідники.

Продовжуючи думку можливого поділу, В. Дубровський зазначає, що церкви, наприклад, можна було б віднести до підгрупи культового будівництва, а поміщицькі садиби — до підгрупи побутових пам'яток³⁵⁸. В. Дубровський, як

³⁵³ Щербаківський, Д. (1990). Культурні цінності в небезпеці. *Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР*, (24). С. 290.

³⁵⁴ Там само. С. 290.

³⁵⁵ Там само. С. 290–291.

³⁵⁶ Дубровський, В. (1927). Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні. *Наука на Україні*, (2–4), 348–356.

³⁵⁷ Там само. С. 350.

³⁵⁸ Дубровський, В. (1927). *Охорона пам'яток культури в УРСР*. Харків. С. 9.

і Д. Щербаківський, наголошує, що саме діяльність людей є причиною знищення більшості пам'яток історії та культури. Як протидія деструктивним процесам пропонується популяризація охорони пам'яток культури серед робітничих мас³⁵⁹.

Попри бурхливу діяльність щодо становлення пам'яткоохоронної системи, яка розпочалася з приходом радянської влади, виявлявся нахил до нищення національної історико-культурної спадщини³⁶⁰, а органи охорони пам'яток так і не були остаточно сформовані³⁶¹. Будівлі перебудовувались для використання у господарських потребах, а замки до цього часу вже майже не збереглись, тому в господарських цілях використовувати було часто нічого. Починаючи з 30-х рр. ХХ ст. посилюється ідеологізація культури, що також вплинуло і на пам'яткоохоронну сферу, діяльність у якій згасає аж до кінця 40-х рр. Багатьох дослідників 20-х рр. репресують.

У газетах повоєнного періоду поміщики та їхні землеволодіння згадуються виключно в негативному світлі³⁶². Серед власників палаців мова йде про Грохольських, Балашова, Собанського, при цьому з позитивного боку підкреслюються дії радянської влади щодо конфіскації та передачі землі під колгоспи³⁶³. Про палаци писалось: «Поміщики будували собі прекрасні палаци (княгиня Щербатова в Немирові, граф Грохольський у Вінниці тощо), а трудящі тулилися в убогих хатинках»³⁶⁴; «Розкішний палац і парк, де раніше тішилось панство... тепер тут народна здравниця»³⁶⁵. Часто для підкреслення розвитку,

³⁵⁹ Дубровський, В. (1930). *Історико-культурні заповідники та пам'ятки України*. Харків: ДВУ. С. 27

³⁶⁰ Горбик, В., & Денисенко, Г. (2012). «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України. С. 15.

³⁶¹ Щербаківський, Д. (1990). Культурні цінності в небезпеці. *Наука і культура України. Щорічник АН УРСР*, (24). С. 292.

³⁶² (1946, 13 січня). Цифри і факти. Дореволюційне поділля. Радянська вінниччина. *Вінницька правда*, № 10.

³⁶³ (1946, 3 лютого). Гірка минуле старого Поділля. *Вінницька правда*, № 25.

³⁶⁴ Премислер, Ш. (1946, 3 лютого). Так було колись. *Вінницька правда*, № 25.

³⁶⁵ (1957, 24 березня). Народна здравниця. *Вінницька правда*, № 59.

якого досягнув край за радянського часу, його порівнювали з дореволюційним періодом. «Вінниця, де панували графи, фабриканти, купці та інші визискувачі, перетворилась за роки радянської влади у передовий обласний центр». У статті розповідається про пригноблювачів, які знущалися з селян, про непосильний труд кріпаків та про відсутність освіти серед селян³⁶⁶. Таким чином формувалось негативне ставлення до поміщиків та їхніх палаців.

Вже в жовтні 1948 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову «Про заходи покращення охорони пам'яток культури»³⁶⁷. В постанові звертається увага на серйозні недоліки в питаннях охорони пам'яток культури. Контроль за збереженням та реставрацією пам'яток архітектури оцінюється як незадовільний. Констатовалось, що організації, які отримали в оренду пам'ятки архітектури, не спроможні забезпечити їхнє збереження. Тому відповідальність за охорону, а також нагляд за утриманням було покладено на місцеву владу (Ради Міністрів автономних республік, виконавчі комітети обласних, міських, районних та сільських Рад депутатів трудящих).

30 грудня 1948 р. було прийняте «Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР». У цьому документі детально описано заходи з охорони, використання, ремонту та реставрації пам'яток архітектури. Визначено органи, що мали стежити за дотриманням постанови. Згідно з положенням, пам'ятки поділялись на такі види: архітектури, мистецтва, археології, історичні. Залежно від рівня наукової, історичної чи художньої цінності визначали пам'ятки республіканського і загальносоюзного значення³⁶⁸.

³⁶⁶ (1955, 30 січня). Справжні господарі міста. *Вінницька правда*, № 21.

³⁶⁷ *О мерах улучшения охраны памятников культуры* (Постановление). N 3898 (1948).
Вилучено 3

<http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16320.htm>

³⁶⁸ *Про охорону пам'яток культури на території Української РСР* (Положення). № 3076. (1948)

Попри весь ентузіазм, задекларований у положенні, його виконання було неможливим через брак фінансування³⁶⁹.

Продовжилась робота над державним реєстром пам'яток, до якого було внесено 47 тис. одиниць, переважна більшість з яких була пов'язана з подіями війни: військові поховання, могили радянських воїнів. На території Вінницької області з 3445 об'єктів, взятих на облік, 3415 були могилами радянських воїнів. Так намітилась тенденція до тотального скорочення пам'яток дорадянської історії України³⁷⁰, невирішеним залишалось питання стосовно відомчого підпорядкування пам'яток, що негативно позначилось на загальному стані будівель. Найпоширенішим способом використання палаців залишалось перепрофілювання під школи, інтернати, лікарні, клуби.

Розкішні палаци не відповідали більшовицькій ідеології, тому їх перепрофілювали під поточні потреби. Чимало палаців використовувались як навчальні заклади, рекламу про вступ до деяких з них розміщено у газеті «Вінницька правда»: Чернятинський плодоягідний технікум³⁷¹, Тульчинський технікум підготовки культосвітніх працівників³⁷², Верхівський сільськогосподарський технікум³⁷³.

Частина пам'яток була передана під заклади оздоровлення та санаторії: Хмільницький радоновий водний курорт, Немирівський будинок відпочинку, Бронницька здравниця, санаторії в Антополі та Печері³⁷⁴, Тиманівці та Северинівці³⁷⁵. Антопільський палац на початку 60-х рр. пристосували під

³⁶⁹ Божко, Н., & Цубов, Л. (2019). Збереження та використання пам'яток архітектури на західноукраїнських землях в добу тоталітаризму (II половина XX ст.). *Historical and Cultural Studies*, 6(1). С. 19–24.

³⁷⁰ Там само. С. 22.

³⁷¹ (1948, 27 квітня). Чернятинський плодоягідний технікум оголошує набір учнів на 1948–1949 учбовий рік. *Вінницька правда*, № 84.

³⁷² Там само.

³⁷³ (1948, 21 травня). Верхівський сільськогосподарський технікум оголошує набір студентів на 1948–49 навчальний рік. *Вінницька правда*, № 100.

³⁷⁴ (1953, 1 березня). В здравницях області. *Вінницька правда*, № 43.

³⁷⁵ (1948, 1 липня). В здравницях нашої області. *Вінницька правда*, № 131.

будинок для престарілих. В ньому проживало понад 250 жінок³⁷⁶. З періодичних видань дізнаємось, що у 1960-х рр. санаторій у Немирові активно розбудовувався, на території парку з'явилися нові господарські споруди (нові літні корпуси, павільйони, танцювальний майданчик), у планах було створення музею³⁷⁷. Дивлячись на цю ситуацію сьогодні розуміємо, що побудовані на території парку господарські будівлі та корпуси значно порушили його просторову структуру.

У контексті нашого дослідження важливим нормативним документом є Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР»^{378,379}. По-перше, згідно з постановою, до списку пам'яток архітектури увійшли деякі палаци Вінниччини, а по-друге, нормативний документ і до сьогодні залишається актуальним (в останній редакції від 02.07.2020³⁸⁰) та регулює питання охорони внесених до нього палаців. В документі йдеться про серйозні недоліки у справі обліку, охорони і збереження пам'яток культури, оскільки згідно з обстеженнями, проведеними у 1962 р., чимало культових споруд начебто не мали історичної, наукової чи художньої цінності. У результаті було затверджено новий список об'єктів, які підпадали під державну охорону, Держбуду УРСР було доручено розв'язувати питання пристосування та реконструкції пам'яток для практичного використання. Положення поділяє пам'ятки за групами, відповідно до способу їхнього використання:

«а» — не можна використовувати в практичних цілях;

³⁷⁶ (1962, 20 січня). Рідний дім. *Вінницька правда*, № 13.

³⁷⁷ Димова, В. (1967, 21 січня). Доброго вам відпочинку. *Вінницька правда*, № 18.

³⁷⁸ Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР (Постанова). № 970 (1963). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/ed19630824#Text>

³⁷⁹ Додаток 3.1.

³⁸⁰ Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР (Постанова). № 970 (1963). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text>

«б» — можна використовувати під наукові та музейно-показові установи;

«в» — можна використовувати для культурних або господарських цілей і передавати в орендне використання³⁸¹.

Характерно, що всі ці палаци було віднесено до групи «в», тобто їх передано для використання в культурних або господарських цілях.

До 1963 р. на території області нараховувалось 43 пам'ятки архітектури, згодом 23 об'єкти були виключені, з яких 7 втратили значення як пам'ятки архітектури, а 9 виключили без очевидних на те причин. Таким чином до списку пам'яток архітектури не потрапили палаци у с. Чернятин, с. Верхівка, с. Спичинці та с. Антопіль³⁸². З обліку об'єктів зі статусом пам'ятки історії чи архітектури також були зняті замок у м. Бар, замок у с. Озаринці, палац у с. Дашів, палац у с. Ободівка, палац у с. Андрушівка³⁸³.

У 1966 р. було створено громадську пам'яткоохоронну організацію Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури. До неї входили краєзнавці, письменники, митці. Організація займалась як теоретичною розробкою методології охорони пам'яток, так і практичною діяльністю³⁸⁴. Охорона пам'яток Вінниччини, взяття їх на облік, збереження та проведення відновлювальних робіт були безпосередньо пов'язані з діяльністю обласної організації УТОПІК, створеної того ж 1966 р. Про стан деяких замків і палаців та перспективи їхнього включення до списку пам'яток дізнаємось зі звіту початку 1968 р. Замок у с. Озаринці був сильно зруйнований, тому його відносили до пам'яток історії та археології, палац у с. Ободівка в 1960 р. був виключений зі списку пам'яток, палац у с. Андрушівка перебував у руїнах³⁸⁵.

³⁸¹ Там само.

³⁸² ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 2.

³⁸³ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 25.

³⁸⁴ Горбик, В., & Денисенко, Г. (2012). *«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи*. Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України; Денисенко, Г. (2018). *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 27.

³⁸⁵ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 3.

Серед основних завдань організації було залучення максимальної кількості населення до справи охорони пам'яток, слідкувати за дотриманням законодавства, стежити за використанням пам'яток³⁸⁶ та ініціювати проведення реставраційних робіт³⁸⁷, вести нагляд за впорядкуванням братських могил, встановленням пам'ятних знаків, проводити пропаганду охорони пам'яток³⁸⁸. З метою популяризації пам'яток та їхнього збереження серед широких мас населення члени товариства публікували статті та замітки в регіональних газетах. Член правління обласної організації А. Крейчі, описуючи історію Вінниччини, згадував про руїни замків у Барі, Шаргороді, Озаринцях та інших місцях, які є свідками історії краю та потребують охорони держави. Увага приділялась і палацам, зокрема автор зазначав, що палаци у Вороновиці, Нападівці, Немирові, Тульчині є надбанням народу та потребують особливої уваги і турботи щодо їхнього збереження³⁸⁹.

На звітно-виборчій обласній конференції УТОПІК у доповіді заступниці голови облвиконкому, голови правління обласної організації Т. Бачинської йшлося про незадовільний стан палацу Ланге у Нападівці як приклад байдужого ставлення до пам'яток³⁹⁰.

Після затвердження списку пам'яток у 1963 р. обласне відділення товариства продовжувало збирати інформацію та формувати власні списки пам'яток історії, археології та мистецтва для їхньої охорони та надання у майбутньому статусу пам'яток. Рішенням президії у 1967 р. пропонувалось доповнити список палацом у смт. Муровані Курилівці, палацом у с. Серебринці, палацом і парком у с. Антопіль³⁹¹.

³⁸⁶ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12–15.

³⁸⁷ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 16.

³⁸⁸ Уманець, М. (1991, 18 квітня). Наші духовні цінності. *Вінницька правда*, № 75.

³⁸⁹ Крейчі, А. (1968, 19 січня). Віки заповідали. *Вінницька правда*, № 16.

³⁹⁰ (1989, 14 червня). Слово про наболіле. *Вінницька правда*, № 137.

³⁹¹ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 21.

На початок 1968 р. список залишився без змін, проте згодом був доповнений ще трьома палацами³⁹². В результаті на 1968 р. ситуація по палацах, які пропонувалось взяти під охорону, та їхньому стану була такою: палац у с. Серебря [ред. очевидно, мається на увазі с. Серебринці] використовувався під адміністанови та дитячий садок, потребував капітального ремонту. Палац та парк у смт. Муровані Курилівці: школа-інтернат, стан задовільний; палац у с. Спичинці: середня школа, потребував ремонту; палац та парк у с. Антопіль: будинок для престарілих, стан задовільний; палац та парк у с. Верхівка: сільськогосподарський технікум, стан задовільний; палац та парк у с. Чернятин: радгосп-технікум, стан задовільний³⁹³. Станом на 1971 р. обласною організацією було подано на затвердження до Держбуду УРСР такі об'єкти: палац та парк у с. Чернятин, палац у с. Серебринці, палац та парк у смт. Муровані Курилівці, палац у с. Спичинці, палац у с. Антопіль, палац у с. Верхівка, руїни замку у с. Озаринці, вежа та підземелля у с. Буша³⁹⁴.

З 1966 р. до 1991 р. організація значно розширилася, з 215 тисяч членів та 1360 первинних організацій до 664 тисяч членів та 3550 організацій. За цей період на реставрацію та ремонт пам'яток Товариством було виділено більш як 3 млн карбованців. За сприяння організації була проведена реставрація палацу Потоцьких у Тульчині³⁹⁵. Товариство стежило за проведенням реставраційних робіт. Періодично проводився ремонт палацу Щербатової у м. Немирів, де знаходився будинок відпочинку «Авангард». У 1969 р. на роботи було виділено 11 тис. руб.³⁹⁶, а в 1970 р. — 3.4 тис. руб.³⁹⁷. У 1969 р. на капітальний ремонт

³⁹² ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 9.

³⁹³ Там само. Арк. 38, 39.

³⁹⁴ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 63, 64.

³⁹⁵ Уманець, М. (1991, 18 квітня). Наші духовні цінності. *Вінницька правда*, № 75.

³⁹⁶ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 30.

³⁹⁷ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 32.

палацу в смт. Вороновиця було виділено 5 тис. руб.³⁹⁸, а в 1970 р. — 8.3 тис. руб.³⁹⁹.

Попри значну роботу, яку проводили члени УТОПК, варто пам'ятати, що державний апарат розглядав таку діяльність як один із засобів пропаганди⁴⁰⁰. У партійних газетах про це говорили практично прямою мовою: «Велику роботу здійснюють активісти товариства охорони пам'ятників історії та культури області. Вони вивчають і пропагують пам'ятники, роблять їх здобутком розуму і серця трудящих, на прикладі минулого вчать більше любити нашу радянську дійсність»⁴⁰¹.

У вересні 1979 р. було видано ще одну ключову постанову в контексті законодавчого оформлення охорони замків та палаців Вінниччини – № 442 «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави»⁴⁰². За цією постановою ще 14 палаців⁴⁰³ і 7 замків⁴⁰⁴ Вінницької області було взято на облік. Як і за постановою 1963 р., всі палаци було передано для використання в культурних або господарських цілях. Так само постанова 1979 р. до сьогодні є актуальною і на законодавчому рівні регулює охорону внесених до неї об'єктів. Із залишків колишніх замків лише два об'єкти можна було використовувати в господарських цілях: кам'яницю на території замку в Шаргороді та вежу замку в Хмільнику. Решта через низький ступінь збереженості були віднесені до груп «а» та «б».

Таким чином 19 палаців та 7 замків, які увійшли до переліків 1963 р. та 1979 р., отримали статус пам'яток національного значення та почали

³⁹⁸ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 30.

³⁹⁹ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 32.

⁴⁰⁰ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2–19.

⁴⁰¹ (1972, 23 липня). Любити рідний край. *Вінницька правда*, №172.

⁴⁰² *Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави* (Постанова). № 442 (1979).

Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text>

⁴⁰³ Додаток 3.2.

⁴⁰⁴ Додаток 3.3.

охоронялись державою. Ще 1 замок і 20 палаців мають статус пам'ятки місцевого значення, який надавався рішеннями виконкому облради^{405 406}.

На практиці навіть взяття під охорону не могло забезпечити палаци від руйнувань чи перебудови. Наприклад, до палацу в Немирові керівництво будинку відпочинку у 1968–1969 рр. добудувало веранду із західного фасаду, що порушило загальний вигляд пам'ятки⁴⁰⁷. Внесений до списку пам'яток ще у 1963 р. палац у Тульчині використовувався під військові склади. У 1967 р. було проведено дослідження пам'ятки та встановлено, що в результаті поганого і неправильного використання вона знаходиться в незадовільному стані⁴⁰⁸. Головний архітектор області А. Крейчі звертався до голови президії Вінницької обласної організації УТОПК В. Борщевського щодо необхідності передачі палацу для використання під навчальний заклад⁴⁰⁹. Про поганий стан були повідомлені відповідні структури, під відомством яких перебував палац, проте повторна перевірка показала відсутність будь-яких робіт з покращення стану об'єкта⁴¹⁰. У 1971 р. палац уже був під керуванням Обласного управління техосвіти, його пропонували включити до списку на ремонтно-реставраційні роботи 1972–1975 рр. з необхідним бюджетом у 2 млн руб.⁴¹¹. Проте в 1974 р. будівля все ще була в незадовільному стані: вікна вибиті, віконні рами поламані, протікав дах⁴¹².

До пам'яткоохоронної діяльності області підключалось також Республіканське Товариство охорони пам'яток. Так у листі від 4 квітня 1981 р.

⁴⁰⁵ *Інтерактивна база пам'яток містобудування та архітектури* (2019). Вилучено з <http://www.vin.gov.ua/departament-budivnytstva-mistobuduvannia-ta-arkhitektury/heoportal/22269-interaktyvna-baza-pamiatok-mistobuduvannia-ta-arkhitektury>

⁴⁰⁶ Додаток 3.4.

⁴⁰⁷ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 3; (1969, 30 березня). Твій рідний край. *Вінницька правда*.

⁴⁰⁸ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 10.

⁴⁰⁹ Там само. Арк. 10.

⁴¹⁰ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1.

⁴¹¹ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 16.

⁴¹² ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 22.

зверталась увага на поганий стан збереження пам'ятки архітектури ХІХ ст. — палацу в Немирові, який використовувався будинком відпочинку. Через це просили включити об'єкт до ремонтно-реставраційних робіт на 1981–1982 рр.⁴¹³. У листі від 14 серпня 1981 р. до голови Вінницької обласної організації мова йшла про те, що деякі місцеві й обласні пам'ятки, а також ряд пам'яток, що охороняються законом постановами від 1963 р. та 1979 р., не мають охоронних дощок, що негативно впливає на справу їхнього збереження⁴¹⁴.

У 1983–1986 рр. було видано довідник «Пам'ятники містобудування та архітектури УРСР»⁴¹⁵. Хоч видання не було офіційним документом і в ньому згадувались лише об'єкти, внесені до категорії пам'яток архітектури, це був найповніший список збережених архітектурних пам'яток України за часів СРСР. Про палаци та замки Вінницької області інформація міститься в другому томі довідника⁴¹⁶.

Отже, протягом ХХ ст. в системі охорони культурної спадщини простежуються кардинальні зміни, відбулось, по суті, створення цієї системи. Початок її становлення припадає на діяльність УНР, у цей же період вперше палаци були розглянуті як пам'ятки архітектури, що потребують охорони. Надалі охорона пам'яток хоч і декларувалась, проте в реальності тенденції до знищення замкової та палацової архітектури нікуди не зникли.

3.2. Стан збереженості і використання замків та палаців Вінницької області в умовах незалежності України⁴¹⁷

⁴¹³ ДАВіО. Ф. Р-5330. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 16.

⁴¹⁴ Там само. Арк. 17.

⁴¹⁵ Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т.* (Т. 2). Киев: Будіельник. С. 336.

⁴¹⁶ Roik, Y. (2020). The palaces of Vinnytsia region in the system of record and protection of cultural heritage from 1917 to nowadays. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 6(4). С. 11.

⁴¹⁷ Підрозділ базується на статті: Roik, Y. (2020). Palaces in Vinnytsia region: problems of preservation and involvement into modern cultural life. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, Czestochowa, 43(6), 132–137.

Проголошення незалежності України поклато початок новому етапу пам'яткоохоронної діяльності. Збереження культурної спадщини регулюється законами України та міжнародними конвенціями, які були ратифіковані Україною. Базовим аспектом, на якому ґрунтується та в межах якого реалізується пам'яткоохоронна діяльність, є положення статті 54 Конституції України, згідно з яким культурна спадщина підпадає під охорону законом, а держава повинна забезпечити збереження історичних та культурних пам'яток⁴¹⁸.

Основу нормативно-правової бази сформували Закони України «Про основи містобудування» (1992 р.), «Про архітектурну діяльність» (1999 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про культуру» (2001 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.)⁴¹⁹. Положення Закону України «Про основи містобудування» одним з основних напрямів містобудівної діяльності виділяють збереження пам'яток культурної спадщини.

Закон України «Про архітектурну діяльність» визначає порядок проведення архітектурних та містобудівних конкурсів у зоні охорони пам'яток історії та культури, права громадян і громадських організацій та обов'язки архітекторів⁴²⁰. Закон України «Про охорону культурної спадщини» дає визначення загальних термінів, класифікацію об'єктів культурної спадщини за типами і видами, говорить про державне управління у сфері охорони культурної спадщини та необхідність створення Державного реєстру

---

⁴¹⁸ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (Закон України). (1996). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>

⁴¹⁹ Денисенко, О. (2014). Пам'яткоохоронне законодавство України на сучасному етапі. *Збірники наукових праць, матеріали конференцій (семінарів, круглих столів)*. Вилучено з <http://elar.naiiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/11770>

⁴²⁰ Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Постанова). № 1760 (2001). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF#Text>

нерухомих пам'яток України. В законі визначено порядок внесення чи вилучення пам'яток з Державного реєстру. Внесені в реєстр пам'ятки можуть бути національного або місцевого значення. Утримання в належному стані, реставрація, музеєфікація та ремонт здійснюються за кошти власника пам'ятки⁴²¹.

Закон України «Про культуру» регулює відносини між державою та суспільством у сфері збереження та використання культурної спадщини⁴²². У 2009 р. було прийнято Закон України «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації», в якому визначаються умови, за якими можливо здійснити приватизацію пам'ятки культурної спадщини⁴²³. Крім того, закон затверджує перелік пам'яток, що не підлягають приватизації, та включає 240 пам'яток у Вінницькій області. У цей перелік включено більшість наявних сьогодні палаців Вінницької області — 33 об'єкти.

У постанові Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» сформульовано критерії, яким повинні відповідати пам'ятки національного та місцевого значення. Проте існують проблеми з веденням обліку пам'яток, оскільки до сьогодні єдиний реєстр нерухомих пам'яток України не було сформовано⁴²⁴.

У 2017 р. відбувся візит місії Ради Європи з метою огляду культурної політики України. У своєму звіті спеціалісти підкреслили важливість

---

⁴²¹ *Про охорону культурної спадщини* (Закон України). № 1805-III (2000). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

⁴²² *Про культуру* (Закон України). № 2778-VI (2010). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>

⁴²³ *Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації* (Закон України). № 574-VI (2008). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-17#Text>

⁴²⁴ Кот, С. (2018). *Про стан збереження культурної спадщини України. (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.)*. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 10.

інвестування в культуру, дали рекомендації та поділились досвідом успішного проведення реформи децентралізації у сфері культури в Італії, Іспанії та Франції. Експерти зауважили, що в Україні, як колишній соціалістичній країні, часто до культури ставляться, як до чогось не першочергового, несуттєвого. Констатувалась необхідність відмови від схеми інвестування у культуру за залишковим принципом. Приклад європейських країн показує, що інвестиції в культуру приносять результати в контексті економічного розвитку регіону: створення робочих місць, розвиток підприємництва, залучення інвесторів та розвиток туристичної діяльності. Результатами інвестицій в культуру є трансформація місцевості, підвищення якості життя, зміна стилю мислення тощо⁴²⁵.

18 квітня 2018 р. відбулись парламентські слухання щодо стану перспектив охорони культурної спадщини. Серед основних проблем у цій сфері було визначено такі:

- недофінансування;
- прогалини в законодавстві;
- відсутність реєстру пам'яток культурної спадщини;
- недостатня ефективність контролю за здійсненням заходів з охорони та збереження культурної спадщини;
- відсутність визначеного режиму ефективного використання пам'яток;
- відсутність кваліфікованих кадрів у сфері охорони пам'яток;
- низький рівень включення місцевих громад в охорону пам'яток;
- відсутність органів, які б опікувалися охороною пам'яток на місцевому рівні⁴²⁶.

---

⁴²⁵ *Звіт експертів Ради Європи «Огляд культурної політики України»*. (2017). Вилучено 3
http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245250866&cat_id=244993460

⁴²⁶ *Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні»*. (2018). Вилучено з <http://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/31998.pdf>

Учасниками слухань було запропоновано рекомендації з урахуванням поточної ситуації у сфері охорони культурної спадщини в Україні, міжнародного досвіду та порад науковців, які стосуються розробки та прийняття законів, підтримки досліджень, пов'язаних з охороною культурної спадщини, створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, міжнародного співробітництва в питаннях повернення культурних пам'яток, підготовки кадрів.

Однією з останніх ініціатив по відновленню та пристосуванню історико-культурних пам'яток на загальнодержавному рівні в рамках президентської програми «Велике будівництво» став проєкт «Велика реставрація». Програма розрахована на 3 роки, планується відновити 150 пам'яток. МКІП оголосило список з 22 об'єктів, які мають готову проєктно-кошторисну документацію та будуть реставровані у 2021 р., а згодом розширило список ще на 7 пам'яток⁴²⁷. Залишки замків та палаци Вінниччини до переліку об'єктів, які будуть реставруватись у 2021 р., внесені не були⁴²⁸. Згодом кількість об'єктів була розширена. Вінницька ОДА подала для участі в програмі палац Потоцьких у Тульчині. В палаці відсутнє централізоване опалення, дах перебуває в аварійному стані. Першочерговим завданням є проведення заходів, які б забезпечили збереження пам'ятки від подальшого руйнування. Всі необхідні роботи з відновлення головного корпусу палацу Вінницька ОДА оцінює в 1 млрд грн.

На території Вінницької області з кінця XVIII до початку XX ст. було побудовано понад 150 палацово-паркових комплексів. До наших днів з різним

---

⁴²⁷ Про внесення змін до наказу Міністерства культури та інформаційної політики України від 18 травня 2021 року № 639 (Наказ МКІП). № 337 (2021). Вилучено з <https://mkip.gov.ua/documents/235.html>

⁴²⁸ Про затвердження переліку проєктів, які будуть реалізовані в рамках програми «Велике будівництво» у 2021 році (Наказ МКІП). № 337 (2021). Вилучено з <https://mkip.gov.ua/documents/232.html>

ступенем збереженості дійшло лише менше третини⁴²⁹. Значна частина об'єктів з винятковим історико-культурним значенням була втрачена. Необхідно виробити методологію пристосування збережених пам'яток до використання в пізнавальному туризмі, що забезпечить їм раціональне використання, адже об'єкти, які ніяк не використовуються, будуть зазнавати руйнувань. З тих, що дійшли до наших днів, близько 16 перетворилися на руїни та продовжують занепадати. Серед збережених до сьогодні нерухомих об'єктів (палаців та замків) Вінниччини 26 об'єктів є пам'ятками національного значення, 20 — місцевого, 3 — не мають жодного статусу. Два палаці в с. Козинці та палац в с. Носиківці не мають жодного статусу пам'ятки архітектури та не охороняються законом. До збережених пам'яток замкової архітектури належать:

- Хмільницький замок. До сьогодні збережена вежа, потребує відновлення та реставрації. У вежі знаходиться краєзнавчий музей.

- Замок в Буші. Від замку збережена лише вежа, як була відреставрована у 2008 р. Сьогодні входить до державного історико-культурного заповідника «Буша»⁴³⁰, інтегрована в культурно-пізнавальний туризм.

- Барський замок. Вціліли залишки укріплень. Мури збережені у стані, який дозволяє пристосувати пам'ятку до потреб туризму. Ведеться активна робота з інтеграції пам'ятки в життя громади.

- Замок в Озаринцях. Залишилися руїни, продовжує руйнуватись.

- Замок у Шаргороді. В руїнах, продовжує руйнуватись.

- Черленківський замок. Вціліли залишки вежі, у 2008 р. була невдала спроба реконструкції, сьогодні ніяк не використовується.

- Замок в Мурованих Курилівцях. Збережені мури, перебудований під палац, сьогодні використовується як школа-інтернат.

---

⁴²⁹ Хороша, О. (2020). *Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII початку XX століття*. (Дис. канд. архітект.). Національний університет «Львівська політехніка», Львів. С. 23.

⁴³⁰ *Державний історико-культурний заповідник Буша*. Вилучено з <http://busha.com.ua/>

- Іванівський замок. Перебудований під палац, збереглись вежі, одна з яких напівзруйнована.

В більшості палацових комплексів Вінниччини сьогодні розташовані навчальні або лікувально-оздоровчі заклади, що є причиною конструктивних змін і перепланування та ніяк не сприяє фізичному збереженню давніх споруд⁴³¹. Часто пам'ятка архітектури не відповідає потребам закладу за своєю місткістю, розташуванням, енергозбереженням тощо. Тому за можливості раціональніше будувати нові приміщення, які функціонально задовольняють вимоги закладу, який буде в них розміщуватися. Палаці при цьому починають пустувати, адже їхнє утримання потребує значних витрат.

До таких об'єктів належить класицистичний палац Чацьких у с. Серебринці. Він є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення. Палац має всі типові проблеми для пам'яток такого зразка в Україні. Це розташування в сільській місцевості, пристосування за радянських часів під господарські потреби без урахування художньої та архітектурної цінності, відсутність будь-яких відновлювальних робіт. Сьогодні пам'ятка ніяк не залучена в соціально-культурну діяльність.

Палац вдалося зберегти за радянських часів завдяки тому, що там розміщувався в різний час садочок, сільська рада, правління колгоспу, пошта, бібліотека, адміністративна будівля колгоспу. Після того, як колгосп розпався, для палацу не знайшли нового застосування. Ще на кінець 80-х рр. ХХ ст. залишалися частково збережені інтер'єри: ліпнинний декор стелі, який був унікальним у кожній кімнаті, візерунковий паркет та Мармурова зала⁴³². Частина ліпнини захована під товстим шаром вапна. У 1993 р. розпочалися реставраційні роботи з перспективою створити музей Чацького та палац урочистих подій. Роботи не були повноцінно завершені, проте завдяки тому, що

---

⁴³¹ Лесик, А. (1987). *Охрана и рациональное использование памятников архитектуры*. Львов: «Вища школа». С. 41.

⁴³² Малаков, Д. (1982). *По Брацлавщине*. Москва: «Искусство». С. 77.

було перекрито дах, палац хоч якось зберігся дотепер⁴³³. На сьогодні лише кілька кімнат використовуються під приміщення сільської ради та бібліотеки, решта палацу знаходиться в напівзруйнованому стані. Вибиті вікна і двері, відсутнє опалення, знищено перекриття між поверхами.

Будівлі використовуються без урахування їхньої культурної цінності. Палац у Немирові є частиною санаторію, в палаці знаходяться медичні кабінети. Палац в Тульчині використовується училищем культури, у палаці в Мурованих Курилівцях сьогодні розташована школа-інтернат. Такий спосіб використання палаців найчастіше стає перепорою на шляху до їхнього використання у сфері культурно-пізнавального туризму, а подекуди повністю виключає таку можливість. Палац в Антополі використовує психоневрологічний інтернат, палац в Тиманівці — туберкульозний санаторій. Доступ туристів до цих об'єктів обмежений. Серед палаців, які мають статус пам'яток національного значення, є і такі, які сьогодні важко якимось чином використовувати. Пам'ятки в Серебринцях, Нападівці та Андрушівці знаходяться в стані руїн і потребують серйозної реставрації⁴³⁴.

Однією з головних причин незадовільного стану пам'яток є низький рівень їхньої цінності в очах суспільства. До основних причин коливання культурної цінності у часі дослідники відносять:

- недостатнє знання історії;
- складність для місцевого населення усвідомити свій зв'язок із культурною пам'яткою;

⁴³³ *Історична довідка.* (2020) Вилучено з <http://serebrinci.rada.arhiv.org.ua/istorichna-dovidka-11-35-51-13-04-2020/>

⁴³⁴ Роїк, Ю. (2021). Шляхи збереження та популяризації палацових комплексів Вінниччини. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф.*, м. Переяслав, 14 квітня 2021 р. С. 177–178.

- навмисне відкидання зв'язку з певними історичними епохами, пов'язане з соціальними та політичними обставинами (що було характерним відносно спадщини поміщиків у Радянському Союзі)⁴³⁵.

Для ефективного використання замків та палаців необхідно проводити комплексні реставраційні роботи. Відповідно до «Міжнародної хартії з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць» (Венеційська хартія, 1964 р.), реставрація розглядається як захід охорони, основною метою якого є збереження і виявлення мистецької та історичної значущості пам'ятки⁴³⁶.

Із 41 досліджуваного палацу області 25 перебувають у відносно збереженому стані, 16 — у стані руїн або потребують проведення значних відновлювальних робіт. У випадках, коли стан пам'яток настільки поганий, що можливі обвали чи повне руйнування, необхідним є реставраційний прийом зміцнення. Це дії перш за все інженерно-технічного характеру, метою яких є підвищення несучої спроможності будівлі та збереження автентичної матеріальної структури⁴³⁷. Серед палаців Вінницької області зміцнення необхідне для напівзруйнованого палацу Ланге в селі Нападівка чи палацу Когана в селі Вищеольчедаїв.

Враховуючи характер використання палаців Вінниччини, в інтер'єрі та екстер'єрі будівель і досі залишилась специфічна радянська естетика. Це проявляється в багатьох аспектах: побілені стіни та стеля, пофарбовані сходи та перила, облицювання плиткою і т.д. З такими впливами допомагає боротись реставраційний прийом розкриття. Він передбачає видалення пізніх нашарувань та спрямований на виявлення автентичної поверхні пам'ятки⁴³⁸.

⁴³⁵ Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B., & Mrđa, A. (Eds.) (2019). *Cultural Urban Heritage: Development, Learning and Landscape Strategies*. P. 310.

⁴³⁶ *Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць* (Венеціанська хартія). (1964). Вилучено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text

⁴³⁷ Прибега, Л. (2017). Пам'яткоохоронна діяльність. *Основи пам'яткознавства*, С. 400.

⁴³⁸ Там само. С. 401.

У Венеційській хартії наголошується на необхідності збереження нашарувань різних епох, оскільки єдність стилю не є метою реставрації, а розкривати раніший шар варто лише у в надзвичайних випадках. Розкриття рекомендується проводити тоді, коли вилучені елементи не становлять інтересу⁴³⁹, проте нашарування радянського періоду мають господарський характер та часто дисонують з архітектурою пам'ятки. Звичайно, кожний об'єкт по-своєму особливий та потребує індивідуального розгляду⁴⁴⁰.

Оскільки більшість палаців на сьогодні втратили свій автентичний вигляд, актуальності при реставрації набуває прийом заміни. Нові елементи повинні одночасно бути відмінними від оригінальних фрагментів та гармонійно доповнювати загальну форму будівлі⁴⁴¹. Прийом заміни використовувався в процесі реставрації палацу Грохольських-Можайських у Вороновиці. Частина ліпнини з фасаду зняли, пошкоджені частини замінили на копії. Заміна потребує значних матеріальних витрат та фаховості виконання. Тому в реаліях реставрації з досить обмеженим бюджетом раціональною може бути відмова від повернення пам'ятки до першопочаткового вигляду.

Одним із сучасних методів, покликаних сприяти відновленню та збереженню історико-культурної спадщини, є ревіталізація, яка полягає у підвищенні функціональної значущості пам'ятки шляхом відтворення втрачених або надання нових функцій, які не повинні порушувати традиційний характер середовища⁴⁴². Будь-яка робота з пам'ятками, що мають культурне та історичне значення, приносить з собою безліч викликів. Ревіталізація

---

⁴³⁹ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). (1964). Вилучено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text

⁴⁴⁰ Roik, Y. (2020). Palaces in Vinnytsia region: problems of preservation and involvement into modern cultural life. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, Czestochowa, 43(6). P. 135.

⁴⁴¹ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). (1964). Вилучено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Text

⁴⁴² Вечерський, В. (2003). *Спадщина містобудування України*. Київ: НДІТІАМ. С. 67.

передбачає збереження автентичного вигляду будівлі і водночас пристосування до нових умов⁴⁴³. Проведення ревіталізації в той чи інший спосіб допомагає зберегти історико-архітектурну пам'ятку від руйнування. Оскільки реставрація, по-перше, не завжди є можливою, по-друге, часто пам'ятки зникають так і не дочекавшись її⁴⁴⁴.

Дослідники, що займаються розробкою заходів з управління ревіталізацією, виділяють такі види ревіталізації: просторову, соціальну, культурну, економічну. Суть ревіталізації визначають як комплексні технічні, соціальні та економічні дії, що спрямовані на відновлення втраченого призначення пам'ятки та забезпечують перепланування деяких приміщень під сучасні потреби⁴⁴⁵. Після аналізу успішної ревіталізації занедбаних пам'яток замкового та палацового будівництва та з метою допомогти актуалізувати чи створити навколо об'єкта культурний простір, нами були визначені основні кроки, об'єднані у дорожню карту:

1. Формування спільноти навколо пам'ятки

На цьому етапі відбувається формування ініціативної групи та затверджуються найближчі плани щодо пам'ятки. Після цього починається кампанія з максимального поширення інформації про об'єкт, його історію, цінність та вигоду, яку може принести громаді раціональне використання. Привертається увага місцевої влади, ЗМІ, активно використовуються соціальні мережі.

2. Підготовчі роботи

---

⁴⁴³ Penica, M., Golovina, S., & Murgul, V. (2015). Revitalization of Historic Buildings as an Approach to Preserve Cultural and Historical Heritage. *Procedia Engineering*, (117). С. 890.

⁴⁴⁴ Пламєницька, О., Гнатюк, Л., & Гуменюк, І. (2019). Методичні підходи до ревіталізації та реновації історичних будівель (аналіз досвіду). *Теорія та практика дизайну*, (19). С. 53.

⁴⁴⁵ Бернацька, І., Брух, О., & Погорєцький, М. (2017). Управління ревіталізацією туристичних об'єктів як інструментом залучення іноземних інвестицій. *Аграрна економіка*, Т. 10, (1–2). С. 58–59.

Після розголосу проводяться первинні заходи з прибирання та упорядкування території самого об'єкта та прилеглої території силами волонтерів. Оскільки більшість пам'яток знаходяться у сільській місцевості, прибирання може проводитись у декілька етапів та зайняти значний проміжок часу. Забороняється самостійно проводити розкопки, змінювати планування будівлі чи починати реставраційні дії, оскільки існує висока ймовірність зашкодити об'єкту. Після упорядкування території обов'язково потрібно повідомляти громадськість про пророблену роботу (публікації у соцмережах, статті у місцевих періодичних виданнях і т.д.).

3. Дослідження пам'ятки

До вивчення пам'ятки залучаються професійні дослідники різних напрямів: історики, архітектори, якщо це руїни чи замчище замку — археологи. Цей етап характеризується всебічним дослідженням історії пам'ятки, її архітектурних особливостей.

4. Створення культурного простору

На основі проведених досліджень визначаються подальші плани щодо об'єкта. На цьому етапі важливо тісно співпрацювати з органами місцевого самоврядування, плани щодо використання пам'ятки інтегрувати у регіональні та обласні законодавчі документи. Проведення масштабних відновлювальних чи реставраційних робіт потребує значних фінансових витрат, це можуть бути кошти обласного, міського, сільського бюджетів, кошти місцевих жителів та підприємців. Важливо подавати заявки на участь у грантових програмах Європейського Союзу.

Паралельно пам'ятка інтегрується у соціальну, культурну чи туристичну сфери. З використанням інформації, отриманої внаслідок проведених досліджень, організуються екскурсії. В результаті ревіталізації пам'ятка набуває нових функцій і значень, на її території можуть проводитись тематичні

вечори, пов'язані з історичними постатями власників та їхніх гостей, виставки робіт місцевих митців, фестивалі, концерти та інші культурні заходи⁴⁴⁶.

Така дорожня карта має два важливі аспекти:

1. Етапи не замінюють, а доповнюють одне одного. Для прикладу, активне поширення інформації про пам'ятку має відбуватися на всіх етапах, а не тільки на першому та другому. Дослідження ж не припиняються і на четвертому етапі, до того ж, частина прибутку з використання пам'ятки повинна йти на рефінансування, поглиблення знань про об'єкт.

2. Порядок етапів не є статичним, наприклад, якщо об'єкт вже досліджувався науковцями, то ініціативна група починає працювати, беручи до уваги наявний науковий матеріал.

В першу чергу такий підхід можна застосувати для відновлення пам'яток, які ніяк не використовуються та занепадають. Серед замків це об'єкти в Озаринцях, Селищі, Шаргороді, серед палаців — у Вищеольчедаєві, Ободівці, Нападівці, Біличині, Бугаївці, Носиківці.

Наразі на території Вінницької області одними з найуспішніших є заходи, спрямовані на відновлення руїн Барського замку, який тривалий час ніяк не використовувався та руйнувався. На території замку знаходиться парк та солдатські поховання, замкові мури до останніх років сильно заросли та перебували у занедбаному стані. Активна робота розпочалася з 2019 р., ініціатором інтеграції замку в суспільно-культурну сферу міста став Ігор Лозінський. Для комунікації із зацікавленими громадянами було створено сторінки у соціальних мережах⁴⁴⁷. Перш за все було проведено ряд толок із залученням волонтерів, в результаті яких вдалось розчистити зовнішні мури замку. Це дало змогу окреслити периметр споруди, з'явилась можливість

⁴⁴⁶ Жукова, О. (2019). Сучасні практики ревіталізації пам'яток палацово-паркової архітектури (на прикладі палацу Лянцкоронських-Урбанських ХІХ – поч. ХХ ст. в с. Тартаків Львівської обл.) *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*, (2), 108–109.

⁴⁴⁷ *Благодійний фонд «Барський замок. Відродження»*. Вилучено з <https://www.facebook.com/barzamonk>

наочно побачити масштаби замку та стан його збереженості. Інформація щодо поточного стану та планів активно поширювалась у місцевих ЗМІ та в соцмережах. Важливим етапом на шляху до відновлення пам'ятки стало створення благодійного фонду «Барський замок. Відродження» у тому ж 2019 р. За останні роки активізувались дослідження замку, з'являються нові дані, які допомагають закрити білі плями в історії пам'ятки. У 2020 р. експедицією Охоронної археологічної служби України та державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» були проведені архітектурно-археологічні дослідження замку⁴⁴⁸.

Впровадження реформи децентралізації розширило можливості для ефективного управління культурною спадщиною громади. Так, Вендичанська територіальна селищна громада, яка була створена 25 жовтня 2020 р., стала балансоутримувачем палацу Чацького. І відразу розгорнула активні заходи з популяризації пам'ятки, її збереження та реставрації:

1. Туризм визначено пріоритетним напрямком у проекті стратегії розвитку громади до 2030 р., планується залучення інвестицій. Цьому сприяє природна різноманітність краю, наявність пам'яток історії, архітектури, археології.
2. Створено сторінку палацу Чацького на Facebook для інформування про толоки, мистецькі заходи тощо; логотип та айдентику для популяризації палацу Чацького.
3. Створено низку публікацій та інших матеріалів для ЗМІ. Про палац знято не один репортаж на місцевому та загальнонаціональному телебаченні.
4. Створено ГО «Серебричанка». Відкрито рахунок для збору благодійних коштів на відновлення архітектурної пам'ятки.
5. За перший рік існування громади було проведено 3 толоки, під час яких розчистили прилеглу територію, прибрали бруд у приміщенні палацу, вимили стіни від графіті.

448

б. Започатковано проведення ярмарок, фестивалів та інших культурних заходів.

Палац у Серебринцях відвідала перша екскурсійна група, організована місцевим туристичним клубом⁴⁴⁹. Через відсутність документів про право власності на об'єкт та на землю, на якій він розташований, палац Чацького не можна подати на участь у програмі «Велика реставрація». Громада власними силами намагається зібрати кошти на виготовлення цих документів, беруть участь у грантових програмах, залучають місцевих підприємців до фінансування відновлення пам'ятки. Після реставрації планується створення туристичного маршруту, до якого увійдуть 3 пам'ятки на території громади. Поблизу с. Серебринці знаходиться ще одна пам'ятка архітектури національного значення — палац Когана в с. Вищеольчедаїв.

Існують об'єкти, які в певний проміжок часу відігравали важливу чи навіть ключову роль в історії міста. У такому випадку в суспільне життя можна інтегрувати навіть саму пам'ять про об'єкт, якщо він фізично не зберігся. Прикладом цього є запропонований Центром історії Вінниці та Вінницьким історичним товариством початковий проєкт зі створення культурно-історичного комплексу на Замковій горі, де колись знаходився замок. Проєкт потребує значного фінансування, проте його реалізація може бути прикладом успішного та раціонального використання навіть не самого об'єкта, а історичної пам'яті про нього⁴⁵⁰.

Від замку у Хмільнику сьогодні збереглась лише вежа, в якій функціонує історичний музей⁴⁵¹. Розташування музею такого спрямування у вежі є позитивним аспектом як для збереження об'єкта, так і для його популяризації.

⁴⁴⁹ Палац Чацького (2020). Вилучено з <https://www.facebook.com/profile.php?id=100053422082879>

⁴⁵⁰ Качор, А. (2018). *Яким може бути «Вінницький замок»: презентовано концепцію історико-туристичного комплексу*. ГРАФІКА. Вилучено з <https://vezha.ua/yakym-mozhe-buty-vinnytskyj-zamok-na-staromu-misti-presentovano-kontseptsiyu-istoryko-turystychnogo-kompleksu-grafika/>

⁴⁵¹ Заклади культури / музеї. Вилучено з <https://rada.ekhmilnyk.gov.ua/uk/page/zakladi-kulturi-muzei>

Проте через відсутність опалення музей працює лише в теплу пору року і тільки в першій половині дня⁴⁵². Проблемним є зовнішній вигляд споруди, який характеризується рядом нашарувань радянського періоду. Звичайно, це негативно впливає на естетичну привабливість об'єкта.

Популяризація пам'яток допомагає формувати цінність культурної спадщини в очах суспільства⁴⁵³. Включення в суспільні процеси та функціональна адаптація об'єктів сьогодні є важливим фактором їхнього збереження. Успішно інтегровані в життя суспільства замки та палаци відіграватимуть важливу роль у процесі історичного пізнання, сприятимуть становленню національної та культурної свідомості серед населення⁴⁵⁴.

Висновки до розділу III

Деструктивні процеси стосовно замків області почалися ще до ХХ ст. та продовжуються до сьогодні. Частково це пояснюється втратою об'єктами їхніх першопочаткових функцій, частково — бездіяльністю органів влади. У ХХ ст. збережені замки чи їхні частини використовувались під поточні потреби, а територію замчищ місцеві мешканці розорювали під городи. Палаци зазнали значних руйнувань під час революції 1917 р., що супроводжувалась масовим знищенням поміщицького майна.

Діяльність УНР у сфері охорони пам'яток була спрямована на збереження палаців, що залишились, їхніх бібліотек та колекцій. Зазвичай грабунком займались малоосвічені верстви населення. Деякі громадські діячі (Щербаківський, Дубровський) розуміли значення архітектурних споруд та навіть намагались обґрунтувати необхідність їхнього захисту. Особливо

---

⁴⁵² Антонюк, Д. (2008). *155 польських замків і резиденцій в Україні*. Київ: Грані-Т. С. 17.

⁴⁵³ Роїк, Ю. (2018). Проблеми збереження історико-культурних пам'яток України (на основі досвіду європейських країн). *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ. С. 94.

⁴⁵⁴ Прибега, Л. (2017). Пам'яткоохоронна діяльність. *Основи пам'яткознавства*. С. 413.

варто виділити Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток у м. Вінниця, діяльність якого була спрямована на порятунок палаців та передусім історико-культурних цінностей, які в них знаходились.

За радянської влади реальне збереження об'єктів було не стільки державною політикою, скільки активною позицією та діяльністю регіональних пам'яткоохоронних організацій. Серед них — Кабінет виучування Поділля та особливо Вінницька обласна організація УТОПК, до сфери діяльності якої входив увесь спектр заходів з охорони, збереження та відновлення пам'яток.

Аналіз сучасного використання об'єктів показав, що хоч ідеологічний тиск держави щодо поміщицької спадщини вже відсутній, проте радянські принципи використання палаців залишаються незмінними. Більшість палаців — 22 — пристосовані під навчальні заклади, під заклади лікування — 5 передано під житловий фонд — 3, ніяк не використовуються — 11.

Привернуто увагу до ревіталізації як одного з основних та ефективних підходів до інтеграції пам'яток у соціальну сферу. Запропоновано дорожню карту щодо актуалізації пам'яток. Позитивним аспектом є низка громадських ініціатив, що ставлять собі за мету раціонально та з користю для громади використовувати історико-культурну спадщину. Реформа децентралізації відкриває можливості на регіональному рівні розв'язувати проблеми з використанням об'єктів наявної культурної спадщини.

РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАМКОВОЇ І ПАЛАЦОВОЇ СПАДЩИНИ ВІННИЧЧИНИ В ТУРИЗМІ

Аналіз історії об'єктів замкової та палацової архітектури, а також стану їхнього збереження та поточного використання показав, що попри значну історичну та архітектурну цінність пам'ятки використовуються абсолютно нераціонально. Як доводить досвід ХХ ст., рано чи пізно це призведе до руйнування чи знищення об'єктів. Зважаючи на це, пропонуємо розглянути інтеграцію замків та палаців у сферу туризму як можливість для їхнього збереження та популяризації.

Сфера туризму характеризується тим, що забезпечує соціально-економічний розвиток, створення робочих місць, скорочення бідності, допомагає підвищити рівень добробуту серед населення. Станом на 2019 р. сфера подорожей та туризму була одним із найбільших у світі секторів, на яку припадало 10,4% світового ВВП (9,2 трлн доларів США), 10,6% усіх робочих місць (334 млн), відповідала за створення кожного четвертого з усіх нових робочих місць у світі. Пандемія COVID-19 завдала значних збитків галузі, частка якої у світовому ВВП скоротилась на 49,1%, більше ніж на половину скоротився як внутрішній, так і міжнародний туризм⁴⁵⁵. Разом з тим, у 2021 р. простежується стрімке відновлення галузі. Обмеження на виїзд з України активізували внутрішній туризм, що супроводжується пошуком нових туристичних об'єктів у межах країни.

Перевагою туризму є можливість локального розвитку. Особливого значення ця перевага набула в Україні після проведення реформи з децентралізації. Громади можуть організовуватись та інтегрувати наявні історико-культурні пам'ятки в туризм. Це має забезпечувати не лише додаткове фінансування, а й захищати об'єкти культурної спадщини від руйнування. Популяризація місцевих пам'яток у перспективі допоможе залучити інвестиції,

---

⁴⁵⁵ Travel & tourism economic impact 2021 (2021). Вилучено з: <https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2021/Global%20Economic%20Impact%20and%20Trends%202021.pdf>

розширити масштаби функціонування туризму, покращити економічний розвиток окремої території.

4.1. Специфіка використання об'єктів замкової та палацової архітектури в екскурсійно-туристичній діяльності

На теренах України організовані форми туристсько-екскурсійної діяльності існували з початку ХІХ ст., проте вони не мали масового характеру, були цікавими та доступними освіченим і привілейованим верствам населення⁴⁵⁶. Одну з таких подорожей початку 80-х рр. ХІХ ст. описала на сторінках журналу «Кіевская старина» Катерина Антонович-Мельник. За визначенням самої авторки, це була «поїздка в статусі туристів з ціллю ознайомлення з краєм»⁴⁵⁷. Під час перебування на теренах Вінниччини мандрівникам траплялися палаци та залишки оборонних укріплень. У селі Немія увагу привернув парк, в якому знаходився будинок власника⁴⁵⁸. У Могилеві подорожуючі застали перебудову двоповерхового кам'яного палацу Потоцьких та припускали, що він знаходився на території колишнього замку⁴⁵⁹. У с. Бронниця знаходився палац Вітгенштейнів, оточений садами, парком та лісом. Цікавим є факт, що Вітгенштейни побудували поруч із палацом декоративні руїни замку, які являли собою вежу з бійницями та стіни. Мандрівники при в'їзді в село навіть вирішили, що це залишки справжнього замку⁴⁶⁰. У селі Буша при злитті рік Мурафа та Бушки на горі чітко можна було простежити залишки укріплень, частину території яких заселили селяни⁴⁶¹.

До початку ХХ ст. стали поширеними шкільні та студентські екскурсії, які виконували освітньо-виховну функцію для молоді. У період Української

⁴⁵⁶ Попович, С. (2000). Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму. *Краєзнавство*, (1–2), 92.

⁴⁵⁷ Мельник, К. (1885). Путевые очерки Подолия. Ч. 10. *Киевская старина: ежемесячный исторический журнал*, (13), С. 683.

⁴⁵⁸ Там само. С. 655.

⁴⁵⁹ Там само. С. 674.

⁴⁶⁰ Там само. С. 675–676.

⁴⁶¹ Там само. С. 678.

революції 1917–1921 рр. туристично-екскурсійна діяльність почала спрямовуватись і на піднесення української національної свідомості. У цей час значна увага приділялась розвитку екскурсійної справи, у березні 1918 р. було створено Екскурсійний відділ при Департаменті позашкільної освіти Міністерства народної освіти, зусилля якого спрямовувались на створення та розвиток системи екскурсійної діяльності, підготовку кадрів, розробку екскурсійних маршрутів.

Історичні екскурсії були одним з основних напрямів діяльності, тісно пов'язувались з краєзнавством⁴⁶². У грудні 1919 р. у повітовим управам були розіслані анкети для збору інформації про наявні в регіонах історико-культурні та природні пам'ятки з метою їхньої подальшої інтеграції в туризм. Передбачалось отримати інформацію про поточний стан екскурсійної справи на місцях та можливості проведення підготовчих курсів для екскурсоводів⁴⁶³. Таке анкетування було прикладом системного підходу до організації туристичної діяльності.

Те, що територія України опинилась у складі СРСР, визначило подальші вектори розвитку туризму на Вінниччині, які відповідали загальнодержавній політиці. Дослідники виділяють декілька етапів розвитку туризму в Радянському Союзі: I етап — 1918–1939 рр., II етап — 1945–1969 рр., III етап — 1970–1990 рр⁴⁶⁴. Хоч державний апарат розцінював туризм як аспект культурно-масової роботи з метою ідеологічного впливу на населення, у першій половині 20-х рр. вплив держави не був надто сильний, цей період

⁴⁶² Роїк, Ю. (2019). Взаємозв'язок історико-краєзнавчих досліджень і туризму в контексті інтеграції об'єктів культурної спадщини в туристичну галузь. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку. Збірник матеріалів конференції*, Переяслав-Хмельницький, 15 березня 2019. С. 79.

⁴⁶³ Соловей, Л. (2012). До питання про становлення екскурсійно-туристичної-краєзнавчої справи в Україні (1917–1919 рр.). *Туризм і краєзнавство*. Переяслав-Хмельницький, ПП “СКД”. С. 192.

⁴⁶⁴ Федорченко, В., & Дьорова, Т. (2002). *Історія туризму в Україні. Навчальний посіб.* Київ: Вища школа; Щепанський, Е. (2010). Історія становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі України. *Університетські наукові записки*, (2), 272–276.

характеризувався активним розвитком екскурсійної справи. На Вінниччині розвитку туризму в цей час сприяла діяльність Кабінету виучування Поділля. У рамках «Енциклопедії поділлєзнавства» друком вийшов провідник екскурсанта та приїжджого «Вінниця, її околиці та Вінницька округа»⁴⁶⁵, який став одним з перших туристичних путівників регіону. У праці знаходимо згадки про Вінницький замок, вінницькі «Мури» та інші історичні будівлі міста. З 30-х рр. ХХ ст. розвиток туризму значно послаблюється, що тривало до кінця 1940-х рр., аж до початку нового етапу розвитку.

Розвиток краєзнавчого руху при школах забезпечував інтерес молоді до історії свого регіону, був засобом популяризації історико-культурної спадщини. Для прикладу, у місті Бар учні проводили екскурсії до залишків фортеці, брали участь у розчищенні її завалів. У 1948 р. при школі було відкрито краєзнавчу виставку з історичним відділом, значна частина якої була присвячена історії міста та його оборонним спорудам. Виставку за 4 місяці відвідало 4200 громадян⁴⁶⁶.

На основі краєзнавчих гуртків учителі організовували екскурсії та походи. У місті Гайсин 1952 р. було створено гурток з вивчення рідного краю, який проводив для учнів шкіл кілька одноденних екскурсій та один-два багатоденні походи на рік⁴⁶⁷. Для школярів області також організовувались табори туристів-краєзнавців, де проводились літні походи, змагання з туристського багатоборства, спортивного орієнтування тощо⁴⁶⁸. У походах та екскурсіях на

---

⁴⁶⁵ Отамановський, В. (ред.) (1993). *Вінниця, її околиці та Вінницька округа: провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця*. (Ч. 1. Культура та природа); Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна.

⁴⁶⁶ Степанов, К. (1948, 18 квітня). Краєзнавча робота в школі. *Вінницька правда*, № 78.

⁴⁶⁷ Хавлюк, П. (1957). З досвіду організації туристських походів в Гайсинському будинку піонерів. *В похід по рідному краю : (З досвіду роботи)*, 17–18.

⁴⁶⁸ (1971, 12 червня). Кличуть туристські стежки. *Комсомольське плем'я*, № 69.

території області у 1948 році взяли участь понад 50 тис. учнів, у 1952 — 100 тис., у 1954 — 180 тис., у 1955 — 205 тис., у 1956 — 297 тис.⁴⁶⁹.

1957 р. в тижневому поході взяли участь 16 учнів Вінницької СШ № 4. Під час подорожі вони серед іншого відвідали Немирівський будинок відпочинку (палац та парк Щербатової), у с. Печера провели екскурсію санаторієм та парком, який належав Потоцьким (палац був знищений у 1920-х рр.)⁴⁷⁰. Ще одна екскурсія йшла вниз по течії Південного Бугу, учні відвідали палац у Вороновиці. У звіті про подорож він згадується як «будинок, де жив творець першого у світі літака Можайський», але про те, що ця будівля є одним з найстаріших збережених палаців області, який був побудований у кінці XVIII ст. родиною Грохольських, інформація відсутня⁴⁷¹.

Туристський гурток школярів при Вінницькому Палаці піонерів організував велопоходи Вінниця – Меджибіж – Хмельницький – Вінниця, Вінниця – Вороновиця – Вінниця⁴⁷² та Вінниця – Гнівань – Тиврів – Вороновиця – Липовець – Турбів – Калинівка – Порик – Хмільник – Дяківці – Літин – Вінниця. Під час походу школярі відвідували місця, пов'язані з діяльністю відомих вінничан⁴⁷³.

Послуги в'їзним та виїзним туристам у регіонах області надавали туристичні бюро. У 1981 р. на території області функціонувало 6 бюро подорожей та екскурсій (у Вінниці, Могилів-Подільському, Немирові, Тульчині та Хмільнику), до роботи залучались позаштатні екскурсоводи⁴⁷⁴. Вінницьке бюро екскурсій ставило собі за мету обслужити пів мільйона туристів.

⁴⁶⁹ Пшук, І. (1957). В похід по рідному краю. *В похід по рідному краю : (З досвіду роботи)*, 4.

⁴⁷⁰ Бурдейний, П. (1957). Виховне значення походів по рідному краю. *В похід по рідному краю: (З досвіду роботи)*, 9.

⁴⁷¹ Там само. С. 15.

⁴⁷² Чуйко, М. (1954, 30 березня). Велопохід школярів. *Вінницька правда*, № 68.

⁴⁷³ Курильова, З. (1982, 25 вересня). Завтра знову дорога. *Комсомольське плем'я*, № 116.

⁴⁷⁴ Лісніківська, В. (1981, 4 грудня). Нове бюро. *Вінницька правда*, № 278; Дробчак, Г. (1981, 5 листопада). По рідному краю. *Сільські вісті*, № 254.

Набирали популярності серед жителів області екскурсії вихідного дня⁴⁷⁵. Також туристичні бюро займалися організацією подорожей за кордон⁴⁷⁶. Одним із завдань туристичних клубів була розробка нових маршрутів по області та видання путівників⁴⁷⁷.

У путівниках та туристичних картах радянського періоду (1960–1990 рр.) найповніше представлені такі населені пункти: Вінниця, Тульчин, Хмільник, Немирів⁴⁷⁸. Це пов'язано з тим, що в цих містах або поруч знаходились популярні курорти. В путівниках, крім власне інформації про туристичні пам'ятки, подається докладна інформація про увесь поточний стан міста та району. А саме: адміністративний поділ, стан розвитку інфраструктури, наявні підприємства та колгоспи, статистичні дані та інше.

Представлені в путівниках пам'ятки можна розділити на такі групи: 1 група — пам'ятники відомим особистостям (Суворов, Пестель, Котовський, Можайський та ін.); 2 група — пам'ятні місця, пов'язані з Жовтневою революцією; 3 група — найчисельніша — пам'ятки, пов'язані з подіями Другої світової війни. Також розповідається про краєзнавчі музеї.

Всі ключові об'єкти були пов'язані з історією Радянського Союзу. Рівень включення до екскурсій та путівників замків і особливо палаців залишався на низькому рівні. В контексті історії краю пам'ятки палацової архітектури майже не згадуються. В путівниках вони подаються вже у своєму новому статусі як школа⁴⁷⁹, будинок відпочинку⁴⁸⁰ тощо, або інформація подається без уточнення

⁴⁷⁵ Дроздов, М. (1981, 5 юня). В субботу на екскурсію. *Правда України*, № 128.

⁴⁷⁶ Скрипник, В. (1981, 4 грудня). Путівки – передовикам змагання. *Вінницька правда*, № 278.

⁴⁷⁷ (1971, 27 березня). Відкриваємо туристський клуб. *Комсомольське плем'я*, № 36.

⁴⁷⁸ Валько, І. & Мостовий, М. (1965). *Немирів: нарис про одну здравницю*. Київ: Мистецтво; Дець, В. (1978). *Немирів. Путівник*. Одеса: Маяк; Підласко, В. (1976). *Тульчин. Путівник*. Одеса: Маяк; Гребельський, С., & Гольденберг, Н. (1986). *Хмільник: Путівник*. Одеса: Маяк.

⁴⁷⁹ Кветний, Н., Тютворг, Т., Пшук, П., & Рубінг, М. (1966). *Пам'ятні місця Вінниччини*. Одеса: Маяк. С. 33.

історичної, архітектурної та культурної цінності пам'ятки. «Село Антополь знамените своїм парком, який займає 27 гектарів. У ньому зберігся старовинний палац...»⁴⁸¹.

Поодинокі згадки про власників маєтків на Вінниччині завжди мають негативне забарвлення. Зазвичай про поміщиків, особливо поляків, писалось як про гнобителів, людей з низьким рівнем моральних принципів. Відповідне ставлення було і до їхнього майна: «В палаці Потоцьких панували пияцтво, розпуста, картярство. На карти ставилося все: жони, коні, пси і мільйони»⁴⁸². Чи такі описи: «Хозяйка поместья, некая княгиня Щербатова, отличалась крайней жестокостью, своеволием и суеверностью...князей Щербатовых, как и всю титулованую свору царской России, смел с нашей земли Великий Октябрь. А принадлежащие им дворцы и парки стали народным достоянием, перейдя к тем, кто создавал их своим трудом...»⁴⁸³.

Натомість характерною рисою радянських туристичних матеріалів є привернення особливої уваги до місць, пов'язаних з визначними для радянської влади постатями. Велика увага приділялась постаті Суворова, який перебував у Тиманівці в 1796–1797 рр. Колгоспники вирішили відновити будинок і зробити там музей⁴⁸⁴. До 148-річчя від смерті Суворова в Тиманівці проводились багатолюдні заходи⁴⁸⁵. Ленінградський музей передав частину своїх експонатів

---

⁴⁸⁰ Валько, І., & Мостовий, М. (1965). *Немирів: нарис про одну здравницю*. Київ: Мистецтво, 21 с; Некресов, Э. (1976). *По Южному Бугу: путеводитель*. Одеса: Маяк.

⁴⁸¹ Кветний, Н., Тютворг, Т., Пшук, П., & Рубінг, М. (1966). *Пам'ятні місця Вінниччини*. Одеса: Маяк. С. 60.

⁴⁸² Сидоренко, О. (ред.) (1969). *Тульчинський краєзнавчий музей. Путівник*. Одеса: «Маяк». С. 9.

⁴⁸³ Гордиевич, А. (1981). *Подольские пейзажи: Фотоочерк*. Одеса: «Маяк». С. 16.

⁴⁸⁴ Грусланов, В. (1948, 4 квітня). Суворовський музей в селі Тиманівці. *Вінницька правда*, № 68. С. 4; Швець, В. (1948, 31 серпня). Суворівський музей. *Вінницька правда*, № 176; (1969, 30 березня). Твій рідний край. *Вінницька правда*.

⁴⁸⁵ (1948, 21 травня). 148 років з дня смерті О. В. Суворова. *Вінницька правда*, № 100.

у подарунок новоствореному музею Суворова в Тиманівці⁴⁸⁶. Стверджувалось, що музей користувався величезною популярністю, а інформацію про нього знаходимо в кожному путівнику, де згадується село. Як зазначалось у пресі, щоб відвідати музей, до Тиманівки прибували туристи з території всього Радянського Союзу. Знаходимо дані про те, що музей Суворова в Тиманівці, картинну галерею та музей історії села щороку відвідувало понад 10 тис. осіб⁴⁸⁷.

У путівнику «Тульчин» про палацово-парковий комплекс Потоцького згадано так: «Хороше» — то парк Потоцького, який разом з розкішним палацом, мармуровими і бронзовими скульптурами ... створювали єдиний архітектурний ансамбль. «Хороше» часто відвідував П. І. Пестель. Серед розмаїтості і багатства української природи він бачив, як гноблять і обдирають до останньої нитки селян...»⁴⁸⁸. Під час роботи над створенням музею у Браїлові вчителі та учні збирали експонати, пов'язані з різними періодами історії селища, у музеї серед інших було створено відділи «Пушкін, Некрасов, Коцюбинський на Вінниччині» та «Чайковський в Браїлові»⁴⁸⁹.

При постійних згадках відомих постатей відомості про культурні пам'ятки були представлені бідно або взагалі відсутні. У путівнику «Подольские пейзажи»⁴⁹⁰ 1981 р. в описі Тульчина є інформація про Суворова та Пестеля, проте не знаходимо жодної згадки про палац Потоцьких, і це при тому, що палацовий комплекс ще з 1963 р. офіційно був пам'яткою архітектури та перебував під охороною держави. Подібна ситуація і з палацом у селі Тиманівка, про який відсутня будь-яка згадка, але є інформація про музеї

⁴⁸⁶ (1948, 11 липня). Подарунки ленінградців. *Вінницька правда*, № 139; (1948, 20 листопада). Подарунки суворовському музею. *Вінницька правда*, № 236.

⁴⁸⁷ Левчишин, Д. (1968, 2 лютого). Музей та його прихильники. *Вінницька правда*, № 28; (1968, 28 лютого). Тиманівка зустрічає гостей. *Вінницька правда*, № 50; (1948, 27 червня). Там, де перебував Суворов. *Вінницька правда*, № 128.

⁴⁸⁸ Підласко, В. (1976). *Тульчин. Путівник*. Одеса: Маяк. С. 15.

⁴⁸⁹ (1951, 24 січня). Шкільний краєзнавчий музей. *Вінницька правда*, № 17.

⁴⁹⁰ Гордиевич, А. (1981). *Подольские пейзажи: Фотоочерк*. Одеса: «Маяк». С. 14.

Суворова, Шевченка та історії села і колгоспу⁴⁹¹, хоча у цьому ж путівнику міститься інформація про палац у місті Немирів як «пам'ятку архітектури ХІХст.»⁴⁹².

На сторінках газет, путівників, журналів знаходимо найрізноманітніші популярні туристичні маршрути: містами-героями та місцями партизанської слави⁴⁹³, місцями, пов'язаними з життям відомих людей⁴⁹⁴, автобусні маршрути⁴⁹⁵.

Для прикладу проаналізуємо інформацію про деякі населені пункти, через які проходили маршрути, рекомендовані обласною дитячою екскурсійно-туристською станцією у 1957 р.⁴⁹⁶. Всього було запропоновано 12 маршрутів. У порівняльній таблиці — подана в маршрутах інформація для туриста та інформація про наявність руїн замків і палаців у населеному пункті. Як бачимо, пам'ятки замкової та палацової архітектури якщо і включались у туристичні маршрути, абсолютно не були описані як пам'ятки історії та архітектури.

Таблиця 1.

Населений пункт	Туристичні об'єкти у маршруті	Замки / палаци як туристичні об'єкти
Селище	поселення періоду трипільської культури	замчище замку ХVІ ст. з руїнами шестикутної вежі
Браїлів	залишки будинку, в якому жив композитор П. Чайковський	класицистичний палац, який побудував у 2-й половині ХІХ ст. Карл фон Мекк П. Чайковський відвідував палац на запрошення Надії фон Мекк
Вороновиця	будинок середньої школи, в якому з 1869 до 1876 жив О. Можайський	класицистичний палац, побудований Грохольськими у кінці ХVІІІ ст.
Немирів	місце народження Некрасова, з	неокласицистичний палац княгині

⁴⁹¹ Там само. С. 15.

⁴⁹² Там само. С. 16.

⁴⁹³ (1972, 16 марта). Для любителей путешествий. *Правда Украины*, № 63. С. 8.

⁴⁹⁴ Дроздов, М. (1977. 5 июля). Маршруты по родному краю. *Правда Украины*, № 155.

⁴⁹⁵ (1973, 16 травня). Неозорим Поділлям. *Молодь України*, № 97.

⁴⁹⁶ Маршрути. *В похід по рідному краю : (з досвіду роботи)*, 30–36.

	1856 р. по 1858 р. тут жила Марко Вовчок	Щербатової, побудований на поч. XX ст.
Дашів	у селі відбувались бої українських селян та козацьких загонів М. Кривоноса з польськими військами 1848 р.	класицистичний палац Потоцьких XIX ст.
Тиманівка	будинок-музей Суворова, колгосп	неоготичний палац, збудований у першій половині XIX ст.
Буша	залишки фортеці XVI–XVII ст.	залишки замку XVI–XVII ст., збережена вежа

На загальному фоні туристичних матеріалів виділяються праці Д. Малакова 1980-х рр.⁴⁹⁷. У формі путівників автор подає значний масив інформації з історії регіону та наявних у ньому пам'яток, особливостей їхньої архітектури. У працях Малакова є інформація майже про всі збережені замкові руїни, деякі зруйновані замки (Вінниця, Брацлав, Немирів і т.д.), майже половину збережених палаців та деякі зруйновані (Стрижавка, Тиврів, Печера тощо).

Один з маршрутів, у якому непогано були представлені замки та палаці, був запропонований 1989 р. Г. Денисиком у рамках конкурсу «Прокладемо вінницькі маршрути» під назвою «По мальовничому Придністров'ї». Хоч він і базується на географічних пам'ятках, проте включає замки та палаці області: Вінниця – Некрасово – *Бар (залишки фортеці)* – *Муровані Курилівці (залишки замку та палац)* – Лядово – Могилів-Подільський – Чернівці – Вила-Ярузькі – *Буша (вежа)* – Ямпіль – Вінниця⁴⁹⁸.

За Радянського Союзу активно розвивався оздоровчий туризм, а палаці нерідко ставали частиною санаторних комплексів (палац у Немирові, палац у Хмільнику). У такому випадку палаці формально залучались у туризм, проте це було не найраціональніше їхнє використання. Немирівський санаторій, до

⁴⁹⁷ Малаков, Д. (1982). *По Брацлавщині*. Москва: «Искусство»; Малаков, Д. (1988). *По Восточному Подолью*. Москва: «Искусство»;

⁴⁹⁸ Денисик, Г. (1989, 19 липня). *По мальовничому Придністров'ї. Вінницька правда*.

складу якого входив палац Щербатової, приймав відпочивальників з усієї України та інших республік Радянського Союзу⁴⁹⁹. За перші 4 місяці в 1955 р. в будинку відпочинку побувало близько 500 осіб. Відпочивали тут на канікулах студенти багатьох навчальних закладів⁵⁰⁰. Усього за 1955 р. відпочило 9000 чол., що на 3000 більше, ніж у 1954 р.⁵⁰¹. Кількість відпочивальників у Хмільницькій водолікарні протягом 1955 р. сягнула 2 тис. чол.⁵⁰², а поблизу курорту, в колишньому палаці графа Ксідо, було відкрито готель на 100 місць⁵⁰³.

З інтерв'ю голови обласної ради по туризму та екскурсіях Іларіона Яковенка дізнаємось про тодішній стан та плани щодо розвитку туризму на 1972 р. В області функціонували 2 міські та 12 районних турклубів, понад 500 секцій туризму та краєзнавчих гуртків при школах. Як ключові завдання було визначено залучення максимальної кількості громадян до туризму та розвиток системи туристичних клубів і секцій у регіонах⁵⁰⁴. Зі слів голови обласної ради по туризму та екскурсіях Й. Буцацького, у 1980 р. вартість туристичних послуг, запропонованих облрадою, склала 5 мільйонів 596 тисяч карбованців. Почали розвиватися тури вихідного дня як на території області, так і поза її межами⁵⁰⁵.

У радянській пресі здебільшого говорилося про значні досягнення туризму. Для прикладу, йшла мова про зростання кількості туристів, які скористалися послугами туристських організацій Вінниччини з 1970 р. до 1980 р., у 20 разів. Вінницьку область відвідували туристи з усього Радянського

---

⁴⁹⁹ (1948, 16 травня). Розпочався літній оздоровчий сезон. *Вінницька правда*, № 97.

⁵⁰⁰ (1955, 4 березня). У Немирівському будинку відпочинку. *Вінницька правда*, № 46.

⁵⁰¹ (1956, 31 січня). В Немирівській здравниці. *Вінницька правда*, № 22.

⁵⁰² Касіч, В., & Рахліс, В. (1956, 12 лютого). У Хмільницькій водолікарні. *Вінницька правда*, № 31. С. 6.

⁵⁰³ (1963, 22 березня). *Вінницька правда*. № 58. С. 6.

⁵⁰⁴ (1971, 8 серпня). Сто стежок. *Вінницька правда*, № 186.

⁵⁰⁵ (1980, 24 грудня). Відпочинок для всіх. *Вінницька правда*, № 296.

Союзу та іноземні туристи з НДР, Чехословаччини, Румунії, Польщі, Куби⁵⁰⁶. Траплялись і статті з критичною оцінкою туристичної інфраструктури певних міст. Автор допису «Подорож по Бару» висвітлює складнощі з транспортним сполученням, недоліки готельного обслуговування міста⁵⁰⁷.

Сьогодні туристична галузь в Україні орієнтована здебільшого на внутрішній ринок. Це пов'язано з низкою факторів: застарілою радянською інфраструктурою, яка була орієнтована на туристів з республік СРСР; недостатнім розвитком транспортної мережі; відсутністю стратегії та туристичного маркетингу⁵⁰⁸. Туризм в Україні досі не став провідною галуззю економіки. Ціни не відповідають рівню сервісу. Дедалі частіше українці надають перевагу відпочинку за кордоном. Згідно з даними Державної служби статистики України, виїзний туризм значно переважає над внутрішнім⁵⁰⁹.

Відповідно до даних Держстату, доходи від туризму у Вінницькій області за роки до пандемії COVID-19 постійно зростали. Найбільше туристів відвідувало м. Вінницю⁵¹⁰. Карантинні обмеження, які стосувались виїзду за кордон протягом 2020–2021 рр., породили більший попит на внутрішній туризм. На замовлення Міністерства культури та інформаційної політики України та Державного агентства розвитку туризму у травні 2021 р. було проведено «Дослідження туризму в Україні»⁵¹¹, вибірка якого становила понад 2000 респондентів. У результаті аналізу даних цього дослідження нами

⁵⁰⁶ Костюченко, В. (1982, 25 вересня). З компасом біля карти. *Комсомольське плем'я*, № 116; (1982, 17 липня). Туристів більше. *Радянська Україна*, № 162.

⁵⁰⁷ Бабій, Т. (1961, 7 січня). Подорож по Бару. *Вінницька правда*, № 5.

⁵⁰⁸ *Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні*. (2019). Вилучено з <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-Ukraine-Report-UKR.pdf>

⁵⁰⁹ Додаток 4.1; Додаток 4.2.

⁵¹⁰ *Програма розвитку туризму Вінницької міської територіальної громади на 2021-2023 роки*. (2020). Вилучено з <https://www.vmr.gov.ua/Branches/ContentLibrary/1f3fadf7-1d06-4e2c-8b49-da7c03dcde72/1/Програма%20розвитку%20туризму%20Вінницької%20міської%20територіальної%20громади%20на%202021-2023%20роки.pdf>

⁵¹¹ *Дослідження туризму в Україні* (2021). Вилучено з https://mkip.gov.ua/files/pdf/Презентація_Дослідження_туризму_в_Україні.pdf

виокремлені основні положення, що стосуються перспектив розвитку туризму на Вінниччині.

- Майже половина опитаних ніколи не подорожують Україною або роблять це раз на кілька років і рідше;

- У категорії респондентів 60+ років більш ніж половина не подорожують ніколи або роблять це раз на кілька років і рідше;

- 71,3% респондентів вважають Україну привабливою для туризму;

- 47,0% респондентів, які мали відпустку в 2021 р., провели її вдома; 24,9% в межах своєї області; 27,2% в іншій області;

- Найчастіше для відпочинку українці вибирали Одеську, Львівську, Київську, Івано-Франківську та Закарпатську області. Вінницька область займає 14-те місце, її частка становить 2,1% (від загального числа відпочивальників);

- Серед тих, хто планував відпустку у 2021 р., є залежність подорожей від рівня доходів;

- 53,1% з тих, хто планував відпустку у 2021 р., збиралися провести її в Україні; з них 26,5% — вдома, 23,7% — в межах своєї області, 44,5% — в іншій області;

- У Вінницькій області хотіли б наступного разу провести свою відпустку 2,8% респондентів;

- Основним видом відпочинку в Україні є відпочинок на природі чи на морі; 7,9% респондентів надають перевагу дослідженню міст;

- Найчастіше метою відпустки є пляжний відпочинок, відвідування родичів, лікування, гірський відпочинок та екотуризм, відвідування культурних подій;

- 33,1% опитаних подорожують Україною на власному авто, 32,6% — рейсовими та маршрутними автобусами, 19,5% — залізничним транспортом. Літаком та морським або річковим транспортом подорожують менше ніж 1%⁵¹².

---

⁵¹² Там само.

Як бачимо, великі туристичні потоки спрямовані здебільшого до узбережжя Чорного моря, в Карпати та до великих міст України. Вінницька область, попри значну кількість історико-культурних і природних пам'яток та санаторно-лікувальних закладів, сьогодні не належить до регіонів з високою кількістю туристичних відвідувань. Аналіз результатів «Дослідження туризму в Україні» свідчить, що попит на внутрішній туризм, дослідження міст, подієвий туризм в Україні існує. Через пандемію коронавірусу українці, які не можуть поїхати за кордон, готові подорожувати Україною.

З точки зору доступності та логістики Вінницька область має дуже вигідне положення — у центральній частині України. Вона межує з сімома областями України. Територію області покриває розгалужена мережа автобусних міжміських та міжнародних маршрутів. «Дослідження туризму в Україні» показало, що понад 65% українців під час подорожей Україною обирають автомобільні шляхи. Палацові комплекси та замки Вінниччини здебільшого знаходяться в сільській місцевості та малих містах. Стан дорожнього покриття часто може бути великою перешкодою на шляху до створення конкурентоспроможного туристичного продукту. За урядовою програмою, яка розпочалась у 2017 р., та президентською програмою «Велике будівництво» на території області було відремонтовано дороги міжнародного значення М30 та М12, у 2021 р. відремонтовано дорогу Р-07⁵¹³. На цих автомобільних шляхах чи неподалік (в межах 20 км) розташовані всі замки, 12 палаців, які є пам'ятками архітектури національного значення, та 7 палаців, які є пам'ятками архітектури місцевого значення. Втім, сьогодні ще багато регіональних доріг потребують ремонту, що перешкоджає використанню історико-культурних пам'яток у туристичній сфері. Ще однією перепоною до комфортних подорожей автомобілем є відсутність сучасних дорожніх знаків європейського зразка, які повідомляли б про те, що неподалік знаходиться пам'ятка.

---

⁵¹³ «Дорога президентів» Р-08 Немирів – Ямпіль відремонтована – 116 км за 90 днів. (2021). Вилучено з <https://www.vinrda.gov.ua/news/ostanni-novyny/serhii-borzov-doroha-prezydentiv-r-08-nemyriv-yampil-vidremontovana-116-km-za-90-dniv>

Крім автомобільних шляхів Вінницька область має зручне залізничне сполучення. Через Вінницю курсують нічні та швидкісні потяги, в тому числі міжнародного сполучення. Станція Вінниця щороку перевозить 1,3 млн. пасажирів⁵¹⁴.

За 2016 р. готелі Вінниччини обслуговували 2300 іноземців. До країн-лідерів, громадянам яких найчастіше були надані (юридичними особами або фізичними особами-підприємцями) послуги проживання на території Вінницької області, належать:

Польща – 667 осіб – 28,8%

Туреччина – 206 осіб – 8,9%

Німеччина – 186 осіб – 8,0%

США – 165 осіб – 7,1%

Італія – 119 осіб

Ізраїль – 111 осіб⁵¹⁵.

Як бачимо, громадяни Польщі становлять майже третину всіх іноземців, яким було надано послуги розміщення. Оскільки територія області тривалий час входила до складу Речі Посполитої, а власниками більшої частини збережених палаців були польські поміщики, громадян Польщі потрібно розглядати як потенційних туристів. Серед усіх готелів, які надавали послуги проживання, найбільший відсоток припадає на місто Вінницю — 71% та Вінницький район — 9.4%⁵¹⁶. З огляду на це в процесі планування турів, орієнтованих на в'їзних туристів, вихідною точкою варто обирати обласний центр.

За даними Головного управління статистики у Вінницькій області, станом на 2019 р. кількість колективних засобів розміщування, в тому числі готелів, складала 21, у них всього 1869 місць. За рік перебувало 83902 особи. Санаторії

⁵¹⁴ *Інвестиційний атлас України.* (2020). Вилучено з <https://www.kmu.gov.ua/news/investicijni-atlas-ukrayini>

⁵¹⁵ Кармазіна, О. (ред.) (2018). *Туристична діяльність в Україні у 2017 році. Статистичний збірник.* Київ. С. 62–64.

⁵¹⁶ Там само. С. 37.

та пансіонати з лікуванням — 17, у них 3,6 тис. ліжок. Санаторії-профілакторії — 1, на 100 ліжок. Бази та інші заклади відпочинку — 1, на 300 ліжок. Дитячих закладів оздоровлення та відпочинку — 229, на 3,77 тис. місць. За 2019 р. у них перебувало 28158 дітей⁵¹⁷. Послуги з зеленого туризму надають близько 30 садиб⁵¹⁸. Також популярності в Україні набувають онлайн-сервіси для оренди житла, такі як Airbnb, Dobovo, Booking.com та інші, що дають можливість орендувати квартиру, кімнату чи будинок. В цілому, загальна кількість засобів розміщення в області дає змогу задовольнити потреби туристів, проте проблемою є їхнє зосередження переважно у місті Вінниця.

Важливим критерієм з перспектив залучення замкових руїн та палаців у сферу туризму є їхнє включення в нормативно-правові документи, пов'язані з розвитком туризму області чи окремих регіонів. Цей показник демонструє зацікавленість органів влади в інтеграції пам'ятки до суспільного життя, збільшує шанси на державне фінансування та управління об'єктом.

На сьогодні розроблені стратегії розвитку туризму міста Вінниці та Вінницької області. Вінницькою міською радою було створено департамент маркетингу міста та туризму. Всім органам місцевого самоврядування рекомендовано розробити програми розвитку туризму для своїх населених пунктів. Вінницька область сьогодні лише починає формуватися як приваблива територія для ділового, гастрономічного, культурно-пізнавального, екологічного, освітнього туризму.

На рівні області, в першу чергу, варто проаналізувати обласні програми розвитку туризму. У «Програмі розвитку туризму у Вінницькій області у 2017–2020-х рр.» планувалось провести тури для представників засобів масової інформації з метою популяризації маршрутів. Серед інших були й маршрути з населеними пунктами, у яких збереглись палаци та руїни замків: «Вінниця – Браїлів – Шаргород – Гибалівка – Йосафатова долина – Мурафа – Вінниця»,

---

⁵¹⁷ Туризм. (2021). Головне управління статистики у Вінницькій області. Вилучено з <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information.html#>

⁵¹⁸ Програма розвитку туризму у Вінницькій області на 2017 – 2020 роки. (2017). Вилучено з <https://vinrada.gov.ua/upload/files/progr/380.pdf>

«Вінниця – Лядова – Буша – Вінниця» та «Вінниця – Хмільник – Бар – Гайове – Вінниця»⁵¹⁹. У програмі на 2021–2027 рр. культурно-пізнавальний туризм визначено як один з найрозвиненіших та найперспективніших. Плюсом цієї програми, у порівнянні з попередніми, є вже сама згадка про замки в контексті розвитку туризму. Окремо згадується вежа в місті Буша. 3 червня 2021 р. було представлено туристичний бренд Вінницької області, покликаний сприяти розвитку галузі⁵²⁰.

Програма розвитку туризму у Вінницькій області на 2021–2027 рр. передбачає необхідність створення конкурентоспроможного туристичного продукту та розробку туристичних маршрутів. Одним із пріоритетних напрямків розвитку туризму на території Вінниччини є культурно-пізнавальний туризм. Це зумовлено багатим потенціалом та наявністю численних пам'яток⁵²¹. Водночас у самій програмі лише в загальних рисах йдеться про те, що територія Вінниччини багата замковими руїнами та палацовими комплексами. Побіжно згадується про кілька з них, при чому не зовсім зрозуміло, за якими саме критеріями автори програми вибрали ці об'єкти.

У «Стратегії розвитку туризму м. Вінниця до 2030 р. Вінниця місто ідей» зазначається, що всі види туризму є пріоритетними для розвитку. Разом з тим визнається, що на сьогодні низка факторів стоять на заваді залучення туристичних потоків до міста. Низький рівень розвитку міського туристичного транспорту. Відсутність місць для паркування туристичних автобусів. Музеї та туристичні магніти міста не працюють на повну потужність. Найбільш відвідувані локації не мають достатньо розвиненої туристичної

---

⁵¹⁹ Програма розвитку міжнародного транскордонного співробітництва Вінницької області на 2021–2027 роки. (2020). Вилучено з: <https://vinrada.gov.ua/upload/docs/addons/6c5ace23d97d3cde45264400b48d7e9e.pdf>

⁵²⁰ Вінниччина має свій туристичний бренд. (2021). Вилучено з <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/37103-vinnychchyna-maie-svii-turystychnyi-brend-serhii-borzov>

⁵²¹ Програма розвитку міжнародного транскордонного співробітництва Вінницької області на 2021–2027 роки. (2020). Вилучено з: <https://vinrada.gov.ua/upload/docs/addons/6c5ace23d97d3cde45264400b48d7e9e.pdf>

інфраструктури⁵²². Великим плюсом у популяризації міста є наявність особистого туристичного бренду⁵²³, який був представлений 2019 р., та вебсайту з інформацією про туристичну інфраструктуру міста⁵²⁴.

У Вінницькій області діє низка туристичних клубів, які надають послуги з організації подорожей та екскурсійного обслуговування. Переважна більшість туристичних підприємств Вінниччини надають послуги з виїзного туризму, туристичні подорожі територією Вінницької області організовуються значно рідше. Діють туристичні клуби «Бідняжка»⁵²⁵ та «Мандри», на базі Вінницького торговельно-економічного інституту створено туристичний клуб «Way to Freedom»⁵²⁶ та ін. Ці клуби пропонують як одноденні, так і тривалі подорожі по Вінниччині⁵²⁷. В їхній програмі є низка турів із відвідуванням пам'яток замкової та палацової архітектури Вінницької області.

На туристичному ринку сьогодні представлені тури по замках і палацах Вінниччини з інших міст. Для прикладу, з Києва є одноденний тур «Шляхетна спадщина Вінниччини»⁵²⁸, дводенний «Вінницькі фонтани та палаці Вінниччини»⁵²⁹, «Таємниці Поділля та Гайдамацький яр»⁵³⁰, зі Львова –

⁵²² Програма розвитку туризму Вінницької міської територіальної громади на 2021-2023 роки. (2020). Вилучено з <https://www.vmr.gov.ua/Branches/ContentLibrary/1f3fadf7-1d06-4e2c-8b49-da7c03dcde72/1/Програма%20розвитку%20туризму%20Вінницької%20міської%20територіальної%20громади%20на%202021-2023%20роки.pdf>

⁵²³ Дизайн система. Вилучено з <https://vinnytsia.city/design/>

⁵²⁴ Місто ідей. Вилучено з <https://vinnytsia.city/>

⁵²⁵ Бідняжка тур-клуб. Вилучено з <https://tcb.com.ua/>

⁵²⁶ Туристичний клуб «Way to Freedom». Вилучено з <http://www.vtei.com.ua/index.php/ua/2-uncategorised/694-turystychnyi-klub-way-to-freedom>

⁵²⁷ Родзинки Поділля: Версаль та Афон. Вилучено з <https://old.tcb.com.ua/trips/?show=5529>

⁵²⁸ Шляхетна спадщина Вінниччини. Вилучено з https://anga.ua/excursion/tur_shliakhetna_spadshchyna.html

⁵²⁹ Вінницькі фонтани та палаці Вінниччини. Вилучено з <https://sakums.com.ua/uk/tours/630-vinnitski-fontani-ta-palatsi-vinnichini#shortly>

⁵³⁰ Таємниці Поділля та Гайдамацький яр. Вилучено з <https://kraina-ua.com/ua/tour/taemnitsi-podillya-ta-gajdamatskiy-yar>

триденний «Палади Вінниччини і місто ідей»⁵³¹. Усі екскурсійні мандрівки, організовані з інших міст здебільшого охоплюють тільки деякі об'єкти: м. Вінницю, палац у Вороновиці, палац у Немирові, палац у Тульчині, палац у Старій Прилуці, Бушацький заповідник.

Аналізуючи регіональні програми розвитку, пропонуємо, для прикладу, розглянути м. Хмільник. Перш за все, варто звернути увагу на наявність маркетингової стратегії громади до 2027 р., яка значно підвищує шанси успішної реалізації місцевих проєктів та їхньої популяризації. Також було прийнято програму розвитку культури та туризму на 2022–2026 рр., мета якої передбачає, зокрема, забезпечення доступу до культурного надбання, до якого входять вежа замку та палац. Оскільки доступ до об'єкта ще не означає зацікавленість потенційних відвідувачів, потрібно провести низку заходів, спрямованих на покращення візуального стану, покращення інформаційного навантаження та просування пам'яток. Для цього в програмі передбачене фінансування на покращення матеріально-технічної бази музею.

У 2019 р. був прийнятий план економічного розвитку Барської ОТГ. Згідно з документом, планувались роботи з розчищення, консервації, часткової реставрації Барського замку із запланованими витратами у 900000 грн. Також до планів розвитку туризму входило створення туристичних маршрутів та проведення щорічного фестивалю «BarRoKKo»⁵³². У стратегії розвитку Шаргородської ОТГ до 2030 р. серед завдань стоїть пошук інвесторів для реконструкції та ремонту кам'яниці Замойського у м. Шаргород та палацу Щеньовського у с. Носиківці⁵³³.

⁵³¹ 3-денний тур палаци Вінниччини та місто-ідей. Вилучено з <https://lviv-tourist.info/3-dennyj-palatsy-vinnychchynu-i-misto-idej/>

⁵³² План місцевого економічного розвитку Барської міської об'єднаної територіальної громади. (2019). Вилучено з <https://bar-city.gov.ua/upload/pdf/02458a58ca0d4e7f405d5ce62082044f.pdf> С. 16.

⁵³³ Стратегія розвитку Шаргородської міської територіальної громади на 2021–2030 роки. (2021). Вилучено з https://rada.info/upload/users_files/04326253/docs/21b9c13114a81c39cb0a258c6519fac0.docx С. 42–43.

Ще одним перспективним напрямком є розвиток подієвого туризму, в якому поєднується відпочинок та відвідування культурних заходів. Проведення різноманітних фестивалів, виставок, концертів та ярмарок стає дедалі популярнішим у світі та Україні, щороку приваблює все більше туристів⁵³⁴. У Вінницькій області проводиться низка унікальних фестивалів, в тому числі міжнародних. Проте в Україні досить мало туроператорів, які спеціалізуються на внутрішньому туризмі чи займаються організацією поїздок на такі фестивалі. Сьогодні на території області проводяться наступні фестивалі:

«БарРокКо» — фестиваль рок-музики в місті Бар, у якому поєднується класичне та сучасне мистецтво. Однією з локацій фестивалю є руїни Барського замку. Символом фестивалю 2020 р., який було перенесено через пандемію, стала королева Бона Сфорца. У рамках фестивалю проводяться різноманітні ярмарки, мотопробіги, мистецькі виставки, тематичні екскурсії та інші розваги. Фестиваль проводиться в кінці липня⁵³⁵.

«Apple Bar» — фестиваль-ярмарок сільгосппродукції в місті Бар. Крім ярмарку, програма фестивалю включає виступи фольклорних колективів, майстер-класи, фотовиставки, науково-практичні семінари з садівництва та народних ремесел. Проводиться 20–21 жовтня у Всесвітній день яблук⁵³⁶.

На території палацу Потоцьких у Тульчині проводиться open-air фестиваль «Operafest Tulchyn» та «Kids Operafest» — міжнародний оперний фестиваль просто неба. Учасниками фестивалю є світові зірки оперної сцени з України, США та Європи, які демонструють ексклюзивні постановки опери, балету, мюзиклів, хорових шоу. Програма фестивалю також включає світлові шоу, книжкові та картинні виставки в палаці Потоцьких, різноманітні майстер-класи.

⁵³⁴ Паньків, Н., & Мороз, В. (2018). Сучасний стан та перспективи розвитку подієвого туризму в Україні на прикладі розробленого івент-туру «Відкрий для себе Покуття». *Науковий вісник НЛТУ України*, (5), 78–79.

⁵³⁵ *БарРокКо - фестиваль стильної музики*. Вилучено з <https://barrockco.org.ua/>

⁵³⁶ Басенко, І. (2017, 23 жовтня). «Яблуку ніде впасти»: на Вінниччині відбувся перший яблучний фест. *Vlasno*. Вилучено з <http://vlasno.info/kultura/6/festivali/item/20500-yabluku-nide-vpasty-na-vinnychyni-vidbuvsia-pershyi-iabluchnyi-fest-foto>

Проводиться на початку червня та триває 5 днів⁵³⁷. Проведення фестивалю сприяє залученню коштів на реставраційні роботи палацу.

В кінці травня в селі Стадниця проводиться фестиваль ремесел «Дунстан». Відвідувачі мають можливість познайомитися з традиціями середньовічної Європи та народними ремеслами: ковальством, ювелірним мистецтвом, гончарством, середньовічною кухнею та іншими. До заходів фестивалю також належать різноманітні ігри та квести, шоу середньовічного бою та фехтування, виступи музикантів. Фестиваль ремесел «Дунстан» вже відвідали тисячі учасників з усієї України. Він, за версією багатьох авторитетних видань, займає топові позиції в рейтингу кращих івентів України⁵³⁸.

Також у Вінниці є клуб історичної реконструкції «Аркона», який організовує лицарські турніри, на які з'їжджаються учасники з усієї України.

Як бачимо, окремі об'єкти історико-культурної спадщини вже успішно використовуються для проведення різноманітних івентів. Відвідування інших палацових комплексів та замкових руїн може стати доповненням до тематичних екскурсій в рамках цих культурних подій. Фестивалі можуть стати частиною туру Вінниччиною, підвищити зацікавленість туристів до регіону. Серед основних проблем на шляху до цього можемо вказати на стан збереження зовнішнього вигляду пам'яток, їхню непрезентабельність для огляду, відсутність необхідної туристичної інфраструктури⁵³⁹.

Загалом у результаті аналізу періодичних видань (1945–1980-ті), туристичних путівників (1960-ті–1980-ті), журналів та туристичних карт радянського періоду було виявлено, що інформація про замкові та палацові комплекси, їхню художньо-архітектурну цінність та колишніх власників практично відсутня. З цього можемо зробити висновки, що навіть у період

⁵³⁷ *IV міжнародний оперний open air фестиваль OPERAFEST TULCHYN-2021.* (2021). Вилучено з: <http://operafest-tulchyn.blogspot.com/>

⁵³⁸ *Центр ремесел Дунстан.* (2021). Вилучено з: <https://dunstan.org.ua/dunstan-crafts-festival/>

⁵³⁹ Титова, О. (1998). Фортеці козацьких часів на Поділлі та Волині. Проблеми охорони та використання. *Туристично-краєзнавчі дослідження* (с. 85–89). 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг».

піднесення туризму в СРСР (з 1970-х рр.) залучення до цієї сфери замкової та палацової спадщини залишалось на вкрай низькому рівні.

Сьогодні ситуація значно покращилася, без згадки про найвідоміші об'єкти не обходиться жоден путівник. На території Вінниччини простежуються тенденції до розвитку культурно-пізнавального туризму, замки та палаци дедалі частіше постають на порядку денному, залучаються до туристичних маршрутів, згадуються в регіональних та обласній програмах розвитку туризму. Як на обласному, так і на рівні громад порушується питання створення на їхній основі туристичних продуктів.

4.2. Перспективи залучення пам'яток у вітчизняну туристичну галузь

Тривалий період культурна спадщина розглядалась виключно крізь призму її охорони. Втім, з часом стало зрозуміло, що підтримка пам'яток в належному стані вимагає від держави значного обсягу фінансування, відсутність якого стає причиною руйнування об'єктів. Тому закономірним є питання щодо переоцінки економічного значення культурної спадщини, яке полягає у рівні її туристичної цінності та перспективі інтеграції в загальну туристичну систему. Кінцевим результатом створення туристичного продукту є не тільки отримання доходу та розвиток туризму, а й збереження та ревіталізація пам'яток архітектури⁵⁴⁰.

Історико-культурна пам'ятка, залучена до туристичної галузі, виконує ряд завдань: сприяє популяризації історії, науки, культури, задовольняє естетичні потреби відвідувачів, сприяє розвитку екскурсійної справи, є елементом патріотичного виховання населення, виступає прикладом унікальності регіону⁵⁴¹. Використовуючи наявний сьогодні досвід збереження архітектурних пам'яток, можна не лише запобігати руйнуванню, а й надати їм ролі культурного центру життя місцевих громад, створити сприятливі умови для

---

⁵⁴⁰ Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B., & Mrđa, A. (Eds.) (2019). *Cultural Urban Heritage: Development, Learning and Landscape Strategies*. P. 305–306.

⁵⁴¹ Попович, С. (1996). Туристично-екскурсійні ресурси України: вступ до проблеми. *Туристичні ресурси України*. Київ. С. 13.

притоку інвестицій⁵⁴². Запорукою раціонального використання палацових комплексів є їхнє включення до сучасного життя громади та забезпечення до них вільного доступу. Для підвищення суспільної значущості важливо надавати пам'яткам нові функції, які б відповідали сучасним потребам суспільства. Надання таких функцій повинно відбуватися з урахуванням естетичної та культурної цінності пам'ятки⁵⁴³.

Процес створення туристичного продукту із залученням замкових руїн і палаців варто розглядати з позиції туристів, з точки зору громади та з точки зору, власне, пам'яток. Взаємовигідний зв'язок між усіма учасниками туристичної діяльності можливий лише за умови використання пам'ятки як екскурсійного туристичного об'єкта. Мається на увазі, що замок чи палац повинен мати туристичну інфраструктуру, яка, з одного боку, була б спрямована на підтримку об'єкта (забезпечення охорони, реставрації, наукових досліджень тощо), а з іншого — на задоволення потреб туристів (екскурсійна робота, продаж сувенірної продукції тощо)⁵⁴⁴. Екскурсійні об'єкти — це найбільш цінні пам'ятки, здатні привертати увагу широкого кола відвідувачів. Такі пам'ятки самостійно можуть виступати об'єктами огляду, адже основа екскурсії будується навколо них.

Для визначення екскурсійного об'єкта (туристичної привабливості) пропонуємо застосувати такі критерії:

- доступність;
- впізнаваність;
- представлення в туристичних маршрутах;

---

⁵⁴² Роїк, Ю. (2019). Культурний туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Дні науки історичного факультету: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 16–18 травня 2019. С. 73.

⁵⁴³ Лесик, А. (1987). *Охрана и рациональное использование памятников архитектуры*. Львов: «Вища школа». С. 6.

⁵⁴⁴ Корнієнко, В. (2008). *Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991-2007 рр.)* (Дисертація кандидата історичних наук). Інститут історії України НАН України, Київ. С. 37.

- рівень надання послуг;
- тривалість сезону відвідування;
- небезпека деградації.

У результаті аналізу історико-культурного значення пам'яток, характеристики їхнього сучасного стану та використання, натурного огляду, аналізу путівників, наявних маршрутів та екскурсійних послуг, що надаються туристичними підприємствами, а також у результаті опитування відвідувачів замків та палаців області було виділено та категоризовано ряд проблем на шляху інтеграції досліджуваних об'єктів у туризм. Пропозиції щодо трансформації пам'яток замкової та палацової спадщини Вінниччини в екскурсійні туристичні об'єкти та створення на їхній основі туристичного продукту пропонуємо визначити шляхом огляду основних проблем та пропозицій щодо їхнього вирішення.

Усі проблеми пропонуємо поділити на такі групи:

Загальні — проблеми, які не стосуються виключно туризму. Розв'язання загальних проблем є неможливим без участі ОТГ, а в деяких випадках і без взаємодії на різних рівнях вертикалі влади. З огляду на сучасні реалії, в розвитку культурно-пізнавального туризму та інтеграції замкових руїн та палаців в першу чергу повинні бути зацікавлені жителі громади та, відповідно, органи місцевого самоврядування. На території Вінницької області сьогодні сформовано 6 районів та 63 ОТГ⁵⁴⁵. ОТГ є географічно компактною та цілісною в плані управління структурою. У розробку планів з розвитку туризму потрібно залучати жителів громади, експертів, представників громадських організацій.

До загальних проблем відносимо:

- Проблеми, що стосуються стану збереженості та вигляду пам'яток. Більшою мірою питання вже було розглянуте у третьому розділі дисертації. Стан туристичних об'єктів Вінниччини є одним із найважливіших факторів

⁵⁴⁵ Децентралізація.

незадоволеності споживачів, які взяли участь у внутрішніх турах, організованих турагенціями чи туроператорами. Ця характеристика не влаштувала в середньому 27% туристів⁵⁴⁶. Тому, якщо розглядати питання в контексті туризму, очевидною є закономірність: що гірший стан збереження об'єкту, то менша його туристична привабливість. Не менш важливим є рівень автентичності. Зміни в зовнішньому вигляді, такі як перебудування, нашарування в інтер'єрі та екстер'єрі елементів пізніших епох, втрата унікальних рис ведуть за собою втрату туристичної привабливості об'єкта. Палац у с. Вищеольчедаїв був дуже пошкодженим внаслідок пожежі. Палац у с. Серебринці закинутий, аварійно небезпечний. Палац с. Северинівці після пожежі був перебудований, в радянські часи повністю обкладений плиткою. Такі пам'ятки важче використовувати в туристичній сфері.

Необхідно проводити хоча б базові превентивні заходи: організовувати толоки, прибирати територію навколо пам'ятки, слідкувати за станом покрівлі та вікон. Для організації масштабних відновлювальних робіт необхідно налагоджувати співпрацю з ОДА, подавати заявки на участь у реставраційних грантових програмах України та Європейського Союзу⁵⁴⁷.

- Проблеми з поточним використанням. Оскільки більшість об'єктів вже використовується під різні господарські функції, що не пов'язані з туристичною діяльністю, необхідно пристосувати їх для оглядових екскурсій. Прикладом може слугувати Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, в корпусах якого приймають туристів та організовують екскурсії⁵⁴⁸. Для всіх пам'яток це актуально, можливий огляд екстер'єру та прилеглої території, проте існує ряд об'єктів (Антопіль, Тиманівка), в яких

⁵⁴⁶ Онищук, Н. (2015). *Формування системи маркетингу співпраці туристичних підприємств*. (Дисертація кандидата економічних наук). Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне. С. 117.

⁵⁴⁷ *Вороновицький музей історії авіації та космонавтики*. Вилучено з <https://vinnytsia-museum.in.ua/branches/voronovytsia-museum?start=3>

⁵⁴⁸ *Історико-музейний комплекс Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Вилучено з <http://www.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/zaginf/06%20hist-kult/07%20contactu>

знаходяться заклади лікування, інколи навіть закритого типу. В таких випадках проводити екскурсії можна тільки після перепрофілювання під туристичні потреби.

- Проблеми з менеджментом. Локальний туризм в Україні тільки розвивається, тому на місцях не вистачає менеджерів з реальним досвідом, які могли б ефективно налагодити туристичну діяльність.

- Проблеми, пов'язані зі станом транспортної інфраструктури. Зважаючи на розташування більшості пам'яток у сільській чи віддаленій від обласного центру місцевості, в аспекті доступності пам'яток критично важливою є наявність та відповідна якість дорожнього покриття. На території населених пунктів зручний під'їзд безпосередньо до пам'ятки має бути організований на рівні ОТГ⁵⁴⁹. У процесі створення туристичного продукту не менш важливо розвивати транспортне сполучення, щоб потенційні туристи без авто могли зручно та без проблем дістатись до пам'ятки. Як перспективний напрямок варто розвивати міську та міжміську велоінфраструктуру.

- Проблеми фінансування. До основних джерел фінансування на етапі створення туристичного продукту можемо віднести кошти ОТГ, кошти ОДА, грантові кошти⁵⁵⁰. Незалежними джерелами надходження фінансів можуть стати благодійний фонд, створений з метою збереження та інтеграції пам'ятки в туризм, або відкриття окремого рахунку для збору коштів на пам'ятку активістами. Проте на етапі, коли туристичний продукт буде сформовано, найважливішим джерелом фінансування повинен стати прибуток⁵⁵¹. Адже кінцевою метою інтеграції пам'ятки в туризм є отримання прибутку з

---

⁵⁴⁹ Як ремонтувати місцеві дороги: про державну політику та пропозиції громад. (2020). Вилучено з <https://decentralization.gov.ua/news/12469>

⁵⁵⁰ Туризм в ОТГ: як розвивається і чи приносить прибутки. (2019). Вилучено з <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=92139>

⁵⁵¹ Головачук, Т. (2015). Ефективне використання прибутку на туристичному підприємстві. *Туризм як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку регіону. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (с. 175–177), 23–24 квітня, 2015 року. Чернівці – Сучава. С. 175.

подальшим його використанням для збереження самої пам'ятки та розвитку громади.

- Зацікавленість у розвитку туризму. Серйозною проблемою сьогодні є недостатня поінформованість населення про наявні на місцях їхнього проживання пам'ятки, історичну та архітектурну цінність цих об'єктів, потенційні можливості їхнього використання. Крім громади у розвитку туристичного продукту можуть бути зацікавлені представники бізнесу. Тому для початку мешканцям громади потрібно створити умови, зацікавити та заохотити підприємців інвестувати в туристичну інфраструктуру.

Проблеми з розвитком туристичної інфраструктури

До цієї групи відносимо проблеми, пов'язані безпосередньо зі створенням та розвитком туристичного продукту.

- Проблеми з розкриттям історико-культурного потенціалу пам'яток. Проблема безпосередньо пов'язана з тим, у якій формі буде використовуватись культурний об'єкт у сформованому туристичному продукті. Інтеграція пам'яток у туризм повинна виконувати два основні завдання: збереження та максимальне розкриття історико-культурної й архітектурної цінності об'єкта. Розглядати можливості інтеграції замкових руїн та палаців у туризм потрібно відповідно до цих критеріїв.

Можна назвати «класичними» наявні в науковій літературі пропозиції щодо створення на основі замків і палаців готелів та готельно-ресторанних комплексів. Основним плюсом такого підходу є можливість зупинити руйнування пам'ятки та повернути її до життя громади. До того ж, з точки зору отримання прибутку, інвестиції в готельно-ресторанний бізнес є привабливими для підприємців. Проте таке включення в туризм має і низку недоліків. По-перше, організація сучасного комплексу для проживання та проведення необхідних комунікацій вимагатимуть значного перепланування та перебудови, що негативно і безповоротно відобразиться на внутрішній організації пам'ятки. По-друге, об'єкт у такому випадку втрачає можливість повноцінно розкритись як пам'ятка архітектури та історії, в кращому випадку відіграватиме

другорядну роль у туристичному продукті, в гіршому — буде використовуватись просто як приміщення.

Говорячи про перспективи перетворення пам'яток області на готелі варто зазначити, що самі будівлі замків до сьогодні не збереглись, а поганий стан замкових руїн не дозволяє створювати на їхній основі готельні комплекси. Оскільки перетворена на готель пам'ятка втрачає культурно-пізнавальну цінність, вона не може відігравати роль головного об'єкта туристичного продукту. В такому випадку поблизу неї повинні знаходитись об'єкти, які притягували б туристичні потоки. Тому з огляду на те, що більшість палаців області не мають поблизу інших «туристичних магнітів», їхнє використання як готелів чи готельно-ресторанних комплексів є малоефективним.

Серед пам'яток Вінниччини прикладом пристосування під готель є палац у Хмільнику. Будівля авторства І. Фоміна має унікальну архітектуру, поєднуючи стилі неоренесансу та неокласицизму. Як готель палац почав використовуватись із 1964 р.⁵⁵². З радянських часів до 2000-х готель не сильно змінився, мав застарілу матеріально-технічну базу⁵⁵³, тому не міг надавати послуги, які б відповідали потребам туристів. Зрештою у 2008 р. готель перестав функціонувати, а палац залишився порожнім. Випадок з палацом Ксідом яскраво демонструє наслідки інтеграції пам'ятки в життя громади без розкриття її історико-культурної цінності. Через таке використання в суспільній свідомості пам'ятка сприймається як приміщення, а не як архітектурна чи історична цінність. Тому в результаті після закриття готелю палац почав стрімко занепадати, на сьогодні потребує проведення реставраційних робіт.

У маркетинговій стратегії Хмільницької ОТГ до 2027 р. палац визначається як візитівка міста, яку варто перетворити на готельно-ресторанний

---

⁵⁵² Палац графа Ксидо. Вилучено з <https://vkt.rda-hm.gov.ua/palaci-15-22-10-01-03-2018/>

⁵⁵³ Антонюк, Д. (2008). *Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні*. (Ч. 1). Київ: Грані-Т. С. 17.

комплекс⁵⁵⁴. Зважаючи на те, що Хмільник — це курортне місто, яке має постійний потік туристів, таке пристосування зможе зберегти пам'ятку від руйнування. Разом з тим, використання палацу як готелю стоїть на заваді його розкриттю як історичної пам'ятки.

На території Вінниччини була спроба пристосувати залишки Черленківського замку в селі Селище для використання в готельному бізнесі. У 2007 р. частину території замчища було приватизовано та проведено археологічні розкопки. Дослідження хоч і не були масштабними, проте дали уявлення про значний історико-культурний та туристичний потенціал пам'ятки, показали, що значна частина замку знаходиться під землею. Також було локалізовано залишки ще однієї вежі⁵⁵⁵. Під час розкопок було знайдено трипільську кераміку, яка давала підстави говорити про трипільське поселення на місці замку. Керівниця археологічних розкопок Л. Виноградська висловила думку про можливість створення повноцінного музею на основі залишків замку. При цьому варто було б законсервувати розкопані знахідки та почати роботи з реставрації збереженої вежі⁵⁵⁶. Ініціатор проєкту В. Скомаровський повідомляв про перспективи консервації та створення музею⁵⁵⁷, а разом з цим і нового готельного комплексу. Тому замість продовження археологічних досліджень на території замку почалось будівництво стіни та двох веж. Прибудова не просто дисонувала з автентичними руїнами вежі, а врзалась у

---

⁵⁵⁴ *Маркетингова стратегія Хмільницької міської територіальної громади до 2027 року.* (2020). Хмільник. С. 17.

⁵⁵⁵ *В Селище раскопали древний замок с легендарной историей.* (2007, 5 вересня). 20 хвилин. Вилучено з <https://vn.20minut.ua/Kult-podii/v-selische-raskopali-drevniy-zamok-s-legendarnoy-istoriey-71487.html>

⁵⁵⁶ *Стародавній замок розкопали у Селищі, Тиврівського району* (2007, 30 серпня). 20 хвилин. Вилучено з <https://vn.20minut.ua/Podii/starodavniy-zamok-rozkopali-u-selischi-tivrivskogo-rayonu-71202.html>

⁵⁵⁷ Скрипник, В. (2008). *«Я бы этот замок развалил, если бы мог, потому что он стоит у меня на огороде...»*. Вилучено з <http://skomarovsky.com.ua/content/view/17103/47/lang,uk/>

замчище⁵⁵⁸. У 2008 р., ймовірно, через фінансову кризу, будівництво зупинилось, вежа замку не була жодним чином законсервована чи відреставрована, до сьогодні продовжує руйнуватись. Тому передача об'єктів у приватні руки без відповідного нагляду створює ризики не лише не реалізувати проєкт, а ще й зашкодити пам'ятці. Варто зауважити, що пам'ятка досі не втратила свій туристичний потенціал та потребує проведення заходів, спрямованих на її включення в соціальну сферу. Місце має зручне розташування (всього за 15 км від Вінниці) та навіть у сучасному вигляді є популярним для відвідування та проведення фотосесій.

Ефективним способом пристосування до сучасних потреб, який максимально зберігає автентичний вигляд пам'ятки та дозволяє надати широкий доступ відвідувачів до об'єкта, є музеєфікація. Згідно з напрямками, які запропонувала М. Брич⁵⁵⁹, перетворення пам'ятки архітектури на музей буває трьох типів:

- 1) Пристосування під музей. Позитивними факторами можна вважати те, що об'єкт використовується в інтересах суспільства, може забезпечити рентабельність, у пам'ятки з'являється більше шансів на збереження та відновлення⁵⁶⁰. До негативних факторів можна віднести те, що пристосування під музей можливе тільки у випадку відносно непоганої збереженості об'єкта, а тому практично не підходить для застосування щодо замкових руїн чи палаців, що перебувають у руїнах. За першим типом музеєфікації пам'ятці відведена роль приміщення

⁵⁵⁸ *Селище: «реставрація» и «возрождение» Черленковского замка*. Вилучено з <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/1318-селище-реставрація-и-возрождение-черленковского-замка/>

⁵⁵⁹ Брич, М. (2020). *Архітектурно-просторова організація музеїв під відкритим небом*. (Дис. канд. архітек.). Національний університет «Львівська політехніка», Львів. С. 38.

⁵⁶⁰ Жукова, О. (2004). Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. Вилучено з <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/CastlesMuseums.html>

музею. Експозиції музею ніяк не пов'язані з пам'яткою та не розкривають її культурно-пізнавальний потенціал, нівелюється культурна цінність об'єкта. Метод був поширений у радянські часи, коли на основі архітектурних туристичних ресурсів формували біосоціальні, в результаті чого архітектурна цінність пам'ятки відступала на другий план. Яскравим прикладом такої підміни є палац у Вороновиці, у якому знаходився Музей авіації ім. Можайського, який сьогодні називається Музей історії авіації та космонавтики.

У 2017 р. завершилася реставрація палацу, яка стала прикладом успішної взаємодії місцевих та обласних органів влади, продемонструвала перспективи участі у європейських грантових програмах з відновлення історико-культурної спадщини. Всього на реставрацію було витрачено дев'ять мільйонів гривень, з яких Європейський Союз оплатив 90%⁵⁶¹. На фоні інших об'єктів області, палац має високий ступінь збереженості, що значно підвищує атракційність об'єкта, зручне розташування дозволяє безпроблемно дістатись до палацу з обласного центру. Реставраційні роботи значно підвищили привабливість самого палацу, але для створення повноцінного туристичного продукту необхідно виконати ще цілу низку робіт з відновлення парку та пішохідних доріжок, встановлення системи освітлення тощо. Важливим аспектом є створення інфраструктури, яка б задовольняла потреби туристів (зручне транспортне сполучення, готелі та хостели, заклади харчування з достатнім рівнем обслуговування).

З понад двохсот років свого існування майже сто років палац належав родині Грохольських. Зрозуміло, що з ідеологічних міркувань у Радянському союзі історія польської шляхти не могла популяризуватись, проте переосмислення цінностей не відбулось і після проголошення незалежності України. Сучасна експозиція гостро дисонує зі збереженими інтер'єрами та заважає оглянути їх. Окремим питанням є доцільність розміщення музею саме

---

⁵⁶¹ Палац у Вороновиці: 300 тисяч євро на ремонт і спогади про оголених жінок. (2017, 11 червня). 20 хвилин. Вилучено з <https://vn.20minut.ua/Podii/palats-u-voronovitsi-300-tisyach-evro-na-remont-i-spogadi-pro-ogolenih-10615680.html>

в бальних залах XVIII ст., при тому, що палац має 43 кімнати загальною площею 2,5 тис. кв. метрів⁵⁶². Таке застосування не дає змоги сповна розкрити історико-культурний потенціал палацу, тому використання цієї пам'ятки архітектури не є ефективним. Розміщення такого музею в одному з найстаріших і найкраще збережених палаців області є маркером того, пам'ятки сьогодні використовують без урахування архітектурної та історичної цінності цих об'єктів⁵⁶³.

2) Пристосування під музей зі збереженням предмета охорони. В такому випадку створюється традиційний музей, але тематичні експозиції не суперечать пам'ятці архітектури, а доповнюють її для кращого розкриття. Наприклад, музей Чайковського і фон Мекк у палаці в Браїлові, історико-краєзнавчий музей у вежі замку в Хмільнику.

3) Музеєфікація самої пам'ятки, створення ансамблевого музею. На сьогодні це найбільш прогресивний спосіб інтеграції пам'яток архітектури в туризм, який передбачає, що пам'ятка сама стає основним або єдиним експонатом. Якщо говорити про напівзруйновані об'єкти, то цей підхід передбачає їхню консервацію, включення до екскурсійних маршрутів та створення умов для ознайомлення. Результатом є формування туристичного об'єкта, який безпосередньо підлягає охороні⁵⁶⁴. Об'єкти, які доцільно перетворити на ансамблевий музей, повинні відповідати низці критеріїв: мати добрий стан збереження, нести

⁵⁶² Томілович, Л. (2011). *Історичні садиби Вінницької області: каталог*. Київ; Чернігів: Деснян. правда. С. 37.

⁵⁶³ Роїк, Ю. (2021). Палац Грохольських-Можайських у Вороновиці Вінницької області: історико-культурний потенціал та використання в туризмі. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*, м. Київ, 26 березня 2021 року. С. 360–361.

⁵⁶⁴ Жукова, О. (2004). Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*.

історичну та архітектурну цінність, мати зручне розташування (бути доступними для відвідувачів)⁵⁶⁵.

Серед замків музеєфікацію в такому вигляді варто проводити для руїн замку в с. Озаринці, руїн замку в с. Селище, мурів у м. Бар, руїн замку в м. Шаргород. Для підсилення експозиції можуть бути проведені археологічні дослідження та роботи з реставрації наявних об'єктів. Результати розкопок також потрібно консервувати та включити до музеєфікованого туристичного об'єкта. Таким чином замкові руїни можна буде інтегрувати у культурний туризм як приклад раціонального використання культурної спадщини⁵⁶⁶.

В цілому руїни замків Вінницької області не збереглись до наших днів у достатньому обсязі і сьогодні не відповідають традиційному образу таких пам'яток, що існує в уяві туристів. Тому вони не можуть викликати великого зацікавлення серед екскурсантів чи виступати самостійним туристичним об'єктом. Посилити інформаційне навантаження екскурсії можна дослідивши історію пам'ятки, з'ясувавши причини її будівництва та особливості в порівнянні з іншими замками, визначивши місце і роль пам'ятки в історію краю та встановивши взаємозв'язки з історичними подіями чи постатями⁵⁶⁷. Екскурсовод може розповісти всю цю інформацію, проте відсутність фізичного замку ускладнює її сприйняття для туристів. Посилити інформативність та враження від експозиції можуть графічна реконструкція, розміщена на стендах, наявність тривимірного макета або проведення реконструкції та реставрації

---

⁵⁶⁵ Брич, М. (2020). *Архітектурно-просторова організація музеїв під відкритим небом*. (Дис. канд. архітект.). Національний університет «Львівська політехніка», Львів. С. 149.

⁵⁶⁶ Роїк, Ю. (2020). Використання замків у культурному туризмі. *Шевченківська весна : історія: матеріали XVIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 13 березня 2020 року*. С. 213.

⁵⁶⁷ Роїк, Ю. (2019). Місце історичного туризмознавства в системі туризмознавчих досліджень. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід»*, Київ, 5 квітня 2019 р. С. 69.

зовнішнього вигляду об'єкта⁵⁶⁸. Найсучаснішим засобом підвищення інформативності об'єкта є використання технології віртуальної та доповненої реальності. Новітні технології можуть не лише доповнювати елементи наявних пам'яток, але й відтворювати знищені замки та палаци, що потенційно може сприяти появі абсолютно нових форм туристичної діяльності.

До пам'яток, які доцільно використовувати як ансамблевий музей, належать майже всі палаци, що мають статус пам'ятки містобудування та архітектури національного значення. Ці об'єкти мають високу історичну та архітектурну цінність, досить гарний ступінь збереження. У деяких до наших днів добре збереглися елементи інтер'єрів, що впливає на більш повне розкриття туристичного потенціалу палацового комплексу. Експозиції, які відображають особливості існування панських резиденцій, пов'язані з особою власника, відвідувачами та подіями, що розгортались в цих палацах (особисті речі власників, декор, мозаїки, предмети побуту, використання дорогоцінних матеріалів в інтер'єрах, творів мистецтва, оригінальних меблів), викликають велике зацікавлення туристів. Вони підсилюють враження від відвідування екскурсійного об'єкта, допомагають розкрити палацовий комплекс не лише як пам'ятку архітектури, а і як пам'ятку історії. Не менш важливим за відтворення інтер'єрів є відновлення парку, адже парк був важливою частиною комплексу, разом із палацом демонстрував матеріальні можливості власника, його художній смак⁵⁶⁹.

Сьогодні більшість об'єктів палацової спадщини Вінницької області використовуються установами, які не дозволяють використовувати пам'ятку як

---

⁵⁶⁸ Корнієнко, В. (2008). *Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері (1991-2007 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Інститут історії України, Київ. С. 167.

⁵⁶⁹ Ільєнко, О., Медведєв, В., Омері, І., & Шульга, О. (2007). Реконструкція та відновлення старовинних парків: біологічні аспекти. *Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних садиб України кінця XVIII – початку XX ст. Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань (Качанівка, 7 липня 2006 року)*, 62–65.

екскурсійний об'єкт. Через відсутність заходів музеєфікації та пристосування об'єктів під потреби установ, які їх використовують, палаци втрачають свою привабливість як туристичні об'єкти. Таким чином, палацові комплекси, які теоретично здатні привертати увагу багатьох людей, широко представлені в туристичних путівниках, картах, екскурсіях, через низький рівень музеєфікації відвідуються туристами нерегулярно.

- Проблеми з екскурсійним супроводом. У процесі інтеграції пам'ятки в туризм закономірно виникає потреба в організації екскурсійного супроводу, спрямованого на повноцінне розкриття історико-культурного значення туристичного об'єкта. Якщо туристи відвідують пам'ятку як складову організованого туру, то екскурсивод може надаватись організатором, проте в інших випадках наявність людини, яка змогла б на місці розповісти про туристичний об'єкт, є обов'язковою. Якщо туристичний продукт уже сформований, то це повинні бути спеціально підготовлені штатні працівники. На початкових етапах роль екскурсиводів можуть взяти на себе вчителі історії чи місцеві краєзнавці. Ще одним варіантом розв'язання проблеми можуть стати аудіогіди, які туристи завантажуватимуть на свій смартфон за допомогою QR-коду та прослуховуватимуть уже на місці.

- Проблеми з додатковими послугами. Якщо розглядати інтеграцію палаців та замкових руїн Вінниччини в туризм шляхом музеєфікації, то в основі туристичного продукту повинні лежати доступність об'єкта та висока якість екскурсійних послуг. Послуги з проживання, харчування, продажу сувенірної продукції тощо пропонуємо вважати другорядними в період становлення туристичного екскурсійного об'єкта, хоч вони мають значення на етапі розвитку. Таким чином, у випадку створення туристичного продукту на основі архітектурної пам'ятки послуги проживання вважаємо додатковими, такими, які можуть підвищити якість туристичних послуг та дохід від них, проте не є обов'язковими. Особливо це стосується тих випадків, коли пам'ятку планується інтегрувати в заміські екскурсії та включати в туристичні маршрути одного дня. Для прикладу, пам'ятки, що входять до одного з найпопулярніших

маршрутів в Україні «Золота підкова Львівщини», інтегровані в туризм саме за таким принципом.

Варто звернути увагу на те, що серед туристів, які користувались послугами внутрішнього туризму в турагенціях і туроператорів, у середньому 26% основною причиною невдоволення наданими послугами визначили якість послуг проживання⁵⁷⁰. На сьогодні засоби розміщення слабо розвинені в регіонах та в основному знаходяться у м. Вінниця⁵⁷¹. Тому якщо розглядати розвиток туризму в межах усієї області, варто більше уваги приділяти вже наявним засобам розміщення, підвищувати якість обслуговування у них.

Проблеми з інформаційною підтримкою

До цієї групи належать проблеми, пов'язані з можливістю швидко отримати необхідну інформацію про наявні на території області об'єкти замкової та палацової спадщини. Судячи з досліджень 2019 р., для 47% опитаних респондентів основним джерелом інформації, яке спонукало до туристичної поїздки, стали інтернет-ресурси (сайти туристичних компаній, інформаційні вебсайти, соціальні мережі). І це при тому, що ще у 2015 р. відсоток таких туристів складав 18%⁵⁷². Тому для того, щоб розв'язати питання інформаційної підтримки, пропонуємо активно залучати можливості мережі Інтернет як найперспективнішого на сьогодні засобу обміну та поширення інформації. До основних проблем групи можемо віднести:

---

⁵⁷⁰ Онищук, Н. (2015). *Формування системи маркетингу співпраці туристичних підприємств*. (Дис. канд. економ. наук). Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне. С. 117.

⁵⁷¹ Кармазіна, О. (ред.) (2018). *Коллективні засоби розміщування в Україні у 2020 році. Туристична діяльність в Україні у 2017 році статистичний збірник*. Київ. С. 37.

⁵⁷² Кифяк, В., & Кифяк, О. (2020). Діджиталізація процесів розвитку туристичних дестинацій у західноукраїнських прикордонних регіонах. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*, (2), 162–173.

- Відсутність інформації про загальну кількість збережених об'єктів, які можна відвідати. За невеликим винятком⁵⁷³ у більшості друкованих видань краєзнавчо-туристичного характеру міститься інформація тільки про найвідоміші пам'ятки (Тульчин, Буша, Вороновиця, Хмільник, Немирів). Інформація про замки та палаци в мережі Інтернет представлена в основному сайтами краєзнавчо-інформаційного та туристичного характеру⁵⁷⁴. У таких ресурсів є свої переваги та недоліки. Плюсом є те, що автори діляться особистим досвідом та враженнями від відвідування об'єктів, можуть надати інформацію про точне розташування пам'ятки, варіанти, як до неї можна доїхати. Мінусом є вибірка об'єктів, оскільки якщо це особистий сайт і автор не відвідував замок чи палац, то він і не буде представлений. Розв'язанням проблеми може стати створення ресурсу, в якому буде представлена інформація як мінімум про всі замкові руїни та палаци, що мають статус пам'ятки та знаходяться під охороною держави.

- Проблеми з локалізацією. З огляду на особливості розташування пам'яток у сільській місцевості (замкові руїни можуть знаходитись і поза межами населених пунктів), виникає проблема з точною локалізацією об'єктів. Хоч за останні роки ситуація з інформативністю покращилась, проте і до сьогодні, для прикладу, на сервісі google maps частина пам'яток взагалі відсутня або ж має неточні розташування. Як варіант розв'язання проблеми на інформаційних сайтах про пам'ятки, крім загальної інформації, додаються ще й точні координати, за якими знаходиться пам'ятка. Крім цього, пошук пам'яток можуть значно спростити інформаційні таблички та дороговкази, встановлення яких входить у компетенцію територіальних громад. Це може бути встановлення інформаційно-вказівних дорожніх знаків європейського стандарту, які б інформували про напрямок руху до визначних місць, та

---

⁵⁷³ Антонюк, Д. (2008). *Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні*. (Ч. 1). Київ: Грані-Т. С. 17; Антонюк, Д. (2012). *Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні*. (Ч. 2). Київ: Грані-Т.

⁵⁷⁴ *Замки та храми України*. Вилучено з <https://castles.com.ua/> ; *Україна Інкогніта*. Вилучено з <https://ukrainaincognita.com/>

інформаційні схеми з маршрутами туристичних шляхів та позначеними закладами розміщення, харчування тощо.

- Відсутність єдиного місця, у якому були б представлені вичерпні дані про пам'ятку. На сьогодні інформацію про пам'ятку потрібно отримувати з різних джерел, немає легкодоступного та зручного джерела інформації. Як і у випадку з багатьма туристичними продуктами, розв'язанням цієї проблеми міг би стати вебресурс. У такому випадку в одному місці зберігалася б інформація про історію об'єкта, особливості проїзду, контактні дані для замовлення екскурсії чи файл з аудіоекскурсією. На сайті можна розмістити реквізити благодійного фонду чи рахунку для збору коштів на відновлення пам'ятки.

Розвиток інформаційних технологій став причиною змін у доступі до туристичної інформації: нові технології пропонують легкий доступ до великої кількості туристичної інформації. Користування мобільними гаджетами змінило туристичну індустрію та продовжує вдосконалювати способи доступу туристів до інформації до та під час подорожі. Пошукова система є одним із часто використовуваних джерел інформації, тоді як персональний комп'ютер є найбільш використовуваним пристроєм як для пошуку, так і для бронювання. Таким чином, інформаційні потреби в індустрії туризму та гостинності більшою мірою забезпечуються інформаційними технологіями⁵⁷⁵.

З огляду на стрімкий розвиток інформаційних технологій та проблеми з наявністю інформації про об'єкти замкової і палацової архітектури в мережі Інтернет, нами було розроблено вебзастосунок www.vn-heritage.com.ua.

Основні критерії вебзастосунку:

- можливість швидко та зручно отримати інформацію про всі збережені об'єкти замкової та палацової архітектури;
- можливість визначити місце об'єкта на карті, його розташування відносно інших об'єктів;

---

⁵⁷⁵ Khatri, I. (2019). Information Technology in Tourism & Hospitality Industry: A Review of Ten Years' Publications. *Journal of Tourism and Hospitality Education*, (9), P. 77.

- інформація про окремі пам'ятки повинна бути уніфікована;
- для кожного об'єкта наявна історична довідка, що може використовуватись під час відвідування пам'ятки для підсилення інформаційного навантаження;
- окрім збережених пам'яток, додані також зруйновані, в майбутньому планується створити базу даних усіх замків і палаців, які коли-небудь існували.

Застосунок являє собою вебсайт, в основі якого лежить карта Вінниччини з нанесеними маркерами замків і палаців відповідно до їхнього розташування. Якщо замки області вже була спроба нанести на карту, то щодо палаців така робота пророблена вперше. Інформація про збережені об'єкти базується на основі отриманих результатів дослідження, зокрема історії замків та палаців.

До основних переваг застосунку можна віднести:

- легкий доступ до інформації;
- зручний пошук на карті, можливість локалізувати пам'ятки одну відносно одної;
- можливість вносити виправлення у зв'язку з уточненням даних про об'єкт, тобто є можливість постійно актуалізовувати інформацію;
- можливість імплементації нових функцій та розширення вже наявних.

Розвиваючи туристичний бізнес, варто переймати досвід інших міст, зокрема приклади реалізації успішних туристичних продуктів у Києві та Львові. Ці міста мають розроблені стратегії та програми розвитку туризму, згідно з якими відбувається поширення інформації про туристичні дестинації через участь у виставках, створення рекламних відео тощо. Міста сприяють проведенню фестивалів, концертів, культурних подій. Створюються туристично-інформаційні центри, школи гідів та екскурсоводів⁵⁷⁶.

Після створення туристичного екскурсійного продукту закономірно з'явиться проблема його подальшого розвитку. Стратегію туристичної галузі в

---

⁵⁷⁶ *Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні.* (2019). Вилучено з <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-Ukraine-Report-UKR.pdf>

регіонах варто розглядати на основі територіальних громад. Зважаючи на територіальну, адміністративну та економічну самостійність та відповідно до основних завдань, які полягають у збільшенні надходжень до бюджету, сприянні розвитку підприємницької діяльності, залученню інвестицій та ефективному використанні ресурсів, ОТГ добре підходять для формування на їхній основі туристичних дестинацій⁵⁷⁷.

На основі територіальних громад можуть формуватися такі типи дестинацій як туристичний центр або атракційний пункт⁵⁷⁸. Туристичний центр передбачає наявність науково та економічно обґрунтованої стратегії розвитку, згідно з якою він функціонує і яка є дорожньою картою в управлінні туризму регіону⁵⁷⁹. Атракційний пункт виступає найменшою туристичною дестинацією, має конкретні географічні межі та використовується протягом певного часу⁵⁸⁰. Досліджувані нами об'єкти добре підходять для формування на їхній основі архітектурних та культурних атракційних пунктів. Основні характерні риси дестинації такі:

- дестинація є комплексом компонентів, що включає саму пам'ятку, рівень доступності, наявні зручності та розвиток транспортної системи;
- дестинація повинна мати достатній рівень культурної цінності, щоб потенційні відвідувачі були готові витратити свій час та кошти на її відвідування.
- туристи повинні фізично відвідати дестинацію для того, щоб спожити туристичний продукт;
- послуги та зручності дестинації орієнтовані не тільки на туристів, а й на місцевих мешканців⁵⁸¹.

⁵⁷⁷ Кифяк, О. (2019). Ресурсний потенціал розвитку туристичних дестинацій. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, (4), 61.

⁵⁷⁸ Там само. С. 62.

⁵⁷⁹ Корж, Н., & Басюк, Д. (2017). *Управління туристичними дестинаціями : підручник*. Вінниця: «ПП«ТД Едельвейс і К». С. 7.

⁵⁸⁰ Там само. С. 28.

⁵⁸¹ Тимчук, С. (2020). Туристична дестинація як основа розвитку регіону. *Стратегічні перспективи туристичної та готельно-ресторанної індустрії в*

Ресурсів однієї ОТГ може не вистачати для створення на її основі повноцінної дестинації, тому можливим є формування дестинації на основі декількох громад, об'єднаних спільною туристичною інфраструктурою. Така дестинація формується на основі туристичного району та передбачає успішну роботу туристичних кластерів. Кластер — форма об'єднання, метою якої є підвищення конкурентоздатності туристичної продукції та економічного росту регіону. По своїй суті туристичні кластери — це сукупність підприємницьких організацій та структур, об'єднаних у межах певного регіону, які перебувають у конкурентних відносинах, проте спільну діяльність спрямовують на обслуговування туристів, використання туристичних ресурсів та інфраструктури. Існування кластерів (центрів активності) і каналів взаємозв'язку між ними дає можливість організувати управління на основі мереж та інтеграційного підходу⁵⁸².

Збережені замкові руїни та палаци, відвідування яких є мотивацією для туристичної подорожі, виступають фактором до формування кластерів на регіональному рівні. Позитивним аспектом є висока щільність розташування пам'яток (особливо палаців) на території області. Успішне створення регіонального кластера дає низку переваг: ріст конкурентоспроможності, інвестиційної привабливості регіону, розвиток підприємництва, інформаційних та комунікаційних зв'язків⁵⁸³.

За умови створення на основі палаців та замкових руїн окремих туристичних продуктів варто було б на їхній основі розглянути можливості

Україні: теорія, практика та інновації розвитку: збірник матеріалів Всеукр. наук.-прак. інт.-конф., 28-29 жовтня 2020 р. Умань: ВПЦ «Візаві», 171–173.

⁵⁸² Колосовська, І., & Місик, М. (2020). Публічне управління туристичними дестинаціями на регіональному рівні: інноваційні підходи. *Ефективність державного управління*, 1 (62). Ч. 1, 142.

⁵⁸³ Осипенко, К. (2018). Регіональний туристичний кластер: сутність та особливості формування. *Актуальні проблеми науки та освіти. Збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів*. Маріуполь.

http://91.250.23.215:8080/jspui/bitstream/123456789/514/1/Aktualni_problemy_XX_2018.pdf#page=76

формування локальних кластерів, орієнтованих на розвиток культурно-пізнавального туризму. Беручи за основу територіальний підхід та особливості розташування об'єктів, можна виділити 5 гіпотетичних кластерів з умовними назвами: північно-західний, північно-східний, західний, центральний та південний.

Основними центрами північно-західного кластера варто було б зробити м. Хмільник та с.Іванів. Основний маршрут міг би бути такий: Хмільник (вежа замку, національного значення; палац, місцевого значення) – Іванів (замок-палац, місцевого значення) – Гушинці (палац, місцевого значення) – Селище (руїни вежі, національного значення). За умови, якщо будуть проведені дослідження та створено туристичний продукт на основі зруйнованого Вінницького замку, кластер варто було б доповнити ще й ним. Іванів і Гушинці є сусідніми селами, входять до складу однієї ОТГ, тому варто було б об'єднати пам'ятки в один туристичний продукт. Серед переваг кластера можна виділити близьке розташування до м. Вінниці та включення м. Хмільник. Оскільки Вінниця є центром туризму області, а Хмільник — курортом, обидва міста можуть забезпечити туристів відповідною інфраструктурою та стати стартовим пунктом у плануванні маршрутів. З початкового пункту до кінцевого протяжність дороги приблизно 100 км.

У західному кластері сконцентрована значна кількість пам'яток палацової та основна частина замкової архітектури. Основними центрами можна вважати м. Бар, м. Жмеринку та с. Буша. На території кластера сконцентровано 5 замкових руїн, 9 палаців місцевого значення та 3 — національного. Можливий маршрут по замкових руїнах такий: м. Бар (залишки мурів, національного значення) – смт. Муровані Курилівці (залишки мурів, національного значення; палац, місцевого значення) – с. Озаринці (руїни, національного значення) – с. Буша (вежа, національного значення) – м. Шаргород (руїни, національного значення) – м. Бар. У такому вигляді протяжність маршруту приблизно 300 км, проте його можна оптимізувати, виключивши с. Муровані Курилівці (є палац, тому населений пункт включений до інших маршрутів) або с. Буша (історико-

культурний заповідник «Буша» може виступати окремою дестинацією, тому є сенс планувати маршрут виключно для відвідування заповідника, не включаючи інших зупинок). Для огляду палаців може бути представлено декілька маршрутів. Центром першого є м. Жмеринка, залізничний вузол, що полегшує приїзд туристів залізничним транспортом: м. Жмеринка – с. Носківці (палац, місцевого значення) – с. Северинівка (палац, місцевого значення) – с. Чернятин (палац, національного значення) – с. Браїлів (палац, місцевого значення) – м. Жмеринка. Протяжність маршруту близько 90 км. Другий маршрут такий: м. Бар – с. Митки (палац, місцевого значення) – с. Верхівка (палац, місцевого значення) – с. Котюжани (палац, національного значення) – с. Вищеольчедаїв (палац, місцевого значення) – смт. Муровані Курилівці (палац, національного значення) – с. Серебринці (палац, національного значення). Протяжність маршруту — 110 км. Потенційно однією з основних проблем кластера є відсутність засобів розміщення.

Особливістю центрального кластера є переважання палаців, які мають статуси пам'яток національного значення. Основними центрами є м. Вінниця та м. Немирів. Вінниця як туристичний центр, а Немирів як курортне місто можуть забезпечити як туристичну інфраструктуру, так і приплив туристів. Основний круговий маршрут протяжністю 230 км може бути таким: м. Вінниця (палац, національного значення) – смт. Вороновиця (палац, національного значення) – м. Немирів (палац, національного значення) – с. Дашів (палац, національного значення) – с. Стара Прилука (палац, національного значення) – с. Козинці (2 палаци без статусу пам'ятки) – Вінниця.

Північно-східний кластер характеризується відсутністю розвиненої інфраструктури та населених пунктів, які могли б стати центрами кластера. Якщо планувати маршрут по пам'ятках з м. Вінниця, то його протяжність становитиме 280 км: Вінниця – Нападівка (палац, пам'ятка національного значення) – Спичинці (палац, пам'ятка національного значення) – Андрушівка (палац, пам'ятка національного значення) – Мала Ростівка (палац, пам'ятка місцевого значення) – Бугаївка (палац, пам'ятка місцевого значення) – Бабин

(палац, пам'ятка місцевого значення) – Вінниця. Тому поки не вирішиться питання із засобами розміщення, палаци не зможуть бути інтегровані в культурний туризм.

Вихідною точкою південного кластера є м. Тульчин, який у перспективі розглядаємо як туристичний центр із розвинутою інфраструктурою. До кластера увійшли б 6 палаців національного та 5 місцевого значення. За основу у плануванні маршрутів можна взяти круговий маршрут протяжністю 250 км, який включатиме такі пункти: м. Тульчин (2 палаци, національного значення), с. Тиманівка (палац, місцевого значення), с. Комаргород (палац, національного значення), с. Антопіль (палац, національного значення), с. Чернятин (палац, національного значення), с. Гонорівка (палац, місцевого значення), с. Ободівка (палац, місцевого значення), с. Верхівка (палац, національного значення) – м. Тульчин.

У процесі популяризації туристичного продукту на сьогодні одним із найдієвіших способів є розробка власного бренду, пов'язаного із замковою чи палацовою спадщиною. Брендинг виступає інструментом підвищення конкурентоспроможності, демонструє унікальність та потенціал регіону, заохочує потенційних інвесторів та туристів. Бренд створюється з розрахунку на велику аудиторію, що включає інвесторів, які шукають перспективні для фінансування проекти, туристів, яких цікавлять привабливі для відвідування місця, підприємства й організації, місцевих жителів⁵⁸⁴. Варто зауважити, що сьогодні вже існує бренд Вінниччини⁵⁸⁵, тому просування конкретних туристичних продуктів чи дестинацій можливе в його контексті.

Отже, процес інтеграції пам'яток у туристичну сферу вимагає комплексного підходу, пошуку балансу між використанням пам'ятки та її

---

⁵⁸⁴ Богдан, Н. (2021). Туристичний брендинг регіонів як маркетинговий інструмент розвитку туризму на територіальному рівні. *Бренд-менеджмент: маркетингові технології. Тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції*. Київ. С. 18.

⁵⁸⁵ *Вінниччина має свій туристичний бренд*. (2021). Вилучено з <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/37103-vinnychchyna-maie-svii-turystychnyi-brend-serhii-borzov>

розкриттям. Прикладами пристосування під туристичні потреби є створення готелю чи музею в приміщенні об'єкту, проте до найбільш ефективних заходів відносяться музеєфікація та формування просторового музею. Виділено низку проблем, вирішення яких сприятиме успішному включенню пам'яток замкової і палацової архітектури в туризм. Перспективною складовою розвитку туристичного продукту є об'єднання підприємств у окремі кластери і дестинації, спільне проведення маркетингової діяльності та заходів з популяризації бренду.

Висновки до розділу 4

Аналіз розвитку туризму області показав, що туристична справа на Вінниччині в радянські часи розвивалась у контексті загальнодержавної політики. Розвиток культурного туризму відбувався практично без включення до нього замкових руїн та палаців краю. Пам'ятки або взагалі не були інтегровані у сферу, або ж використовувались в оздоровчому туризмі як приміщення під санаторії. Таке пристосування не давало можливості об'єктам повною мірою розкрити свій історико-культурний потенціал. З проголошенням незалежності України відбулися зрушення в популяризації замків та особливо палаців, проте не відбулось переосмислення їхньої історичної цінності. Пам'ятки досі не включені у сферу культурно-пізнавального туризму та не є повноцінними екскурсійними туристичними об'єктами.

Процес інтеграції пам'яток у туризм передбачає не лише можливість їхнього збереження та відновлення, а й повноцінне розкриття. Сьогодні існує низка проблем на шляху до включення замкових руїн та палаців до життя громади, вирішення яких потребує наукового осмислення та пошуків найкращих практик. Одним з найкращих варіантів є музеєфікація об'єктів, створення на їхній основі просторових музеїв, які найкраще можуть зацікавити потенційних туристів. Це, з одного боку, забезпечить цілісність пам'ятки, а з іншого — розкриє її потенціал.

З огляду на те, що замки та палаци сьогодні практично не інтегровані у сферу туризму, зусилля, перш за все, потрібно спрямувати на формування туристичного продукту, в основі якого будуть пам'ятки замкової та палацової архітектури. Надалі розвивати регіональний туризм можна як на основі окремої ОТГ, так і шляхом взаємодії між громадами. Перевіреном та ефективним способом підвищення якості туристичних послуг та їхньої рентабельності є об'єднання у кластери, що дає змогу використовувати спільну інфраструктуру та стратегічно планувати подальший розвиток. З огляду на географічне розташування замків та палаців виокремлено 5 потенційно можливих кластерних об'єднань.

ВИСНОВКИ

В результаті дослідження пам'яток замкової та палацової архітектури Вінниччини були сформульовані відповідні поставленим завданням висновки та узагальнення:

1. Проаналізовано стан наукової розробки теми та джерелознавчу базу. Історіографію розділено на групи згідно з хронологічно-проблемним підходом та виділені такі періоди: поч. ХІХ – поч. ХХ ст., 20-ті рр. ХХ ст., 50-ті рр. ХХ ст. – 80-ті рр. ХХ ст., 90-ті рр. – сьогодні. В рамках кожного періоду література розглядалась за проблемними блоками: історія замкового та палацового будівництва, становлення пам'яткоохоронної системи, проблеми поточного використання об'єктів, перспективи використання замків та палаців у туризмі. В результаті аналізу ступеню наукової розробки теми встановлено, що на сьогодні відсутні комплексні дослідження історії замкового будівництва на території Вінниччини. Історія палаців висвітлена значно ширше, проте в переважній більшості наявні праці мають науково-популярний характер. Огляд літератури з охорони пам'яток показав, що в цілому становлення та розвиток пам'яткоохоронної справи висвітлено добре, проте безпосередньо замкам і палацам області в цій системі увага практично не приділялась. Низку досліджень присвячено розвитку туризму, зокрема культурному, формуванню туристичного продукту на основі пам'яток історико-культурної спадщини. Більшість праць цього напрямку мають узагальнювальний характер або ж стосуються конкретних об'єктів, замки та палаци Вінниччини в них представлені вибірково.

У процесі дослідження опрацьовано та класифіковано широку джерельну базу. Дослідження історії палацового і замкового будівництва представлене опублікованими та неопублікованими архівними документами, матеріалами і висновками проведених археологічних розкопок, мемуарними джерелами, картографічними даними і фотографіями. Про охорону та використання об'єктів починаючи з ХХ ст. дізнаємось з неопублікованих архівних матеріалів, газетних видань, нормативно-правових документів. Розвиток туризму та рівень

інтеграції у сферу замків і палаців області висвітлений у статистичних даних, в путівниках та в інформації туристичних підприємств, матеріалах газетних видань, зображальних джерелах та нормативно-правових документах.

2. Визначено методологічні засади та сформульовано вибірку об'єктів дослідження. На різних етапах дослідження було застосовано різноманітні методологічні принципи (науковості, історизму, комплексності, системності) та методи (історичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, хорологічний та ін.). За допомогою методу вибірки було обрано 8 об'єктів замкової та 41 об'єкт палацової архітектури області та визначено їх як такі, що потребують дослідження і потенційно можуть бути інтегровані у туризм.

3. Досліджено історичні умови зародження та розвитку замкового і палацового будівництва на території Вінницької області. Для успішної інтеграції пам'яток у туризм це питання потребує всебічного та комплексного вивчення. Історичні умови та історичний контекст мали вирішальне значення у розвитку замкового та палацового будівництва. Система оборонних укріплень була розгалуженою, проте самі об'єкти мали відносно простий вигляд. Найпоширенішим матеріалом було дерево, тому до сьогодні збереглась незначна кількість пам'яток. Замки будувались відповідно до основних досягнень європейської оборонної архітектури, а основною причиною їхнього створення стало прикордонне розташування, яке вплинуло на характер та особливості оборонного будівництва. В результаті геополітичних змін у регіоні в кін. XVII – на поч. XVIII ст. територія Вінниччини перестала зазнавати постійних нападів, а тому і зникла необхідність у замках. Для більшості об'єктів це стало причиною занепаду та руйнування, а деякі приватні замки (в с. Іванів, с. Муровані Курилівці та ін.) були перебудовані під палаци.

Активне поширення палаців стало результатом особливостей землеволодіння на досліджуваній території, оскільки в руках окремих поміщиків були зосереджені значні земельні наділи, що дозволило розвивати маєтки та будувати палацові комплекси. На кін. XVIII ст. власниками палаців були виключно поляки. Проте внаслідок політики русифікації регіону протягом

XIX ст. значно зросла частка російських дворян, хоч і не стала переважаючою. Палацове будівництво розвивалось згідно з загальноєвропейськими тенденціями, а палацова спадщина представлена великим різноманіттям архітектурних стилів (класицизм, неоготика, необароко, неоренесанс, неокласицизм, еkleктика). Особливістю палаців стало поширення по всій території області та віддалене розташування більшості об'єктів, часто у сільській місцевості. Розвиток палацового будівництва на поч. XX ст. досить стрімко завершується разом із ліквідацією поміщицтва.

4. Охарактеризовано місце замкових руїн та палаців Вінниччини у системі охорони пам'яток. Виявлено, що замки та палаци області у XX ст. були інтегровані в систему охорони пам'яток здебільшого завдяки діяльності пам'яткоохоронних організацій. З 1917 р. функціонувало Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'ятників у м. Вінниця, зусилля якого були спрямовані на збереження самих палаців та колекцій старовини. Робота Кабінету виучування Поділля, заснованого у 1924 р., серед іншого була спрямована на збереження пам'яток архітектури та історії. Окремі представники культурної інтелігенції висловлювали прогресивні погляди щодо необхідності охорони не тільки замків, а й палаців (для прикладу, В. Дубровський та Д. Щербаківський). З 30-х рр. XX ст. відбувається згортання пам'яткоохоронної діяльності. Новий етап піднесення справи пов'язаний зі створенням у 1966 р. Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. В рамках її діяльності організовувався нагляд за пам'ятками, проводились реставраційні та відновлювальні роботи.

Розгляд системи охорони пам'яток та нормативно-правової бази показав, що замки та палаци області були досить добре представлені у пам'яткоохоронній системі вже з кін. XX ст. Станом на сьогодні 7 замків та замкових руїн є пам'ятками архітектури національного значення, 1 — місцевого значення, 19 палаців є пам'ятками національного та 19 — місцевого значення. Як бачимо, всі замкові руїни та переважна більшість збережених палаців перебувають під охороною держави. Три палаци (два у с. Козинці та

один у с. Носиківка) не мають пам'яткоохоронного статусу, проте вважаємо, що вони повинні бути внесені до реєстру пам'яток архітектури. Ці палаци є цінними з точки зору історії та архітектури, потребують охорони зі сторони держави та потенційно можуть бути інтегровані у сферу туризму. Аналіз організації охорони пам'яток характеризується низкою нормативно-правових документів, що регламентують поведження з пам'ятками, особливості їхнього використання та захисту. Проте і сьогодні існують недоліки у державному регулюванні. Сучасний стан об'єктів дає підстави стверджувати, що заходи з охорони на практиці зовсім не виконуються або ж виконуються недостатньо.

5. З'ясовано специфіку використання об'єктів з поч. ХХ ст. до сьогодні. У переважній більшості замки ніяк не були залучені у господарську чи туристичну діяльність та зазнавали постійного руйнування. Палаци ж масово почали пристосовуватись під поточні господарські потреби, у приміщеннях функціонували школи, санаторії, лікарні. Очевидно, що таке використання не враховувало культурної, історичної чи архітектурної цінності об'єктів. Це стало причиною внутрішніх перепланувань, зміни інтер'єрів, що значно обмежило їхній потенціал у сфері культурно-пізнавального туризму. Пристосування під об'єкти соціальної інфраструктури хоч і може забезпечити певний ступінь збереженості, проте в такому випадку замки та палаци не будуть виступати як самостійні туристичні об'єкти і не зможуть приваблювати широке коло відвідувачів. Яскравим прикладом зневажливого ставлення радянської влади до цього роду пам'яток є те, що палац Потоцьких у Тульчині, навіть після надання статусу пам'ятки архітектури, використовувався під військові склади.

Більшість палаців сьогодні продовжують виконувати ті ж функції, що виконували за радянських часів. В кінцевому результаті таке використання стає причиною втрати пам'яткою її архітектурної та культурно-пізнавальної цінності, а отже, потребує негайного переосмислення. Для розв'язання цієї проблеми запропоновано дорожню карту з відновлення та включення пам'яток у соціальну сферу. Одним з найкращих способів повернути пам'ятку в соціальне життя громади є ревіталізація, яка полягає у проведенні технічних,

економічних і соціальних заходів, спрямованих на повернення втрачених або створення нових функцій. З одного боку, передбачається пристосування до нових умов, а з іншого — максимальне збереження автентичного вигляду об'єкта.

6. Висвітлено історію та сучасний стан включення досліджуваних об'єктів у туристичну галузь краю та країни. Перші згадки про палаци та замки як туристичні об'єкти належать до кін. XIX ст. На початку XX ст. активного розвитку набуває екскурсійна справа, тісно пов'язана з краєзнавчим рухом. У 20-х рр. Кабінетом виучування Поділля був виданий один з перших путівників по Вінниці. Огляд радянських газет, путівників та інших туристичних матеріалів демонструє, що інформація про замки та палаци області в контексті туризму практично відсутня. В цілому, у XX ст. замки та палаци області практично не були включені в туризм, а їхнє використання у цій сфері обмежувалось як приміщення під музеї чи санаторії.

Нині інтеграція палаців та замкових руїн у туризм все ще залишається на низькому рівні, а за умов поточного використання включені в маршрути пам'ятки не можуть сповна розкритись як туристичні об'єкти. Проте останнім часом розвиток різних видів туризму є одним з основних напрямів як державної політики на рівні області, так і місцевих громад. Існує низка програм з розвитку туризму, маркетингових програм, створено бренд області, що формує сприятливі умови для інтеграції замкових руїн та палаців у сферу туризму. З позитивних аспектів варто виділити зростання інформаційної підтримки замкової та особливо палацової спадщини як об'єктів туризму. Їх дедалі частіше включають у путівники, туристичні маршрути, програми розвитку туризму окремих громад.

7. Запропоновано заходи для популяризації та залучення замків і палаців області до сфери туризму. Проведений аналіз низки проблем розвитку туризму на регіональному рівні дав змогу опрацювати варіанти їхнього вирішення. У результаті проведення реформи децентралізації на місцях з'явилась можливість самостійно визначати вектори розвитку громади, тому включення пам'яток у

туризм насамперед варто покладати на територіальні громади. Розглянуто різні можливості та підходи до інтеграції пам'яток у сферу туризму, серед яких перетворення на готель чи готельно-ресторанний комплекс, створення музею в приміщенні пам'ятки, музеєфікація. Як один з найперспективніших заходів виокремлено формування просторового музею на основі пам'ятки. Окрім цього, результатом розвитку туристичних продуктів на основі пам'яток може стати формування туристичних кластерів та туристичних дестинацій. У цьому контексті запропоновано потенційно можливі об'єднання у кластери наявних пам'яток, їхнього розташування та можливостей розвитку культурного туризму. Для розв'язання проблеми швидкого та зручного доступу до інформації про пам'ятки було розроблено відповідний вебресурс.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

*Архівні джерела***Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК)****Ф. 49. Потоцькі**

1. *Інвентар м. Немирів. Ф. 49. (Оп. 1, Спр. 2207, Арк. 22–24), ЦДІАК України.*

Ф. 258. Строганови

2. *Лист архітектора Щусєва княгині Щербатовій про будівництво в м. Немирів. Ф. 258. (Оп. 2, Спр. 116, Арк. 1), ЦДІАК України.*

3. *План містечка Немирова. Маєток княгині Щербатової Брацлавського повіту, Подільської губернії. Ф. 258. (Оп. 1, Спр. 183, Арк. 1), ЦДІАК України.*

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

4. *Відомості про осіб висланих з Київської, Подільської та Волинської губернії за участь в польському повстанні 1863–1964 рр. з зазначенням їх маєтків. 442. (Оп. 815, Спр. 490, Арк. 54), ЦДІАК України.*

5. *Відомості про приналежність маєтку в м. Немирові гр. Потоцькому Б. Ф. 442. (Оп. 1, Спр. 5943, Арк. 1), ЦДІАК України.*

6. *Відомості про продаж гр. Потоцьким гр. Строгановій м. Тульчина в 1869 р. і про придбання м. Тульчин в 1874 р. Ф. 442. (Оп. 563, Спр. 1, Арк. 2, 13, 16), ЦДІАК України.*

7. *Донос селян м. Грицева від 8 вересня 1872 р. про участь гр. Грохольського в польському повстанні 1863 р. Ф. 442. (Оп. 822, Спр. 170, Арк. 1.), ЦДІАК України.*

8. *Клопотання полковнику Ржевуському про надання захисту вдові Людгарда Грохольського, висланому за справою по заколоту, до Воронежської губернії. Ф. 442. (Оп. 816, Спр. 296, Арк. 15–18), ЦДІАК України.*

9. *Кошторис про доходи та витрати м. Тульчина на 1854 р. Ф. 442. (Оп. 84, Спр. 576, Арк. 77–78), ЦДІАК України.*

10. *Оголошення про продаж маєтку поміщиці Чацької за борги.* Ф. 442. (Оп. 180, Спр. 447, Арк. 121), ЦДІАК України.
11. *Повідомлення Подільського губернського правління від 5 травня 1850 року про продаж с. Кузьминці і с. Митки поміщика Дзержка за борги поміщику Комару (1850 р.).* Ф. 442. (Оп. 152, Спр. 452, Арк. 1–2), ЦДІАК України.
12. *Про позичальників гр. Александра Потоцького, який виїхав за кордон.* Ф. 442. (Оп. 138, Спр. 717, Арк. 1–54), ЦДІАК України.
13. *Про покупку Тульчинського маєтку гр. Потоцького в казну.* Ф. 442. (Оп. 371, Спр. 76, Арк. 1–3), ЦДІАК України.
14. *Про припинення слідства у справі про приготування в маєтку гр. Грохольського Г. в с. П'ятничанах польського повстання 1831 р.* Ф. 442. (Оп. 782, Спр. 148. Арк. 17, 64), ЦДІАК України.
15. *Стосовно перетворення Тульчина в місто.* Ф. 442. (Оп. 43, Спр. 728, Арк. 16), ЦДІАК України.

Ф. 486. Київська палата цивільного суду

16. *Подання до Палати для засвідчення даної, яка видана на маєток в с. Серебринці, придбаного на торгах, що належав графині Чацькій П. З книги запису даних за 1869 р.* Ф. 486. (Оп. 5. Спр. 531. Арк. 36–37), ЦДІАК України.
17. *Справа про продаж графом Потоцьким М.С. графині Строгановій М. маєтку в Подільській губ.* Ф. 486. (Оп. 1, Спр. 14484, Арк. 1–2), ЦДІАК України.
18. *Фінансовий стан маєтків гр. Потоцьких; Сплата боргів кредиторам; конфіскація майна А. Потоцького за участь у Польському повстанні 1830–1831 рр.* Ф. 486. (Оп. 9, Спр. 75а, Арк. 1–379), ЦДІАК України.

Ф. 533. Київський військовий губернатор

19. *Справа про віддачу в казну Немирівського маєтку графа Потоцького за борги.* Ф. 533. (Оп. 1, Спр. 707, Арк. 1–7), ЦДІАК України.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу

20. *Про відрядження Професора Університету Св. Володимира Іванишева в Тульчин, для розгляду Архіву Графа Потоцького. Ф. 707. (Оп. 18, Спр. 328, Арк. 30–37), ЦДІАК України.*

21. *Відомості про приналежність маєтку в м. Тульчин гр. Потоцькому М. С. Ф. 707. (Оп. 87, Спр. 173, Арк. 1–36), ЦДІАК України.*

Державний архів Вінницької області, м. Вінниця (ДАВіО)

Ф. 5. Вінницькі повітові присутствені місця у чиншових справах

22. *Плани земельних ділянок с. Янів, Тиврівської волості за 1866-1891 рр. Ф. 5. (Оп. 4. Спр. 101. Арк. 1), ДАВіО.*

Ф. 7. Брацлавські повітові присутствені місця у чиншових справах

23. *Геодезичний опис земельної ділянки селян м. Вороновиця надійшла після обміну з володіння поміщика Можайського за 1894 р. Ф. 7. (Оп. 2. Спр. 486. Арк. 1), ДАВіО.*

Ф. 12. Літинські повітові присутствені місця у чиншових справах

24. *Плани земельних ділянок с. Северинівки, Межирівської волості за 1868–1908 рр. Ф. 12. (Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1), ДАВіО.*

25. *Плани земельних ділянок с. Хмільник, Хмільницької волості. Ф. 12. (Оп. 3. Спр. 54. Арк. 1), ДАВіО.*

26. *Плани земельних ділянок с. Чернятин, Чернятинської волості. Ф. 12. (Оп. 3. Спр. 55. Арк. 1), ДАВіО.*

Ф. 863. Щербатові князі, поміщики

27. *План садибної ділянки Немирівського маєтку, с. Бушинки. Ф. 863. (Оп. 1. Спр. 77), ДАВіО.*

28. *Проект споруди вузькоколійної залізниці від м. Немирова до ст. Немирів, що належить кн. Щербатовій М. Г. Ф. 863. (Оп. 1. Спр. 81. Арк. 1), ДАВіО.*

29. *Фотографії: Щербатової М. Г., Щербатової С. А., Строганової М. Ф. 863. (Оп. 1. Спр. 117), ДАВіО.*

30. *Частина плану Немирівського маєтку кн. Щербатової. Ф. 863. (Оп. 1. Спр. 80), ДАВіО.*

Ф. 896. Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок та архітектурних об'єктів Вінниччини (колекція)

31. *Карта Брацлавщини / середнє Побужжя / XIV-XVII ст. Ф. 896. (Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1), ДАВіО.*
32. *Карта ділянки Немирівського маєтку, Брацлавського повіту. Ф. 896. (Оп. 1. Спр. 92. Арк. 1), ДАВіО.*
33. *Плани земельних ділянок м. Браїлів, Браїлівської волості за 1900 р. Ф. 5. (Оп. 4. Спр. 4. Арк. 1), ДАВіО.*
34. *План мережі електричного освітлення м. Немирів. Ф. Д-896. (Оп. 1. Спр. 82, Арк. 1), ДАВіО.*
35. *План міста Тульчина. Ф. 896. (Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1), ДАВіО України.*
36. *План садибних земель містечка Печери, Брацлавського повіту, Подільської губ. Ф. 896. (Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1), ДАВіО.*

Ф. Р-5330. Вінницька обласна організація Українського товариства з охорони пам'яток історії та культури

37. *Листування з Українським товариством охорони пам'ятників історії та культури по питаннях поліпшення та збереження пам'ятників. Ф. Р-5330. (Оп. 1. Спр. 104. 82 арк.), ДАВіО.*
38. *Матеріали конференцій районних організацій Товариства (протоколи, звіти, списки). Ф. Р-5330. (Оп. 1. Спр. 13. 431 арк.), ДАВіО.*
39. *Матеріали про роботу секції пам'ятників архітектури. Ф. Р-5330. (Оп. 2. Спр. 2), ДАВіО.*
40. *Матеріали про роботу секції пам'ятників архітектури (плани, списки, відомості). Ф. Р-5330. (Оп. 2. Спр. 7. 46 арк.), ДАВіО.*
41. *Матеріали про роботу секції пам'ятників архітектури (постанова, справки, акти). Ф. Р-5330. (Оп. 2. Спр. 22. 34 арк.), ДАВіО.*
42. *Матеріали про роботу секції пам'ятників архітектури (протоколи, плани, списки). Ф. Р-5330. (Оп. 2. Спр. 15. 31 арк.), ДАВіО.*

43. *Матеріали про роботу секції пам'ятників архітектури (протоколи, постанови, плани, довідки).* Ф. Р-5330. (Оп. 2. Спр. 32. 60 арк.), ДАВіО.
44. *Переписка з Українським товариством по питанням збереження пам'ятників архітектури.* Ф. Р-5330. (Оп. 1. Спр. 180. 20 арк.), ДАВіО.
45. *Переписка з Українським товариством по питанням збереження пам'ятників архітектури.* Ф. Р-5330. (Оп. 1. Спр. 180. Арк. 16), ДАВіО.
46. *Списки пам'ятників археології, історії та мистецтва області з анотаціями складені в 1971 році.* Ф. Р-5330. (Оп. 1. Спр. 51. 166 арк.), ДАВіО.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, М. Київ. (ЦДАВО)

Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради, м. Київ

47. *Документи про організацію охорони поміщицьких маєтків.* Ф. 2581. (Оп. 1. Спр. 217. Арк. 43–44, 53–54), ЦДАВО України.
48. *Документи про організацію охорони поміщицьких маєтків.* Ф. 2581. (Оп. 1. Спр. 219. Арк. 3), ЦДАВО України.
49. *Законопроекти і доповіді до них про виділення Народному міністерству просвіти коштів на охорону пам'ятників старовини та мистецтва і надання допомоги місцевим музеям.* Ф. 2581. (Оп. 1. Спр. 14. Арк. 114, 115), ЦДАВО України.
50. *Організація нагляду за проведенням реставраційних робіт.* Ф. 2581. (Оп. 1. Спр. 217. Арк. 55, 60, 70, 74–75), ЦДАВО України.
51. *Подільське товариство охорони старовини.* Ф. 2581. (Оп. 1. Спр. 219. Арк. 14), ЦДАВО України.

Ф. 3689. Головне управління мистецтв та національної культури Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець Подільський, м. Тарнів (Польща).

52. *Прохання про охорону маєтків*. Ф. 3689. (Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9), ЦДАВО України.

Опубліковані джерела

53. (1825). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е., Т. I. Санкт-Петербург.

54. (1830). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е., Т. II. Санкт-Петербург.

55. (1849). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е. Т. XXIII. Ч. 1. Санкт-Петербург.

56. (1859–1914). *Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* (в 35 тт.). Киев.

57. (1863–1892). *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией* (Т. 1–150). Санкт-Петербург.

58. (1867). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.2-е., Т. XLI. Отд. 2-е. Санкт-Петербург.

59. (1885). *Материалы для истории Подольской губернии: 1792–1796 гг.* Каменец-Подольский.

60. (1896). *Записки Императорского Русского Археологического Общества*. Т. 8. Вып. 1. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.

61. (1916). *Сборник материалов, относящихся до архивной части в России*. Т.1. Москва.

62. Bielski, J. (1851). *Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.: z dwiema rycinami*. F. M. Sobieszczański (red). Warszawa.

63. Jabłonowski, A. (1877). *Zródła dziejowe: T. 5. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*. Warszawa.

64. Jabłonowski, A. (1889). *Zródła dziejowe: T. 8. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Warszawa.

65. Добровольский, А. (ред.) (1911). *Полный свод законов Российской империи в 2-х книгах*. Книга 2. Том X. Санкт-Петербург.
66. Копилов, С. & Задорожнюк, А. (уклад.) (2011). *Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.* Кам'янець-Подільський: Аксіома.
67. Кравченко, В. (2005). *Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*. П. Сохань (ред.). Київ.
68. Крикун, М. (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів.
69. Легун, Ю. (ред.) (2017). *Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».
70. Молчановский, Н. (1885). *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям)*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира.
71. Нестуля, О., Нестуля, С., & Рудий, Г. (2008). *Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.) : зб. док. і матеріалів*. В. О. Горбик (відп. ред.). Київ : Ін-т історії України.
72. Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції (1921). *Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки*. Ч. 1. Харків: Шоста радянська друкарня
73. Юзефович, Т. (1869). *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. Санкт-Петербург: Типография О.И. Бакста.

Картографічні і зображальні джерела

74. Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Xb.). А. Baranowski (red.). Warszawa.
75. Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXb.). А. Baranowski (red.). Warszawa.
76. Beauplan G. *Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina : cum adjacentibus provinciis*. Вилучено з <https://www.loc.gov/resource/g7100.ct000383/>

77. Beauplan, G. (б.д.). *Ukrainae pars qva Barclavia palatinatus Vulgo dicitur*. Вилучено з https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8d/Atlas_Van_der_Hagen-KW1049B10_042-UKRAINAE_PARS_QVA_BARCLAVIA_PALATINATUS_Vulgo_dicitur.jpeg
78. Rizzi Zannoni, J. A. *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite par par districts, construite d'après quantité d arpentages d observations, et de mesures prises sur les lieux*. Вилучено з <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/36142/edition/41839/content>
79. Вавричин, М., Дашкевич, Я., & Кришталович, У. (2013). *Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.* Київ: ДНВП «Картографія».
80. (2014). *Наполеон Орда і Україна*. Альбом. Київ : Оранта Арт Бук, Львів : Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника.
81. Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків.

Періодичні видання

82. (1838–1917). *Подольские губернские ведомости*. Каменец-Подольск.
83. (1862–1905). *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольск.
84. (1876–1916). *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета*. Каменец-Подольск.
85. (1946, 13 січня). Цифри і факти. Дореволюційне поділля. Радянська вінниччина. *Вінницька правда*, № 10.
86. (1946, 3 лютого). Гірке минуле старого Поділля. *Вінницька правда*, № 25.
87. (1948, 11 липня). Подарунки ленінградців. *Вінницька правда*, № 139.
88. (1948, 16 травня). Розпочався літній оздоровчий сезон. *Вінницька правда*, № 97.
89. (1948, 1 липня). В здравницях нашої області. *Вінницька правда*, № 131.

90. (1948, 20 листопада). Подарунки суворовському музею. *Вінницька правда*, № 236.
91. (1948, 21 травня). 148 років з дня смерті О. В. Суворова. *Вінницька правда*, № 100.
92. (1948, 21 травня). Верхівський сільськогосподарський технікум оголошує набір студентів на 1948–49 навчальний рік. *Вінницька правда*, № 100.
93. (1948, 27 квітня). Чернятинський плодоягідний технікум оголошує набір учнів на 1948–1949 учбовий рік. *Вінницька правда*, № 84.
94. (1948, 27 червня). Там, де перебував Суворов. *Вінницька правда*, № 128.
95. (1951, 24 січня). Шкільний краєзнавчий музей. *Вінницька правда*, № 17.
96. (1953, 1 березня). В здравницях області. *Вінницька правда*, № 43.
97. (1955, 30 січня). Справжні господарі міста. *Вінницька правда*, № 21.
98. (1955, 4 березня). У Немирівському будинку відпочинку. *Вінницька правда*, № 46.
99. (1956, 31 січня). В Немирівській здравниці. *Вінницька правда*, № 22.
100. (1957, 24 березня). Народна здравниця. *Вінницька правда*, № 59.
101. (1962, 20 січня). Рідний дім. *Вінницька правда*, № 13.
102. (1963, 22 березня). *Вінницька правда*. № 58.
103. (1968, 28 лютого). Тиманівка зустрічає гостей. *Вінницька правда*, № 50.
104. (1969, 30 березня). Твій рідний край. *Вінницька правда*.
105. (1971, 12 червня). Кличуть туристські стежки. *Комсомольське плем'я*, № 69.
106. (1971, 27 березня). Відкриваємо туристський клуб. *Комсомольське плем'я*, № 36.
107. (1971, 8 серпня). Сто стежок. *Вінницька правда*, № 186.
108. (1972, 16 марта). Для любителів подорожей. *Правда України*, № 63.
109. (1972, 23 липня). Любити рідний край. *Вінницька правда*, № 172.
110. (1973, 16 травня). Неозорим Поділлям. *Молодь України*, № 97.
111. (1980, 24 грудня). Відпочинок для всіх. *Вінницька правда*, № 296.
112. (1982, 17 липня). Туристів Більшає. *Радянська Україна*, № 162.

113. (1989, 14 червня). Слово про наболіле. *Вінницька правда*, № 137.
114. Бабій, Т. (1961, 7 січня). Подорож по Бару. *Вінницька правда*, № 5.
115. Біляшівський, М. (1917, 19 листопада). Охорона пам'яток старовини. *Робітнича газета*, № 189.
116. Грусланов, В. (1948, 4 квітня). Суворовський музей в селі Тиманівці. *Вінницька правда*, № 68.
117. Денисик, Г. (1989, 19 липня). По мальовничому Придністров'ї. *Вінницька правда*.
118. Димова, В. (1967, 21 січня). Доброго вам відпочинку. *Вінницька правда*, № 18.
119. Дробчак, Г. (1981, 5 листопада). По рідному краю. *Сільські вісті*, № 254.
120. Дроздов, М. (1977, 5 юля). Маршрути по рідному краю. *Правда України*, № 155.
121. Дроздов, М. (1981, 5 юня). В субботу на екскурсію. *Правда України*, № 128.
122. Касіч, В., & Рахліс, В. (1956, 12 лютого). У Хмільницькій водолікарні. *Вінницька правда*, № 31.
123. Костюченко, В. (1982, 25 вересня). З компасом біля карти. *Комсомольське плем'я*, № 116.
124. Крейчі, А. (1968, 19 січня). Віки заповідали. *Вінницька правда*, № 16.
125. Курильова, З. (1982, 25 вересня). Завтра знову дорога. *Комсомольське плем'я*, № 116.
126. Левчишин, Д. (1968, 2 лютого). Музей та його прихильники. *Вінницька правда*, № 28.
127. Лісніківська, В. (1981, 4 грудня). Нове бюро. *Вінницька правда*, № 278.
128. Премислер, Ш. (1946, 3 лютого). Так було колись. *Вінницька правда*, № 25.
129. Скрипник, В. (1981, 4 грудня). Путівки – передовикам змагання. *Вінницька правда*, № 278.

130. Степанов, К. (1948, 18 квітня). Краєзнавча робота в школі. *Вінницька правда*, № 78.
131. Уманець, М. (1991, 18 квітня). Наші духовні цінності. *Вінницька правда*, № 75.
132. Чуйко, М. (1954, 30 березня). Велопохід школярів. *Вінницька правда*, № 68.
133. Швець, В. (1948, 31 серпня). Суворівський музей. *Вінницька правда*, № 176.

Нормативно-правові джерела

134. *Вінниччина має свій туристичний бренд.* (2021). Вилучено з <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/37103-vinnychchyna-maie-svii-turystychnyi-brend-serhii-borzov>
135. *Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року* (Закон України). (1996). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>
136. *Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць* (Венеціанська хартія). (1964). Вилучено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757#Tex
137. *О мерах улучшения охраны памятников культуры* (Постановление). N 3898 (1948). Вилучено з <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16320.htm>
138. *Про архітектурну діяльність* (Закон України). № 687-XIV (1999). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>
139. *Про внесення змін до наказу Міністерства культури та інформаційної політики України від 18 травня 2021 року № 639* (Наказ МКІП). № 337 (2021). Вилучено з <https://mkip.gov.ua/documents/235.html>

140. *Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР* (Постанова). № 970 (1963). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text>
141. *Програма розвитку міжнародного транскордонного співробітництва Вінницької області на 2021–2027 роки*. (2020). Вилучено з <https://vinrada.gov.ua/upload/docs/addons/6c5ace23d97d3cde45264400b48d7e9e.pdf>
142. *Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави* (Постанова). № 442 (1979). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text>
143. *Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України* (Постанова). № 1760 (2001). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF#Text>
144. *Про затвердження переліку проектів, які будуть реалізовані в рамках програми «Велике будівництво» у 2021 році* (Наказ МКІП). № 337 (2021). Вилучено з <https://mkip.gov.ua/documents/232.html>
145. *Про культуру* (Закон України). № 2778-VI (2010). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
146. *Про охорону культурної спадщини* (Закон України). № 1805-III (2000). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
147. *Про охорону пам'яток культури на території Української РСР* (Положення). № 3076. (1948)
148. *Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації* (Закон України). № 574-VI (2008). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-17#Text>

Путівники

149. (1987). *Украинская ССР. Молдавская ССР. Туристская карта*. Москва.
150. (2015). *Каталог-довідник: Пам'ятки історії та культури України. Зошит 5. Вінницька область*. Київ.

151. Івченко, А., & Пархоменко, О. (2009). *Україна. Фортеці, замки, палаци...* Київ: ДНВП: «Картографія».
152. Івченко, А. (2006). *Вся Україна*. Київ: ДНВП «Картографія».
153. Бовкун, В., Грущенко, І., & Кветний, Н. (1979). *Гордість Поділля*. Одеса: Маяк.
154. Бовкун, В., Кветний, Н., Пшук, І., & Тельман, І. (1988). *Цвітущий край Подолли: Путеводитель*. Одеса: Маяк.
155. Валько, І., & Мостовий, М. (1965). *Немирів: нарис про одну здравницю*. Київ: Мистецтво.
156. Висоцька, К. (відп. за випуск) (2011). *Вінниччина туристична: Альбом*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».
157. Гольденберг, Н. (1996). *Курорт Хмельник*. Київ: «Здоров'я».
158. Гордиевич, А. (1981). *Подольские пейзажи: Фотоочерк*. Одеса: «Маяк».
159. Гребельський, С., & Гольденберг, Н. (1986). *Хмельник: Путівник*. Одеса: Маяк.
160. Дець, В. (1978). *Немирів. Путівник*. Одеса: Маяк.
161. Зінкевич, О., & Гула, В. (1993). *Україна: Путівник*. Київ: Балтимор.
162. Кветний, Н., Тютворг, Т., Пшук, П., & Рубінг, М. (1966). *Пам'ятні місця Вінниччини*. Одеса: Маяк.
163. Корицький, В. (1985). *Вінниця: Путеводитель*. Одеса: Маяк.
164. Кізян, О. (2009). *Вінниччина Туристична: краєзн. довід*. М. Спиця (ред.). Вінниця: ДП «Держ. картограф. ф-ка».
165. Малаков, Д. (2010). *Двадцять дев'ять зупинок від Хмельника до Хмельницького: путівник*. Київ: Грані-Т.
166. Некресов, Э. (1976). *По Южному Бугу: путеводитель*. Одеса: Маяк.
167. Подолинний, А. (1990). *Місто Бар: Путівник*. Одеса: Маяк.
168. Підласко, В. (1976). *Тульчин. Путівник*. Одеса: Маяк.
169. Сидоренко, О. (ред.) (1969). *Тульчинський краєзнавчий музей. Путівник*. Одеса: «Маяк».

Мемуарна література

170. Sobanska, M. (2002). *Wspominki nikle*. Grodzisk Mazowiecki.
171. Витте, С. (1991). *Избранные воспоминания 1849–1911 гг.* Москва: «Мысль».
172. (1899). *Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709-1711)*. (Ю. Н. Щербачев пер. с дат.). Москва: Унив. тип.
173. Халебський, П. (2009). *Україна – земля козаків: Подорожній щоденник*. М.О. Рябий (упоряд.). Київ: Ярославів Вал.
174. Грохольська, С. (2018). *Болючі спогади 1917–1919* (А. Белінський пер.). Вінниця: видавець Генріх Грохольський.
175. Челеби, Э. (1961). Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: *Земли Молдавии и Украины*. А. С. Тверитинова (ред.). Москва.
176. Сварник, І. (1983). Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... *Жовтень*, (9), 84–100.
177. Сварник, І. (1983). Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... *Жовтень*, (10), 89–105.

Монографії

178. Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Ха.). А. Baranowski (red.). Warszawa.
179. Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXa.). А. Baranowski (red.). Warszawa.
180. Baliński, M. & Lipiński, T. (1885–1886). *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym* (Т. 1–3). Warszawa.
181. du Cros, H., McKercher, M. (2020). *Cultural Tourism. 3rd edition*. Routledge.
182. Marczynski, W. (1823). *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej* (Т. 2). Wilno.

183. Obad Šćitaroci, M., Bojanić Obad Šćitaroci, B., & Mrđa, A. (Eds.) (2019). *Cultural Urban Heritage: Development, Learning and Landscape Strategies*.
184. Przeździecki, A. (1841). *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów* (T. 2). Wilno.
185. Rolle, A. (1880). *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich* (T. 3). Warszawa : Gebethner i Wolff.
186. Rolle, A. (1891). *Opowiadania historyczne: Serya VII. Zdrada Kamieniecka. Beatrice. Zakładnicy Lwowscy. Fatyma. Babka poety. Spuścizna po księciu Nassauskim. Spuścizna po Humieckich*. Lwow: nakład księgarni Gubrynowicza i Schmidta.
187. Rolnik, D. (2000). *Szlachta koronna wobec konfederacji Targowickiej: (maj 1777 – styczeń 1793)*. Katowice.
188. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (T. 1–15). (1880–1914). Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
189. Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warszawa.
190. Urbański, A. (1928). *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży; zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie* (Wyd. 2). Warszawa.
191. Urbański, A. (1929). *Memento kresowe*. Warszawa.
192. Urbański, A. (1929). *Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych*. Warszawa.
193. (1988). *Пам'ятки України*. Київ : Мистецтво.
194. Антонович, В. (1870). *Исследование о городах в юго-западной России по актам 1432 – 1798 гг.* Киев.
195. Антонович, В. (1878). *Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия* (Вып. 1). Киев.
196. Антонович, В. (1885). *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России* (Т. 1). Киев: Тип. Е. Я. Федорова.
197. Антонович, В. (ред.) (2005). *Мемуари до історії Південної Русі. Вип. I (XVI ст.)*. Дніпропетровськ: «Січ».

198. Антонюк, Д. (2008). *Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні* (Ч. 1). Київ: Грані-Т.
199. Антонюк, Д. (2012). *Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні* (Ч. 2). Київ: Грані-Т.
200. Асеев, Ю., & Грицай, М. (1957). *Нариси історії архітектури Української РСР* (Т. 1). В. Заболотний (ред.). Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР.
201. Баженов, Л. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали*. Кам'янець-Подільський.
202. Баженов, Л. (1995). *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія*. Хмельницький.
203. Баженова, С. (2002). *Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість* (2-е вид.). Кам'янець-Подільський.
204. Барнасюк, О. (2010). *Історія міста Немирова від найдавніших часів до сьогодення*. Вінниця.
205. Бачинська, О., Вінцковський, Т., Грибовський, В., Діанова, Н., Домановський, А., Майоров, М., Маслійчук, В., Черкас, Б., & Шишко, О. (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. К. Галушко (упоряд.). Харків.
206. Бируля, О. (1930). *Архітектурна історія Вінниці*. Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна.
207. Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах* (З. Борисюк пер. з фр.). Київ: Критика.
208. Бовуа, Д. (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.* (З. Борисюк пер. з фр.). Львів: Кальварія.
209. Бондар, О. (2015). *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ.

210. Боплан, Г. (2017). *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн*. Київ: ФОП Стебеляк.
211. Білінський, М. (1926). *Вінницький замок*. Вінниця.
212. Вечерський, В. (2003). *Спадщина містобудування України*. Київ: НДІТІАМ.
213. Винокур, І. (1991). *Буша: Історико-краєзнавчі нариси*. Хмельницький.
214. Гальчак, С. (2006). *Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак.
215. Гальчак, С. (2011). *Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.* Вінниця: Меркьюрі-Поділля.
216. Горбик, В., & Денисенко Г. (2012). *«Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи*. Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
217. Горбик, В., Денисенко, Г., & Скрипник А. (1994). *Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження*. С. Кульчицький (гол. ред.). Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України.
218. Горбик, В. (ред.) (1998). *Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження*. Київ.
219. Грабченко, А., Федорович, В., & Гаращенко, Я. (2009). *Методи наукових досліджень: Навч. посібник*. Харків: НТУ «ХП».
220. Григорієв, Н. (2003). *Поділля. Географічно-історичний нарис*. Кам'янець-Подільський: Оіюм.
221. Грушевський, М. (1890). *Южнорусские господарские замки в половине ХVІ века: ист.-стат. очерк*. Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира.
222. Грушевський, М. (1894). *Барское староство : исторические очерки (ХV–ХVІІІ в.)*. Киев.
223. Гульдман, В. (1889). *Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания*. Каменец-Подольский.

224. Гульдман, В. (1893). *Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населённых пунктов*. Каменец-Подольский.
225. Гульдман, В. (1901). *Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.
226. Дейвіс, Н. (2008). *Боже ігрище: історія Польщі* (П. Таращук пер. з англ.). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
227. Денисенко, Г. (2018). *Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті*. С. Кот (відп. ред.). Київ : Ін-т історії України НАН України.
228. Дубровський, В. (1927). *Охорона пам'яток культури в УРСР*. Харків.
229. Дубровський, В. (1930). *Історико-культурні заповідники та пам'ятки України*. Харків: ДВУ.
230. Жариков, Н. (ред.) (1983). *Памятники градостроительства и архитектуры (иллюстрированный справочник каталог) в 4 т. (Т. 2)*. Киев: Будіельник.
231. Завальнюк, К. (2004). *Останній з видатних Щеньовських (Черленківська минувшина)*. Вінниця.
232. Заремба, С. (1995). *Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність*. Київ: Логос.
233. Заремба, С. (2002). *Нариси з історії українського пам'яткознавства*. Київ: ТОВ «Видавництво Аратта».
234. Захар'єв, В., & Шпаковський, С. (2015). *Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху*. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А.
235. Зінченко, А. (1992). *Наш край – Поділля : навч. посібник для школи*. Київ.
236. Зінченко, А. (1998). *Поділля : навч. посібник з історії рідного краю для 5–9 кл.* Київ: Проза.
237. Зінько, Ю. (ред.) (2016). *Пам'ятки історії та культури Вінницької області*. Вінниця.

238. Колесник, В., Гончар, Б., Заболотна, І., Калакура, Я., . . . Латиш, Ю. (2014). *Історія в термінах і поняттях*, Т. Орлова (ред.). Вишгород: Сергійчук М. І.
239. Колесник, В. (2007). *Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник*. Вінниця: ВМГО «Розвиток».
240. Корж, Н., & Басюк, Д. (2017). *Управління туристичними дестинаціями : підручник*. Вінниця: «ПП«ТД Едельвейс і К».
241. Кот, С., Денисенко, Г., Івакін, Ю., Катаргіна, І., Ковпаненко, Г., Скрипник, І., . . . Тимофієнко В.І. (2015). *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ : Ін-т історії України.
242. Кот, С. (2018). *Про стан збереження культурної спадщини України*. Київ: Інститут історії України НАН України.
243. Крикун, М. (2008). *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.
244. Купчишин, М., & Мичак, А. (2002). *Шаргородщина. Сторінки історії*. Київ.
245. Лесик, А. (1987). *Охрана и рациональное использование памятников архитектуры*. Львов: «Вища школа».
246. Лесик, О. (1993). *Замки та монастирі України*. Львів: Світ.
247. Логвин, Г. (1968). *Архитектура XIV – первой половины XVI в. Всеобщая история архитектуры в 12 томах* (Т. 6). Москва: Стройиздат.
248. Логвин, Г. (1968). *По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки*. Київ: «Мистецтво».
249. Малаков, Д. (1982). *По Брацлавщине*. Москва: «Искусство».
250. Малаков, Д. (1988). *По Восточному Подолью*. Москва: «Искусство».
251. Малаков, Д. (2008). *Минувшина Немирова*. Київ: «Майстерня книги», «Оранта».
252. Мальченко, О. (2001). *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть*. Київ.

253. Мардер, А., Євреїнов, Ю., Пламеницька, О., Вечерський, В., Дехтяр, С., . . . Логвин, Н. (1995). *Архітектура: Короткий словник-довідник*, А. Мардер (ред.). Київ: Будівельник.
254. Нестуля, О. (1989). *Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Ук-раїнській РСР: Зб. метод, матеріалів: У 6-ти ч.* Київ: Академія наук УРСР.
255. Нестуля, О. (1993). *Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.)*. Полтава.
256. Нестуля, О. (1994). *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні*. Київ. Полтава.
257. Отамановський, В. (1993). *Вінниця в XIV-XVII століттях : іст. дослідж.* Вінниця: Континент-прим.
258. Отамановський, В. (ред.) (1927). *Вінниця, її околиці та Вінницька округа: провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця*. (Ч. 1. Культура та природа). Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна.
259. Поливач, К. (2012). *Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України*. Л. Руденко (наук. ред.). Київ: Інститут географії НАН України.
260. Прибєга, Л. В. (2017). *Пам'яткоохоронна діяльність. Основи пам'яткознавства*, С 413.
261. Прокопчук, В., & Старенький, О. (2016). *Пам'яткоохоронна діяльність подільського православного духовенства в XIX- на початку XX ст.: монографія*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А.
262. Прокопчук, В. (2014). *Краєзнавство Поділля : історія та сучасність: монографія*. Кам'янець-Подільський: Абетка.
263. Реєнт, О. (ред.) (2016). *Основи краєзнавства : підруч. для студ. вищ. навч. закл.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
264. Родічкін, І., & Родічкіна, О. (2009). *Старовинні маєтки України*. Київ: Мистецтво.
265. Романюк, І. (2017). *Польське населення Східного Поділля в листопадовому повстанні*. І. Кривошея, & Н. Моравець (ред.). *Польське*

- національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія.* Київ.
266. Рутинський, М. (2007). *Замковий туризм в Україні.* Київ: Центр учбової літератури.
267. Спиця, М. (ред.) (2011). *Кабінет вивчення Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінниччині (1924–1930).* Вінниця.
268. Сіцинський, Є. (1927). *Нариси з історії Поділля* (Ч. 1). Вінниця: Друк. Укр. АН.
269. Сіцинський, Є. (1928). *Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси.* Київ: Українська академія наук.
270. Січинський, В. (1991). *Чужинці про Україну.* Львів: Світ, 1991.
271. Темірова, Н. (2014). *Вплив повстання 1863–1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні.* І. Кривошея, & Н. Моравець (ред.). *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія.* Умань.
272. Тимофієнко, В., Асєєв, Ю., Вечерський, В., Годованюк, О., Дьомін, М., . . . Зіміна, С. (2003). *Історія української архітектури.* Київ: Техніка.
273. Томілович, Л. (2011). *Історичні садиби Вінницької області: каталог.* Київ; Чернігів: Деснян. правда.
274. Тронько, П. (гол. ред.), Бажан, М., Білогуров, М., Білодід, І., . . . Трохименко, С. (1972). *Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область.* Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР.
275. Федорченко, В., & Дьорова, Т. (2002). *Історія туризму в Україні. Навч. посіб.* Київ: Вища школа.
276. Федорченко, В., & Дьорова, Т. (2002). *Історія туризму в Україні. Навчальний посіб.* Київ: Вища школа.
277. Федорченко, В., & Мініч, І. (2000). *Туристський словник-довідник.* Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро».

278. Чухліб, Т. (2017). *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років*. В. Смолій (ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Статті, матеріали конференцій, круглих столів

279. Grocholski, L. (1918). Pogromy i grabieże. *Muzeum Polskie*, (4/12), 210–218.

280. Khatri, I. (2019). Information Technology in Tourism & Hospitality Industry: A Review of Ten Years' Publications. *Journal of Tourism and Hospitality Education*, (9), 74–87.

281. Penica, M., Golovina, S., & Murgul, V. (2015). Revitalization of Historic Buildings as an Approach to Preserve Cultural and Historical Heritage. *Procedia Engineering*, (117), 888–895.

282. Roik, Y. (2020). Palaces in Vinnytsia region: problems of preservation and involvement into modern cultural life. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej, Częstochowa*, 43(6), 132–137.

283. Roik, Y. (2020). The palaces of Vinnytsia region in the system of record and protection of cultural heritage from 1917 to nowadays. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 6(4), 6–13.

284. (1927). Звіт Вінницької філії всенародної бібліотеки України при Українській Академії Наук та Кабінету виучування Поділля з 1 січня 1926 року до 1 січня 1927 року. *Наука на Україні*, (2–4), 302–304.

285. (1992). *Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України»*. 12–14 травня 1992 р. Київ–Черкаси.

286. (1998). *Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура»*. Ч. 1. Світязь, 9–10 вересня 1998 р. Київ: «КМ – Трейдинг».

287. (1998). *Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура»*. Ч. 2. Світязь, 9–10 вересня 1998 р. Київ: «КМ – Трейдинг».

288. (1999). *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Вип. 2. Київ: ЧП Кармаліта.
289. Акуленко, В. (1972). Охорона пам'яток культури в Українській РСР (1922–1929 рр.). *Український історичний журнал*, (6), 113–118.
290. Бадяк, В. (2015). Теоретичні та практичні проблеми збереження пам'яток. *Праці Центру пам'яткознавства*, (27), 5–22.
291. Бернацька, І., Брух, О., & Погорецький М. (2017). Управління ревіталізацією туристичних об'єктів як інструментом залучення іноземних інвестицій. *Аграрна економіка*, Т. 10, (1–2), 57–65.
292. Богдан, Н. (2021). Туристичний брендинг регіонів як маркетинговий інструмент розвитку туризму на територіальному рівні. *Бренд-менеджмент: маркетингові технології. Тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції*. Київ. С. 16–19.
293. Божко, Н., & Цубов, Л. (2019). Збереження та використання пам'яток архітектури на західноукраїнських землях в добу тоталітаризму (II половина XX ст.). *Historical and Cultural Studies*, 6(1), 19–24.
294. Брославський, В. (2010). Вплив державної політики Російської імперії на дворянське землекористування та землеволодіння на Правобережній Україні у 1793–1830 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія Історія*. (2), 9–14.
295. Бурдейний, П. (1957). Виховне значення походів по рідному краю. *В похід по рідному краю: (З досвіду роботи)*, 9.
296. Білецька, І. (2011). Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні. *Проблеми підвищення ефективності інфраструктури : зб. наук. праць*, (31), 104–112.
297. Вечерський, В. (1998). Пам'ятки містобудування й архітектури України та перспективи їх використання як туристичних ресурсів. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг». С. 63–68.
298. Вечерський В. (2011). Оборонні комплекси західних земель України у другій половині XVII – середині XVIII століть. *Замки України: дослідження*,

- збереження, використання : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції. 3 листопада, 2011 р. Галич, Україна. С. 5–18.
299. Виногородська, Л., Потехіна, І., & Долженко, Ю. (2020). Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, (51), 24–52.
300. Виногородська, Л. (2004). Археологічні дослідження замку у смт. Брацлав Вінницької обл. у 2003 році. *Археологічні відкриття України у 2002–2003 рр.*, 91–95.
301. Виногородська, Л. (2005). Археологічні дослідження замку в Брацлаві Вінницької області у 2003 році. *Могілянські читання 2004*, 143–152.
302. Виногородська, Л. (2006). Предмети озброєння та обладунків XIV–XV ст. з розкопок замків на Побужжі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, (571), 74–84.
303. Виногородська, Л. (2007). Археологічні дослідження у м. Вінниця у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.*, (9), 8–14.
304. Виногородська, Л. (2008). Історико-археологічні дослідження Барської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей*, (17), 35–40.
305. Виногородська, Л. (2010). Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними). *Проблеми давньої та середньовічної археології*, (1), 79–87.
306. Виногородська, Л. (2014). Археологічні дослідження Барської фортеці. *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку. До 520-річчя з дня народження Бони Сфорци та 120-річчя виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.» Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ; Бар. С. 329–349.

307. Виногородська, Л. (2018). Археологічні дослідження на території замкової гори у м. Хмільник Вінницької області. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, 7–9.
308. Головачук, Т. (2015). Ефективне використання прибутку на туристичному підприємстві. Туризм як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку регіону. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (с. 175–177), 23–24 квітня, 2015 року. Чернівці – Сучава. С. 175.
309. Грибовський, В. (2000). Типологія татарських набігів у XVIII ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.*, (5), 206–211.
310. Денисенко, О. (2014). Пам'яткоохоронне законодавство України на сучасному етапі. *Збірники наукових праць, матеріали конференцій (семінарів, круглих столів)*. Вилучено з <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/11770>
311. Донік, О. (2006). Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*, (12), 103–118.
312. Драч, О. (2014) Сучасні історико-освітні дослідження: традиції та новації методології. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 9 (302).
313. Дубровський, В. (1927). Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні. *Наука на Україні*, (2–4), 348–366.
314. Жукова, О. (2004). Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. Вилучено 3
<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/CastlesMuseums.html>
315. Жукова, О. (2012). Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'яткоохоронної справи. *Острозький вісник*, (5), 178–184.
316. Жукова, О. (2019). Сучасні практики ревіталізації пам'яток палацово-паркової архітектури (на прикладі палацу Лянцкоронських-Урбанських XIX –

поч. ХХ ст. в с. Тартаків Львівської обл.) *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*, (2), 105–113.

317. Завада, В. (1998). Архітектурна спадщина України як об'єкт туризму. Регіональний аспект. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг». С. 23–28.

318. Ільєнко, О., Медведєв, В., Омері, І., & Шульга, О. (2007). Реконструкція та відновлення старовинних парків: біологічні аспекти. Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних садіб України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. *Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань* (Качанівка, 7 липня 2006 року), 62–65.

319. Кифяк, В., & Кифяк, О. (2020). Діджиталізація процесів розвитку туристичних дестинацій у західноукраїнських прикордонних регіонах. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*, (2), 162–173.

320. Кифяк, О. (2019). Ресурсний потенціал розвитку туристичних дестинацій. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, (4), 60–70.

321. Колосовська, І., & Місик, М. (2020). Публічне управління туристичними дестинаціями на регіональному рівні: інноваційні підходи. *Ефективність державного управління*, 1 (62). Ч. 1, 142.

322. Корнієнко, В. (2006). Методика використання в туризмі пам'яток етнічної історико-культурної спадщини України. *Етнічна історія народів Європи*, (21), 119–124.

323. Корнієнко, В. (2006). Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі. *Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр.*, (9), 373–399.

324. Кудерська, Н. (2011). Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні. *Університетські наукові записки*, (3), 20–26.

325. Кучера, М., & Юра, Р. (1972). Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, (4), 382–386.

326. Кісь, Я. (1986). Татарські шляхи на Україні в ХVІ–ХVІІ ст. *Жовтень*, (4), 134–136.

327. Лукомська, З., & Лукомська Г. (2014). Особливості пристосування цінних історичних палацових комплексів (на прикладі палацу Потоцьких XVII–XVIII ст. у Івано-Франківську). *Архітектурний вісник КНУБА*, (3), 45–55.
328. Марочко, В. (2013). Соціальний статус та політичні права колишніх поміщиків у совітській Україні 1920-х років. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*, (11), 244–255.
329. Мельник, К. (1885). Путевые очерки Подолия. Ч. 10. *Киевская старина: ежемесячный исторический журнал*, (13), 652–683.
330. Михайлина, П. (1999). Населення Брацлава у визвольній боротьбі українського народу в кінці XVI ст. *Краєзнавство*, (1/4), 74–77.
331. Михайловський, В. М. (2017). Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, (3), 67–82.
332. Морикіт, Б. (2015). Європейський досвід приватної власності на історичні замки. Юридичний та культурологічний аспекти. *«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, Україна. С. 176–179.
333. Осипенко, К. (2018). Регіональний туристичний кластер: сутність та особливості формування. *Актуальні проблеми науки та освіти. Збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів*. Маріуполь.
http://91.250.23.215:8080/jspui/bitstream/123456789/514/1/Aktualni_problemy_XX_2018.pdf#page=76
334. Паньків, Н., & Мороз, В. (2018). Сучасний стан та перспективи розвитку подієвого туризму в Україні на прикладі розробленого івент-туру «Відкрий для себе Покуття». *Науковий вісник НЛТУ України*, (5), 78–79.
335. Пламеницькая, О. (2018). Бар в Подолии – «citta ideale»: хронологія еволюції міста-фортеці. *Arta. Chişinău*, Vol. XXVII, (1), 14–24.
336. Пламеницька, О., Гнатюк, Л., & Гуменюк, І. (2019). Методичні підходи до ревіталізації та реновації історичних будівель (аналіз досвіду). *Теорія та практика дизайну*, (19), 36–56.

337. Пламеницька, О. (1992). Фортеці і замки України як об'єкти туризму. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України»*. 12–14 травня, 1992, Київ–Черкаси, Україна. С. 117–118.
338. Пламеницька, О. (1994). Початок мурованого будівництва на Поділлі. *Архітектурна спадщина України*, (1), 39–57.
339. Пламеницька, О. (2002). Барський замок. *Військово-історичний альманах*, № 2 (5), 100–107.
340. Попович, С. (1996). Туристично-екскурсійні ресурси України: вступ до проблеми. *Туристичні ресурси України*. Київ.
341. Попович, С. (2000). Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму. *Краєзнавство*, (1–2), 87–98.
342. Прибега, Л. (2011). До питання типологічної класифікації мурованих замків України. *Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* 3 листопада, 2011 р. Галич, Україна. С. 35–39.
343. Пшук, І. (1957). В похід по рідному краю. *В похід по рідному краю: (З досвіду роботи)*, 4.
344. Реєнт, О., Капелюшний, В., Патриляк, І., Гончаров, О., & Терес, Н. (ред.) (2019). *Історико-культурний туризм: український та світовий досвід. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції*. 5 квітня, 2019, Київ, Україна: «Фоліант».
345. Рибчинський, О., & Литвинчук, І. (2021). Типологічні особливості та проблеми збереження урбаністичних оборонних комплексів приватних міст князів Збараських на Поділлі, Київщині та Волині у XVI–XVII ст. *Архітектурні дослідження*. Вип. 7, (1), 78–86.
346. Рибчинський, О., & Литвинчук, І. (2021). Урбаністичний оборонний комплекс міста Бар (Рів) у XV–XVIII ст. спроба гіпотетичної реконструкції на підставі невідомого плану 1821 року. *Археологія & Фортифікація України*. 27

листопада 2020 року, Кам'янець-Подільський, Україна: ФОП Буйницький О. А. С. 188–196.

347. Роїк, Ю. (2018). Проблеми збереження історико-культурних пам'яток України (на основі досвіду європейських країн). *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 17 травня 2018. С. 92–94.

348. Роїк, Ю. (2019). Взаємозв'язок історико-краєзнавчих досліджень і туризму в контексті інтеграції об'єктів культурної спадщини в туристичну галузь. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку. Збірник матеріалів конференції*, Переяслав-Хмельницький, 15 березня 2019. С. 78–80.

349. Роїк, Ю. (2019). Доля поміщицьких маєтків в контексті революційних подій 1917 – 1919 рр. за спогадами Софії Грохольської з роду Замоївських. *Матеріали XVII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2019: Історія»*, Київ, 15 березня 2019 р. С. 221–223.

350. Роїк, Ю. (2019). Культурний туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Дні науки історичного факультету: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 16–18 травня 2019. С. 71–73.

351. Роїк, Ю. (2019). Місце історичного туризмознавства в системі туризмознавчих досліджень. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід»*, Київ, 5 квітня 2019 р. С. 67–70.

352. Роїк, Ю. (2019). Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан. *Краєзнавство*, (3), 108–118.

353. Роїк, Ю. (2019). Особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*, (59), 49–52.

354. Роїк, Ю. (2020). Використання замків у культурному туризмі. *Шевченківська весна : історія: матеріали XVIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 13 березня 2020 року*. С. 212–214.
355. Роїк, Ю. (2021). Палац Грохольських-Можайських у Вороновиці Вінницької області: історико-культурний потенціал та використання в туризмі. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 26 березня 2021 року*. С. 359–361.
356. Роїк, Ю. (2021). Палацові комплекси Східного Поділля на тлі історичних подій кінця XVIII – початку XX століття. *Часопис української історії*, (44), 37–44.
357. Роїк, Ю. (2021). Шляхи збереження та популяризації палацових комплексів Вінниччини. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф.*, м. Переяслав, 14 квітня 2021 р. С. 177–179.
358. Сецинский, Е. (1901). Археологическая карта Подольской губернии. *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899* (Т. 1). Москва. С. 197–354.
359. Соловей, Л. (2012). До питання про становлення екскурсійно-туристичної-краєзнавчої справи в Україні (1917–1919 рр.). *Туризм і краєзнавство*. Переяслав-Хмельницький, ПП «СКД». С. 191–194.
360. Соломонова, Т. (2007). Доля бібліотек поміщицьких маєтків Поділля за доби української революції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (12), 227–231.
361. Стеченко, Д., Скоробагатько, С., & Охрименко, А. (1999). Особливості створення туристичної привабливості регіону (на прикладі Подільського району). *Туристично-краєзнавчі дослідження*, (2), 58–69.

362. Тимчук, С. (2020). Туристична дестинація як основа розвитку регіону. *Стратегічні перспективи туристичної та готельно-ресторанної індустрії в Україні: теорія, практика та інновації розвитку*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-прак. інт.-конф., 28-29 жовтня 2020 р. Умань: ВПЦ «Візаві», 171–174.
363. Титова, О. (1998). Фортеці козацьких часів на Поділлі та Волині. Проблеми охорони та використання. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. 9–10 вересня, 1998, Київ, Україна: «КМ – Трейдинг». С. 85–89.
364. Хавлюк, П. (1957). З досвіду організації туристських походів в Гайсинському будинку піонерів. *В похід по рідному краю: (З досвіду роботи)*, 17–18.
365. Шпарага, Т. (2011). Замкові комплекси України та їх використання в туризмі. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*, (4), 752–755.
366. Щепанський, Е. (2010). Історія становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі України. *Університетські наукові записки*, (2), 272–276.
367. Щербаківський Д. (1990). Культурні цінності в небезпеці. *Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР*, (24), 286–294.

Дисертації

368. Брич, М. (2020). *Архітектурно-просторова організація музеїв під відкритим небом*. (Дис. канд. архітект.). Національний університет «Львівська політехніка», Львів.
369. Корнієнко, В. (2008). *Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері (1991-2007 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Інститут історії України, Київ.
370. Лобко, О. (2008) *Поміщицькі мастки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких)*. (Дис. канд. іст. наук). Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ.

371. Онищук, Н. (2015). *Формування системи маркетингу співпраці туристичних підприємств*. (Дис. канд. економ. наук). Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне.
372. Петренко, О. (2005). *Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: соціально-економічні та етно-національні відносини*. (Дис. канд. іст. наук). Ін-т історії України НАН України, Київ.
373. Темірова, Н. (2003). *Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.* (Дис. док. іст. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
374. Хороша О. (2020). *Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII початку XX століття*. (Дис. канд. архітект.). Національний університет «Львівська політехніка», Львів.
375. Чубіна, Т. (2008). *Рід Потоцьких в Україні (Тулчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти*. (Дис. док. іст. наук). Черкаський державний технологічний університет, Черкаси.
376. Ярцун, Ю. (2018). *Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII. – 60-ті рр. XIX ст.)*. (Дис. канд. іст. наук). Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань.

Аналітичні, статистичні та довідкові видання, сайти

377. «Дорога президентів» Р-08 Немирів – Ямпіль відремонтована – 116 км за 90 днів. (2021). Вилучено з <https://www.vinrda.gov.ua/news/ostanni-novyny/serhii-borzov-doroha-prezydentiv-r-08-nemyriv-yampil-vidremontovana-116-km-za-90-dniv>
378. #Мандруй Україною. Вилучено з <https://discover.ua/>.
379. 3-денний тур палацу Вінниччини та місто-ідей. Вилучено з <https://lviv-tourist.info/3-dennyj-palatsy-vinnychchynu-i-misto-idej/>
380. IV міжнародний оперний open air фестиваль OPERAFEST TULCHYN-2021. (2021). Вилучено з <http://operafest-tulchyn.blogspot.com/>

381. *Travel & tourism economic impact 2021* (2021). Вилучено з <https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2021/Global%20Economic%20Impact%20and%20Trends%202021.pdf>
382. *Інвестиційний атлас України.* (2020). Вилучено з <https://www.kmu.gov.ua/news/investicijnij-atlas-ukrayini>
383. *Інтерактивна база пам'яток містобудування та архітектури* (2019). Вилучено з <http://www.vin.gov.ua/departament-budivnytstva-mistobuduvannia-ta-arkhitektury/heoportal/22269-interaktyvna-baza-pamiatok-mistobuduvannia-ta-arkhitektury>
384. *Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні».* (2018). Вилучено з <http://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/31998.pdf>
385. *Історико-музейний комплекс Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.* Вилучено з <http://www.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/zaginf/06%20hist-kult/07%20contactu>
386. *Історична довідка.* (2020) Вилучено з <http://serebrinci.rada.arhiv.org.ua/istorichna-dovidka-11-35-51-13-04-2020/>
387. *Історія коледжу.* (2018) Вилучено з <https://uatkk.net/istoriya-koledzhu/>
388. *Історія санаторію.* (2021). Вилучено з <http://sanatoriy-avangard.com/>
389. *Історія школи. прототип Білого Дому в США.* (2021). Вилучено з <https://schernomin.klasna.com/>
390. *БарРокКо – фестиваль стильної музики.* Вилучено з <https://barrockco.org.ua/>
391. *Барський замок.* Вилучено з <https://www.facebook.com/groups/barzamonok/posts/1557464257764195/>
392. Басенко, І. (2017, 23 жовтня). *«Яблуку нідє впасти»: на Вінниччині відбувся перший яблучний фест.* *Vlasno.* Вилучено з <http://vlasno.info/kultura/6/festivali/item/20500-yabluku-nide-vpasty-na-vinnychchini-vidbuvsia-pershyi-iabluchnyi-fest-foto>

393. *Благодійний фонд «Барський замок. Відродження».* Вилучено з <https://www.facebook.com/barzamonok>
394. *Благодійний фонд «Барський замок. Відродження».* Вилучено з <https://www.facebook.com/barzamonok>
395. *Бідняжка тур-клуб.* Вилучено з <https://tcb.com.ua/>
396. *В Селище розкопали древній замок с легендарной историей.* (2007, 5 вересня). 20 хвилин. Вилучено з <https://vn.20minut.ua/Kult-podii/v-selische-raskopali-drevniy-zamonok-s-legendarnoy-istoriey-71487.html>
397. *Вороновицький музей історії авіації та космонавтики.* Вилучено з <https://vinnytsia-museum.in.ua/branches/voronovytsia-museum?start=3>
398. *Вінницькі фонтани та палаці Вінниччини.* Вилучено з <https://sakums.com.ua/uk/tours/630-vinnitski-fontani-ta-palatsi-vinnichini#shortly>
399. *Державний історико-культурний заповідник Буша.* Вилучено з <http://busha.com.ua/>
400. *Децентралізація.* Вилучено з https://decentralization.gov.ua/newgromada?area_id=1&region_id=&otg_type_id=&year=&sort_by_square=&sort_by_population=&sort_by_count=
401. *Дизайн система.* Вилучено з <https://vinnytsia.city/design/>
402. *Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні.* (2019). Вилучено з <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-Ukraine-Report-UKR.pdf>
403. *Дослідження туризму в Україні (2021).* Вилучено з https://mkir.gov.ua/files/pdf/Презентація_Дослідження_туризму_в_Україні.pdf
404. *Заклади культури / музеї.* Вилучено з <https://rada.ekhmilnyk.gov.ua/uk/page/zakladi-kulturi-muzei>
405. *Замки та фортеці України – Форум.* (2010–2021). Вилучено з <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/>
406. *Замки та храми України.* Вилучено з <https://castles.com.ua/> ;
407. *Звіт експертів Ради Європи «Огляд культурної політики України».* (2017). Вилучено з <https://www.cer.europa.eu/>

- http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245250866&cat_id=244993460
408. Кармазіна, О. (ред.) (2018). *Туристична діяльність в Україні у 2017 році. Статистичний збірник*. Київ.
409. Качор, А. (2018). *Яким може бути «Вінницький замок»: презентовано концепцію історико-туристичного комплексу*. ГРАФІКА. Вилучено з <https://vezha.ua/yakym-mozhe-buty-vinnytskyj-zamok-na-staromu-misti-prezentovano-kontseptsiyu-istoryko-turystychnogo-kompleksu-grafika/>
410. *Маркетингова стратегія Хмельницької міської територіальної громади до 2027 року*. (2020). Хмельник.
411. *Мурованокуриловецька загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ступенів Вінницької обласної Ради*. (2021). Вилучено з <http://mkssintern.at.ua/>
412. *Місто ідей*. Вилучено з <https://vinnytsia.city/>
413. *Палац Чацького* (2020). Вилучено з <https://www.facebook.com/profile.php?id=100053422082879>
414. *Палац графа Ксідо*. Вилучено з <https://vkt.rda-hm.gov.ua/palaci-15-22-10-01-03-2018/>
415. *Палац у Вороновиці: 300 тисяч євро на ремонт і спогади про оголених жінок*. (2017, 11 червня). 20 хвилин. Вилучено з <https://vn.20minut.ua/Podii/palats-u-voronovitsi-300-tisyach-evro-na-remont-i-spogadi-pro-ogolenih-10615680.html>
416. *План місцевого економічного розвитку Барської міської об'єднаної територіальної громади*. (2019). Вилучено з <https://bar-city.gov.ua/upload/pdf/02458a58ca0d4e7f405d5ce62082044f.pdf>
417. *Програма розвитку туризму Вінницької міської територіальної громади на 2021-2023 роки*. (2020). Вилучено з <https://www.vmr.gov.ua/Branches/ContentLibrary/1f3fadf7-1d06-4e2c-8b49-da7c03dcde72/1/Програма%20розвитку%20туризму%20Вінницької%20міської%20територіальної%20громади%20на%202021-2023%20роки.pdf>

418. *Програма розвитку туризму у Вінницькій області на 2017 – 2020 роки.* (2017). Вилучено з <https://vinrada.gov.ua/upload/files/progr/380.pdf>
419. Ритус, М. (2010). *Проект «Українські Архітектурні Пам'ятки. Спадщина».* Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/>
420. *Родзинки Поділля: Версаль та Афон.* Вилучено з <https://old.tcb.com.ua/trips/?show=5529>
421. *Селище: «реставрація» и «возрождение» Черленковського замка.* Вилучено з <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/1318-селище-реставрація-и-возрождение-черленковського-замка/>
422. Скрипник, В. (2008). *«Я бы этот замок развалил, если бы мог, потому что он стоит у меня на огороде...».* Вилучено з <http://skomarovsky.com.ua/content/view/17103/47/lang,uk/>
423. *Стародавній замок розкопали у Селищі, Тиврівського району* (2007, 30 серпня). *20 хвилин.* Вилучено з <https://vn.20minut.ua/Podii/starodavniy-zamok-rozkopali-u-selischi-tivrivskogo-rayonu-71202.html>
424. *Стратегія розвитку Шаргородської міської територіальної громади на 2021–2030 роки.* (2021). Вилучено з https://rada.info/upload/users_files/04326253/docs/21b9c13114a81c39cb0a258c6519fac0.docx С. 42–43.
425. *Таємниці Поділля та Гайдамацький яр.* Вилучено з <https://kraina-ua.com/ua/tour/taemnitsi-podillya-ta-gajdamatskiy-yar>
426. *Туризм.* (2021). Головне управління статистики у Вінницькій області. Вилучено з <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information.html#>
427. *Туризм в ОТГ: як розвивається і чи приносить прибутки.* (2019). Вилучено з <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=92139>
428. *Туризм на Вінниччині. Статистичний збірник.* (2017). Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області.
429. *Туризм на Вінниччині. Статистичний збірник.* Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області. (2015). Вінниця: Головне управління статистики у Вінницькій області.

430. *Туристичний клуб «Way to Freedom».* Вилучено з <http://www.vtei.com.ua/index.php/ua/2-uncategorised/694-turystychnyi-klub-way-to-freedom>
431. *Україна Інкогніта.* Вилучено з <https://ukrainaincognita.com/>
432. Центр ремесел Дунстан. (2021). Вилучено з <https://dunstan.org.ua/dunstan-crafts-festival/>
433. *Чернятинський коледж Вінницького національного аграрного університету. Історія і сьогодення.* (2021). Вилучено з <https://www.chernyatin-college.com/>
434. *Шляхетна спадщина Вінниччини.* Вилучено з https://anga.ua/excursion/tur_shliakhetna_spadshchyna.html
435. *Як ремонтувати місцеві дороги: про державну політику та пропозиції громад.* (2020). Вилучено з <https://decentralization.gov.ua/news/12469>

ДОДАТКИ

Додаток 1. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Роїк, Ю. (2019). Об'єкти оборонної архітектури Вінниччини: історія та сучасний стан. *Краєзнавство*, (3), 108–118.
2. Роїк, Ю. (2019). Особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області. *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*, (59), 49–52.
3. Роїк, Ю. (2021). Палацові комплекси Східного Поділля на тлі історичних подій кінця XVIII – початку XX століття. *Часопис української історії*, (44), 37–44.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

4. Roik, Y. (2020). Palaces in Vinnytsia region: problems of preservation and involvement into modern cultural life. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, Częstochowa, 43(6), 132–137.
5. Roik, Y. (2020). The palaces of Vinnytsia region in the system of record and protection of cultural heritage from 1917 to nowadays. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 6(4), 6–13.

Матеріали наукових конференцій:

6. Роїк, Ю. (2018). Проблеми збереження історико-культурних пам'яток України (на основі досвіду європейських країн). *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 17 травня 2018. С. 92–94.

7. Роїк, Ю. (2019). Взаємозв'язок історико-краєзнавчих досліджень і туризму в контексті інтеграції об'єктів культурної спадщини в туристичну галузь. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку. Збірник матеріалів конференції*, Переяслав-Хмельницький, 15 березня 2019. С. 78–80.
8. Роїк, Ю. (2019). Доля поміщицьких маєтків в контексті революційних подій 1917 – 1919 рр. за спогадами Софії Грохольської з роду Замойських. *Матеріали XVII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2019: Історія»*, Київ, 15 березня 2019 р. С. 221–223.
9. Роїк, Ю. (2019). Культурний туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Дні науки історичного факультету: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 16–18 травня 2019. С. 71–73.
10. Роїк, Ю. (2019). Місце історичного туризмознавства в системі туризмознавчих досліджень. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурний туризм: український та світовий досвід»*, Київ, 5 квітня 2019 р. С. 67–70.
11. Роїк, Ю. (2020). Використання замків у культурному туризмі. *Шевченківська весна : історія: матеріали XVIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, 13 березня 2020 року. С. 212–214.
12. Роїк, Ю. (2021). Палац Грохольських-Можайських у Вороновиці Вінницької області: історико-культурний потенціал та використання в туризмі. *Шевченківська весна – 2021 (секція «історія»): Матеріали XIX міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*, м. Київ, 26 березня 2021 року. С. 359–361.
13. Роїк, Ю. (2021). Шляхи збереження та популяризації палацових комплексів Вінниччини. *Дослідження, збереження та популяризація пам'яток*

історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., м. Переяслав, 14 квітня 2021 р. С. 177–179.

Додаток 2.

№	Назва пам'ятки	Дата будівництва	Адреса	Статус	Примітки	Використання в туризмі
Палацові комплекси в стилі класицизм						
1	Палацовий комплекс Грохольських-Можайських	1770 – 1780 рр.	Вінницький р-н, с. Вороновиця, вул. Козацький шлях, 26.	нац. знач.	Палац використовує музей авіації та космонавтики; кімната-музей кобзаря В. Перепелюка; дитяча бібліотека; школа мистецтв. Відреставрований в 2017 р. Збережені інтер'єри бальних зал.	Входить до туристичних маршрутів.
2	Палац Потоцьких (малий)	1775 р.	Тульчинський р-н, м. Тульчин, вул. Леонтовича, 55.	нац. знач.	Палац використовує ветеринарний коледж. https://veterinary.net.ua/ Фасад відреставровано, інтер'єри та первісне планування не збереглися.	Не використовується в туризмі
3	Палацовий комплекс С. Потоцького (великий)	1982 р.	Тульчинський р-н, м. Тульчин, вул. Незалежності, 10.	нац. знач.	Палац використовує коледж культури https://uatkk.net/ Інтер'єри не збереглися. Фасад потребує реставрації. В 2020 р. було відреставровано площу перед палацом.	Входить до туристичних маршрутів.
4	Палац Холоневських	1780 р.	Хмільницький р-н, с. Іванів, вул. Соборна, 1.	місц. знач.	Палац використовує КЗ «Іванівська спеціальна школа» http://www.ivanivschoolinternat.in.ua/ Частково збережені інтер'єри.	Не використовується в туризмі
5	Палац Грохольських	кін. XVIII ст.	м. Вінниця, вул. Мічуріна, 32.	нац. знач.	Палац використовує ендокринологічний центр	Не використовується в туризмі

					https://vokvec.itmed.org/?fbclid=IwAR2Hx3D1pK2f40hpUELUGwNgriToCFRYXnxQmuf2VdzG2465w917b_ZB9uw Фасад будівлі було відреставровано. Територія забудована корпусами та господарськими будівлями ендокринологічного центру.	
6	Палац Чацького	кін. XVIII ст.	Могилів-Подільський р-н, с. Серебринці, вул. В. Ігнат'єва, 4.	нац. знач.	Частина палацу використовується сільською радою та бібліотекою. Решта палацу у напівзруйнованому стані. Частково збережено ліпнинний декор стелі.	Не використовується в туризмі
7	Палац Ярошинських	кін. XVIII ст.	Вінницький р-н, смт. Тиврів, вул. Тиверська, 14.	місц. знач.	Палац використовує лицей-інтернат http://tivrovlicey.com.ua/history.html Будівля була перебудована. Додано ще один поверх та замінено дах.	Не використовується в туризмі
8	Палац Бахмет'євих	кін. XVIII ст.	Жмеринський р-н, с. Носківці, вул. Шкільна, 1.	місц. знач.	Палац частково використовує школа. Частина в стані руїн. http://nsk.zhedu.vn.ua/ В палаці діє музей рос. поета Надсона.	Не використовується в туризмі
9	Палац Ланге	кін. XVIII ст.	Вінницький р-н, с. Нападівка, вул. Новоселів, 3.	нац. знач.	Палац не використовується. Перебуває в стані руїн. Частково збережені інтер'єри.	Не використовується в туризмі
10	Палац	поч. XIX	Могилів-	місц.	Палац використовує	Не

	Собанських	ст.	Подільський р-н, с. Михайлівці, вул. Центральна, 50-А.	знач.	аграрний ліцей http://myhagro.licey.org.ua/ Добудовано другий поверх, знищено фронтон, весь палац покрито новою штукатуркою.	використовується в туризмі
11	Палац Орловських	1802–1804 рр.	Жмеринський р-н, с. Северинівка, вул. Санаторна, 1.	місц. знач.	Палац був перебудований, повністю обкладений плиткою. Залишилися збереженими деякі господарські споруди. Використовується кістково-туберкульозним санаторієм.	Не використовується в туризмі
12	Палацовий комплекс С. Комара	XVI – XIX ст.	Могилів-Подільський р-н, с.м.т. Муровані Курилівці, вул. Спортивна, 3.	нац. знач.	Палац був перебудований. Змінено планування вестибюлю та розміри і рівень вікон на другому поверсі. Використовує школа-інтернат для дітей з серцево-судинними захворюваннями.	Входить до туристичних маршрутів.
13	Палац Бжозовських	XIX ст.	Тульчинський р-н, с. Соколівка.	місц. знач.	Палац використовує школа-інтернат. Фасад потребує реставрації. Інтер'єри не збереглися.	Входить до туристичних маршрутів.
14	Палац Чарномських	1820 р.	Тульчинський р-н, с. Чорномин, пр. Шкільний, 1.	нац. знач.	Палац використовує школа. https://schernomin.klasna.com/uk/site/school-history.html Збережено ліпнинний декор кінця XIX ст. Для пристосування під потреби школи планування палацу	Не використовується в туризмі

					було змінено.	
15	Палац Рудзських	поч. XIX ст.	Жмеринський р-н, с. Біличин, вул. Колгоспна, 1.	місц. знач.	Не використовується. Після пожежі у 2007 р. перебуває у напівзруйнованому стані. Відсутні дах і верхнє перекриття.	Не використовується в туризмі
16	Палац Четвертинських	кін. XVIII – II пол. XIX ст.	Тулчинський р-н, с. Антопіль, вул. Вишнева, 46.	нац. знач.	Палац використовує психоневрологічний інтернат. http://smp.vin.ua/wordpress/antopil-internat/ Стан будівлі задовільний.	Не використовується в туризмі
17	Палац Тишкевичів	кін. XVIII ст.	Вінницький р-н, с. Андрушівка.	нац. знач.	В радянський час використовувався як склад добрив. Сьогодні перебуває в стані руїн. Відсутній дах.	Не використовується в туризмі
18	Комплекс садиби кн.Абамелікових	I пол. XIX ст.	Хмельницький р-н, с. Гушинці.	місц. знач.	Використовується Гуцинецьке вищим професійним училищем https://vpu-guschyntsi.vn.ua/history.html Будівля потребує реставрації.	Не використовується в туризмі
19	Палац фон Мекк	1868 р.	Жмеринський р-н, с. Браїлів, вул. Чайковського, 13.	місц. знач.	Палац постраждав під час Другої світової війни. Сьогодні використовується проф. ліцеєм https://bplbrailov.com.ua/ В палаці діє музей Чайковського	Входить до туристичних маршрутів.
20	Палац Потоцьких	XIX ст.	Вінницький р-н, с.м.т. Дашів вул. Лесі Українки, 2.	нац. знач.	Територія палацово-паркового комплексу забудована господарськими будівлями школи-інтернат. http://www.dashiv-	Входить до туристичних маршрутів.

					internat.edukit.vn.ua/	
21	Палац Когана	II пол. XIX ст.	Могилів- Подільський р- н, с. Вищеольчеда їв.	місц. знач.	Будівля палацу дуже постраждала під час пожежі у 2009 р. Залишилися збереженими інтер'єри палацу з багатою ліпниною та розписами на стелі та стінах. Не використовується.	Входить до туристичних маршрутів.
22	Палац Собанських	XIX – XX ст.	Гайсинський р- н, с. Ободівка.	місц. знач.	Палац не використовується. Сьогодні є напівзруйнований і без даху, територія занедбана.	Входить до туристичних маршрутів.
23	Палац Ярошинських	1863 р.	Вінницький р- н, с. Бабин.	місц. знач.	Палац передано під житлові приміщення працівникам цукрового заводу.	Не використовується в туризмі
24	Палац кн. Щербатової	кін. XIX ст. – поч. XX ст.	Вінницький р- н, м. Немирів, вул. Шевченка, 16.	нац. знач.	Палац використовується під лікувальні кабінети санаторію. Збережені інтер'єри. На території парку побудовані житлові корпуси санаторію та господарські споруди. В палаці діє музей Щербатової.	Входить до туристичних маршрутів.
25	Палац гр. Ксідо	XVI – поч. XX ст.	Хмельницький р-н, м. Хмельник вул. Шевченка, 1.	нац. знач.	Починаючи з радянського періоду і до сьогодні палац використовується як готель. Вежа замку – краєзнавчий музей. Будівля потребує реставрації.	Входить до туристичних маршрутів.

Палацові комплекси в стилі неоготики

26	Палац Вітославських-Львових	XVII-XIX ст.	Жмеринський р-н, с. Чернятин, вул. Графа Львова, 28.	нац. знач.	Палац використовує сільськогосподарський коледж. https://www.chernyatin-college.com/ Збережено інтер'єри: готичні розетки, геральдичні картуші на стелі, та «голландські печі». Фасад та в середині палацу під час ремонтних робіт пофарбовані в яскраві, кольори. Територію парку забудовано корпусами коледжу.	Входить до туристичних маршрутів.
27	Палац Протасова-Бахметьєва	кін. XVIII ст.	Тульчинський р-н, с.Тиманівка вул. Желюка, 17.	місц. знач.	Територія забудована сучасними будівлями під потреби туберкульозного санаторію. Унікальний у своєму роді палац знаходиться в занедбаному стані та зазнає руйнування.	Не використовується в туризмі
28	Комплекс садиби адмірала Чихачова	1905 р.	Жмеринський р-н, с.Митки, вул. Привокзальна, 1.	місц. знач.	Палац використовує школа. Під її потреби будівлю було дещо перебудовано.	Не використовується в туризмі
Палацові комплекси в стилі необароко						
29	Палац Собанських	кін. XIX ст.	Гайсинський р-н, с. Верхівка.	нац. знач.	Палац використовує сільськогосподарський коледж https://vkoledg.ucoz.ru/ Фасад потребує реставрації.	Входить до туристичних маршрутів.
30	Палацо-парковий комплекс Мерінга	поч. XX ст.	Вінницький р-н, с. Стара Прилука	нац. знач.	В палаці знаходиться школа-інтернат http://staropriluckashkola.in.ua/sample-page/	Входить до туристичних маршрутів.

			вул. Садова, 10.		Збережено хол на першому поверсі та сходи виконані в мавританському стилі.	
31	Палац Раковських (малий)	поч. XIX ст.	Вінницький р-н, с. Козинці.	–	Палац передано під житлові приміщення	Не використовується в туризмі
32	Палац Раковських	II пол. XIX ст.	Вінницький р-н, с. Козинці, вул. Шкільна, 5.	–	Палац використовується як школа. Інтер'єри не збереглися.	Не використовується в туризмі
33	Замок-палац Швейковських	XVIII ст.	Тульчинський р-н, смт. Шпиків.	місц. знач.	За радянської доби вигляд палацу зазнав великих змін та перебудов. З 1990 р. будівлю палацу було передано під житлові приміщення.	Не використовується в туризмі
34	Палацово-парковий комплекс садиби Заботіних	1901 р.	Вінницький р-н, с. Мала Ростівка, вул.	місц. знач.	Скульптури	Не використовується в туризмі
Палацові комплекси в стилі неоренесанс						
35	Палац Ценіної	поч. XX ст.	Могилів-Подільський р-н, с. Котюжани, вул. Молодіжна, 1.	нац. знач.	Палац використовує школа-інтернат. У 2020 р. планувався капітальний ремонт та протиаварійні ремонтно-реставраційні роботи.	Не використовується в туризмі
36	Палац Собанських	кін. XVIII ст.	Вінницький р-н, с. Спичинці, вул. Центральна, 4.	нац. знач.	Палац використовує школа. Збережений до наших днів в гарному стані.	Не використовується в туризмі
37	Палац Кошарського	II пол. XIX ст.	Тульчинський р-н, с. Гонорівка.	нац. знач.	До 2008 р. в палаці функціонувала школа. Територія садиби забудована приватними	Не використовується в туризмі

					житловими будинками. Палац пустує і зазнає руйнування.	
Палацові комплекси в стилі романтизм						
38	Палац Вітгенштейна	XIX ст.	Могилів- Подільський р- н, с. Бронниця, вул. Головна, 6б.	місц. знач.	Палац раніше використовувався дитячим санаторієм. Сьогодні закинутий. Територія забудована новими господарськими будівлями.	Не використовуєт ься в туризмі
39	Палац Шостаковськог о	1893 р.	Вінницький р- н, с. Бугаївка.	місц. знач.	Будівля палацу ніяк не використовується і перебуває в стані руїн	Не використовуєт ься в туризмі
40	Палац Четвертинськи х	XIX ст.	Тульчинський р-н, с. Комаргород.	нац. знач.	Будівля використовується аграрним ліцеєм. Потребує реконструкції.	Входить до туристичних маршрутів.

Додаток 3.

Додаток 3.1. Палаці Вінницької області, які увійшли до списку пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною, від 24 серпня 1963 р.

Палац Грохольських	смт. Вороновиця	1770 р.
Палац Потоцьких	м. Тульчин	1782 р.
Палац Потоцьких (малий)	м. Тульчин	
Палац Потоцьких-Щербатових	м. Немирів	1885 р.
Палац Ланге	с. Нападівка	поч. ХІХ ст.

[Вилучено з
%D0%BF/ed19630824#Text]

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63->

Додаток 3.2. Палаці Вінницької області, які доповнили список пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною, від 6 вересня 1979 р.

Назва	Розташування	Будівництво
Палац Чацького	с. Серебринці	кін XVIII ст.
Палац Грохольських	м. Вінниця	кін. XVIII ст.
Палац Тишкевичів	с. Андрушівка	кін. XVIII–поч. XIX ст.
Палац Комара	м. Муровані Курилівці	1805 р.
Палац Чорномських	с. Чорномин	20-ті рр. XIX ст.
Палац Вітославського-Львова	с. Чернятин	кін. XVIII ст.
Палац Четвертинських	с. Антопіль	кін. XVIII ст.
Палац Собанських	с. Спичинці	2 пол. XIX ст.
Палац Потоцьких	сmt. Дашів	1887 р.
Палац Ценіної	с. Котюжани	поч. XX ст.
Палац Собанських	с. Верхівка	кін. XIX ст.
Палац Четвертинських-Балашових	с. Комаргород	п.п XIX ст.
Палац Мерінга	с. Стара Прилука	поч. XX ст.
Палац Левашових-Ксідю	м. Хмільник	1916 р.

[Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text>]

Додаток 3.3. Замки Вінницької області, які доповнили список пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною, від 6 вересня 1979 р.

Назва	Розташування	Будівництво
Замок	с. Озаринці	XVII ст.
Замкові мури	сmt. Муровані Курилівці	XVI ст.
Чарленківський замок	с. Селище	XVIII ст.
Башта замку	м. Хмільник	XVII ст.
Мури та башта замку	сmt. Шаргород	XVI ст. – XVII ст.
Башта фортеці	с. Буша	XVII ст.
Фортеця	м. Бар	XVI ст.

[Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text>]

Додаток 3.4. Палаці Вінницької області, які мають статус пам'ятки архітектури місцевого значення.

Назва	Розташування	Будівництво	Номер і дата рішення про взяття під охорону
Замок-палац Холоневського	с. Іванів	XVIII ст. – перебудований	Рішення виконкому облради нар. деп. від 17.02.83 № 96
Палац Ярошинських	смт. Тиврів	кін. XVIII ст.– XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Бахметьєвих	с. Носківці	поч. XIX ст.	Розпорядження ОДА № 78 від 19.02.96 р
Палац Собанських	с. Михайлівці	поч. XIX ст	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Орловських	с. Северинівка	1802–1804 рр.	Розпорядження ОДА № 78 від 19.02.96 р
Палац Рудзських	с. Біличин	40-і рр. XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Бжозовських	с. Соколівка	поч. XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Вітгенштейнів	с. Брониця	кін. XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Кошарського	с. Гонорівка	кін. XIX ст. (1850)	Розпорядження ОДА № 78 від 19.02.96 р.
Садиба фон Мекк	смт. Браїлів	1868 р.	Розпорядження ОДА № 78 від 19.02.96 р.
Маєток адмірала Чихачова	с. Митки	1860–1870 рр.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац	с. Бугаївка	1893 р.	Рішення виконкому

Шостаковського			облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Шереметьєва	с. Тиманівка	кін. XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Заботіних	с. Мала Ростівка	поч. XX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Ярошинських	с. Бабин	1963 р.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Садиба Абамеликових	с. Гушинці	поч. XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 21.01.1986 № 33
Палац Когана	с. Вищеольчедаїв	кін. XIX ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.1991 р. № 43
Палац Собанських	с. Ободівка	1908 р.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Замок-палац Швейковських	м. Шпиків	XVIII ст.	Рішення виконкому облради нар. деп. від 14.02.91 № 43
Палац Михальських-Бібікових	с. Верхівка	поч. XIX ст.	Розпорядження представник Президента України ОДА від 14.07.94 р. № 209

[Вилучено з <http://www.vin.gov.ua/departament-budivnytstva-mistobuduvannia-ta-arkhitektury/heoportal/22269-interaktyvna-baza-pamiatok-mistobuduvannia-ta-arkhitektury>]

Додаток 4

Додаток 4.1. Кількість в'їзних, виїзних та внутрішніх туристів, які обслуговувались туроператорами та турагентами в Україні з 2014 по 2020 рр. (за даними Державної служби статистики України)

Рік	Всього	В'їзні	Виїзні	Внутрішні
2014	2 425 089	17 070	2 085 273	322 746
2015	2 019 576	15 159	1 647 390	357 027
2016	2 549 606	35 071	2 060 974	453 561
2017	2 806 426	39 605	2 289 854	476 967
2018	4 557 447	75 945	4 024 703	456 799
2019	6 132 097	86 840	5 524 866	520 391
2020	2 360 278	11 964	2 125 702	222 612

*За виключенням тимчасово окупованої території АР Крим, та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. [Вилучено з <http://www.ukrstat.gov.ua/>]

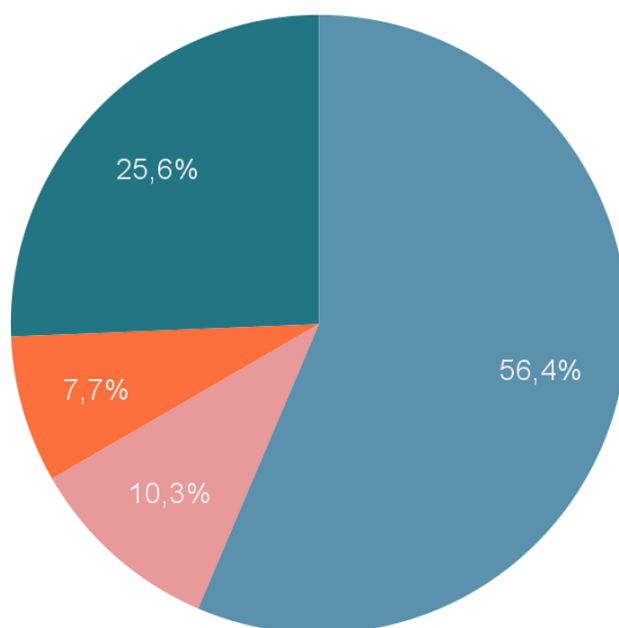
Додаток 4.2. Кількість в'їзних, виїзних та внутрішніх туристів, яких обслуговували туроператорами та турагентами в області з 2014 по 2020 рр. (за даними головного управління статистики у Вінницькій області)

Рік	Всього	В'їзні	Виїзні	Внутрішні
2014	20 744	-	14 553	6 191
2015	22 748	42	13 580	9 126
2016	27 485	-	17 550	9 935
2017	38 634	-	30 645	7 989
2018	42 178	2	33 816	8 360
2019	51 790	4	36 650	15 136

[Вилучено з <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/index.php/statistical-information/arhiv2019/6217-2000-2010.html>]

Додаток 5. Сучасне використання палаців Вінницької області

- Заклади освіти
- Санаторно-лікувальні заклади
- Жиллові приміщення
- Не використовуються

Додаток 6

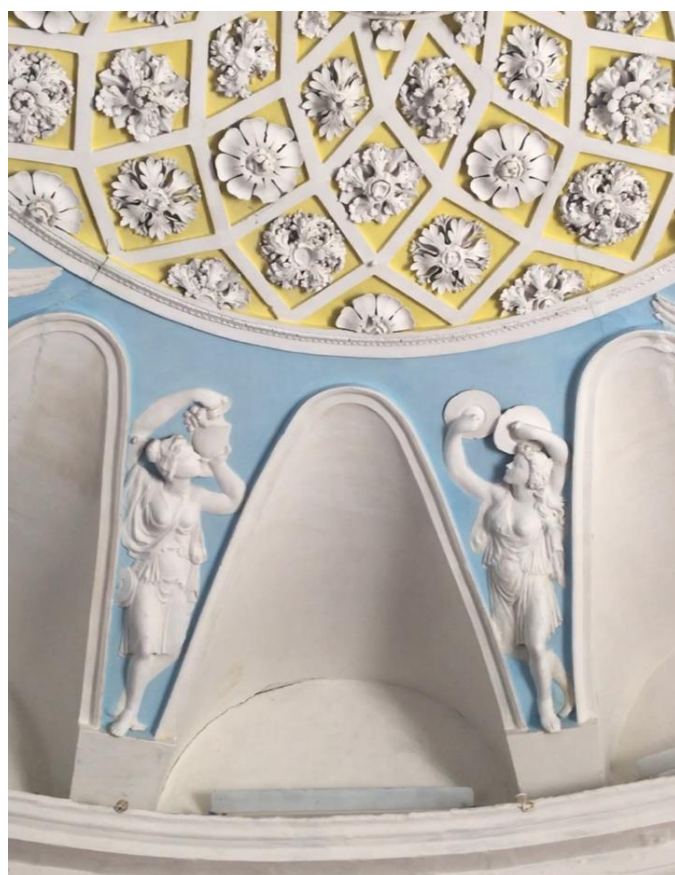
Палац у Вороновиці, Наполеон Орда, 1871–1873 рр.

Палац Грохольських у Вороновиці до реставрації, 2015 р. [Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/156401.html>]

Палац Грохольських у Вороновиці після реставрації, 2019 р. [Фото автора]

Палац Грохольських у Вороновиці, інтер'єр, 2019 р. [Фото автора]

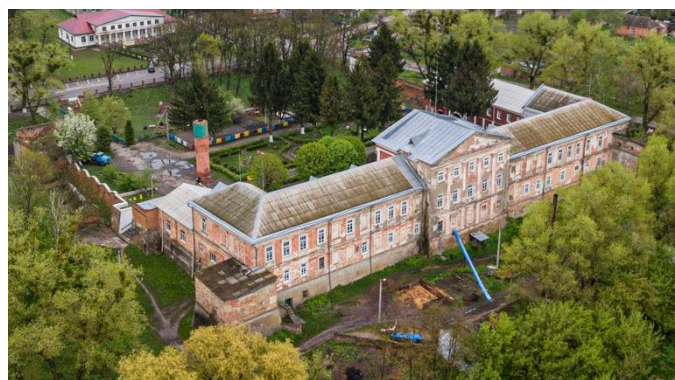
Іванів, Наполеон Орда, 1871–1873 рр.
[Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ:
Оранта Арт Бук, Львів:
Львівська національна наукова бібліотека
України імені Василя
Стефаніка, 2014. – С. 129.]

Палац в с. Іванів, фото П. Жолтовського, 1930 р.
[Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки
архітектури Подільської губернії*. Харків.
С. 421.]

Палац в с. Іванів, фото П. Жолтовського, 1930 р.
[Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури
Подільської губернії*. Харків. С. 423.]

Палац в с. Іванів, 2019 р. [Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/564853.html>]

Палац у м. Тульчин, 1900 р. [Aftanazy, R. (1991).]

Палац Потоцьких у м. Тульчин, 2015 р.
[Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/264829.html>]

Materialy do dziejów rezydencji (Т. Xb.).
А. Барановски (red.). Warszawa. S. 127]

Хмільник, Наполеон Орда, 1871–1873 рр.
[Вилучено з http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Podole_R1.htm]

Замкова вежа у м. Хмільник, фото П. Жолтовського, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 356]

Замкова вежа у м. Хмільник, фото П. Жолтовського, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 356]

Хмільник, 2020 р. [Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/590598.html>]

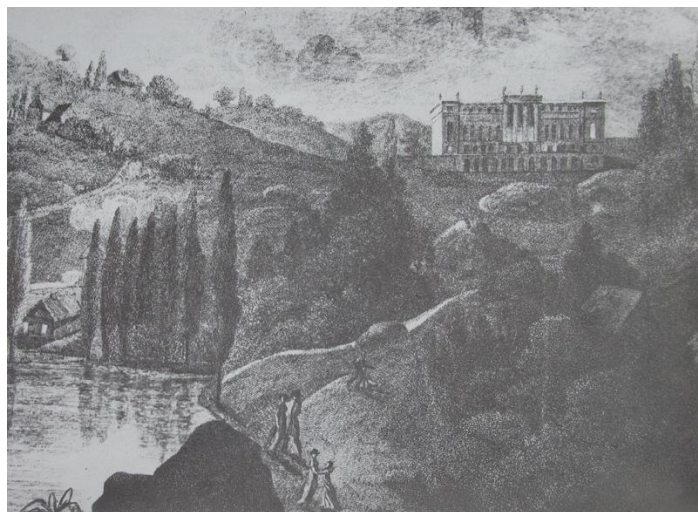

Палац у П'ятничанах, Наполеон Орда, 1871–1873 рр. [Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – С. 59.]

Палац у П'ятничанах, 2018 р. [Фото автора]

Муровані Курилівці, 1820 р. [Aftanazy, R. (1992). *Materialy do dziejów rezydencji*. (T. IXb.). A. Baranowski (red.). Warszawa. S. 90]

Муровані Курилівці, Наполеон Орда, 1871–1873 рр.
[http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Podole_R1.htm]

Муровані Курилівці, Наполеон Орда, 1871 р. [Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXb.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 88]

Муровані Курилівці, 2018 р. [Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/471816.html>]

Палац у с. Серебринці, перша половина XIX ст. [Aftanazy, R. (1992). *Materiały do dziejów rezydencji*. (Т. IXb.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 186]

Палац у с. Серебринці, 2016 р. [Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/433922.html>]

Палац в м. Немирів, 1917 р. [Aftanazy, R. (1991). *Materiały do dziejów rezydencji* (Т. Xb.). А. Baranowski (red.). Warszawa. S. 127]

Палац в м. Немирів, 2020 р. [Фото автора]

Руїни Барського замку, Наполеон Орда, 1871–1873 рр. [Наполеон Орда і Україна. Альбом. – Київ: Оранта Арт Бук, Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, 2014. – С. 127]

Барський замок, фото П. Жолтовського, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 13]

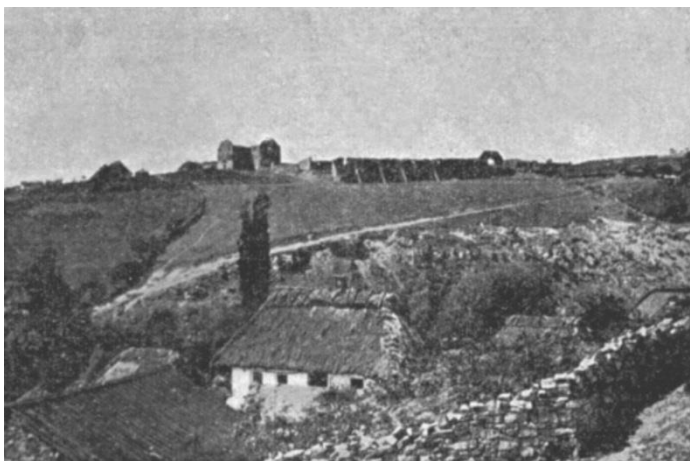

Шаргородський замок, фото П. Жолтовського, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 379]

Шаргородський замок, фото П. Жолтовського, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 378]

Руїни замку в с. Озаринці, 1929 р. [Сіцінський, Є. (1928). *Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси*. Київ: Українська академія наук С. 97]

Руїни замку в с. Озаринці, фото П. Жолтовський, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 288]

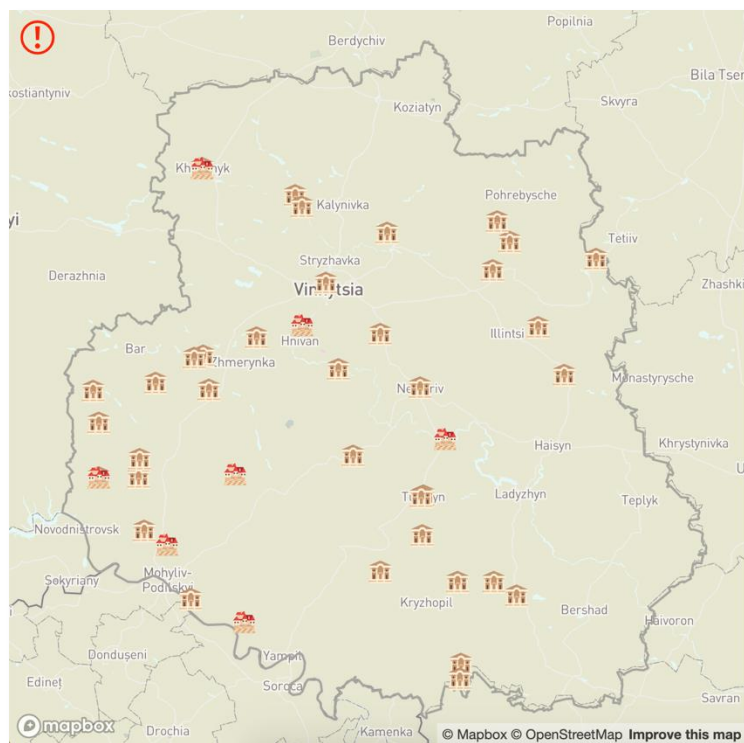

Руїни замку в с. Озаринці, фото П. Жолтовський, 1930 р. [Таранушенко, С. (2013). *Пам'ятки архітектури Подільської губернії*. Харків. С. 291]

Руїни замку в с. Озаринці, 2017 р. [Вилучено з <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/428810.html>]

Додаток 7. Інтерфейс веб-ресурсу www.vn-heritage.com.ua

Палац княгині Щербатової

🏰 Збережений

© Пам'ятка архітектури національного значення

Власницею палацу в Немирові була онука Болеслава Потоцького княгиня Марія Щербатова (дівоче прізвище Строганова). В парку, закладеному ще Вінцентієм Потоцьким у 1880 році, розібрали старий палац Болеслава Потоцького і в 1885 році розпочалося будівництво палацу Щербатової.